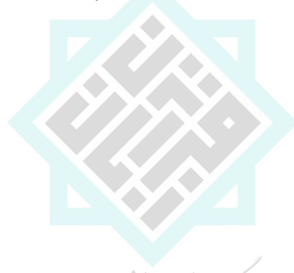

سوره‌شناسی کارگاهی

(از فاتحة الكتاب تا لقمان)

مؤسسہ فرہنگی مہزی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

پدیدآورنده:

دکتر محمدعلی لسانی فشارکی

**نسخه الکترونیک کتاب جهت مطالعه در
اختیار علاقه‌مندان قرار داده شده است.
جهت تهیه نسخه سخت کتاب می‌توانید با
کانون زبان قرآن تماس بگیرید.**

کانون زبان قرآن
پژوهش‌های نوین در کتب و تفسیر

سوره‌شناسی کارگاهی (از فاتحه‌الکتاب تا لقمان)

پدیدآورنده: دکتر محمدعلی لسانی فشارکی

ناشر: کانون زبان قرآن

(وابسته به مؤسسه فرهنگی هنری کانون نشر و ترویج زبان قرآن)

صفحه‌آرایی: منصوره شرکت توسلی

ارجاعات: محمدصادق حامدی

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۳

تعداد صفحه و قطع: ۲۸۸ صفحه، وزیری

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۱۲۰۴-۵-۳

قیمت: ۳۶۰۰۰۰ تومان

تهران، خیابان آزادی، خیابان خوش شمالی، کوچه شهید عباس زارع، پلاک ۱۸ (ساختمان کرامت)

۰۲۱۶۶۹۴۹۶۵۹ ، ۰۲۱۶۶۹۳۶۴۸۷ ، ۰۹۹۱-۱۱۴-۴۰۱۷

<https://quranlsn.ir>

تقدیم بہ:

ہمسرمہربان و فداکارم، خانم نرگس پروازی ایزدی

و فرزند فرزانه ام آقا مہریار لسانی

مؤسسہ فزنی مہری کا فون نشر و ترویج زبان قرآن

فهرست مطالب

۱۲	پیشگفتار
۱۵	مقدمه
۱۷	فاتحة الكتاب
۱۷	نام فاتحة الكتاب
۱۸	ساختار فاتحة الكتاب
۲۰	ترتیب نزول فاتحة الكتاب
۲۱	محور موضوعی فاتحة الكتاب
۲۳	اسماء و اوصاف فاتحة الكتاب
۲۴	سورة بقره
۲۴	جایگاه سورة بقره
۲۵	ساختار سورة بقره
۲۷	نام گذاری سورة بقره
۲۸	اسماء و اوصاف سورة بقره
۲۹	ترتیب نزول و زمان نزول سورة بقره
۳۱	محور موضوعی سورة بقره
۳۲	خلاصه سورة بقره

۳۵	سوره آل عمران
۳۵	جایگاه سوره آل عمران
۳۶	ساختار سوره آل عمران
۳۶	نام گذاری سوره آل عمران
۳۸	اسماء و اوصاف سوره آل عمران
۳۸	ترتیب نزول و زمان نزول سوره آل عمران
۳۹	محور موضوعی سوره آل عمران
۴۰	آیات ویژه سوره آل عمران
۴۱	خلاصه سوره آل عمران
۴۳	سوره نساء
۴۳	جایگاه سوره نساء
۴۵	ساختار سوره نساء
۴۷	نام گذاری سوره نساء
۴۹	ترتیب نزول و زمان نزول سوره نساء
۵۰	محور موضوعی سوره نساء
۵۱	آیات ویژه سوره نساء
۵۲	خلاصه سوره نساء
۵۴	سوره مائده
۵۴	جایگاه و ساختار سوره مائده
۵۶	نام گذاری سوره مائده
۵۶	محور موضوعی سوره مائده
۵۸	ترتیب نزول و زمان نزول سوره مائده
۵۹	آیات ویژه سوره مائده
۶۰	خلاصه سوره مائده
۶۲	سوره انعام
۶۲	جایگاه و ساختار سوره انعام
۶۴	نام گذاری سوره انعام
۶۵	ترتیب نزول و زمان نزول سوره انعام
۶۹	محور موضوعی سوره انعام
۷۱	آیات ویژه سوره انعام

۷۲	خلاصهٔ سورةٔ انعام
۷۴	سورةٔ اعراف
۷۴	جایگاه و ساختار سورةٔ اعراف
۷۶	نام‌گذاری سورةٔ اعراف
۷۸	ترتیب نزول و زمان نزول سورةٔ اعراف
۷۹	محور موضوعی سورةٔ اعراف
۸۱	آیات ویژهٔ سورةٔ اعراف
۸۲	خلاصهٔ سورةٔ اعراف
۸۴	سورةٔ انفال
۸۴	جایگاه و ساختار سورةٔ انفال
۸۶	نام‌گذاری سورةٔ انفال
۸۷	ترتیب نزول و زمان نزول سورةٔ انفال
۸۸	محور موضوعی سورةٔ انفال
۹۰	آیات ویژهٔ سورةٔ انفال
۹۱	خلاصهٔ سورةٔ انفال
۹۳	سورةٔ براءت
۹۳	جایگاه و ساختار سورةٔ براءت
۹۵	نام‌گذاری سورةٔ براءت
۹۶	اوصاف و القاب سورةٔ براءت
۹۷	ترتیب نزول و زمان نزول سورةٔ براءت
۹۹	محور موضوعی سورةٔ براءت
۱۰۱	آیات ویژهٔ سورةٔ براءت
۱۰۲	خلاصهٔ سورةٔ براءت (توبه)
۱۰۴	سورةٔ یونس
۱۰۴	جایگاه و ساختار سورةٔ یونس
۱۰۷	نام‌گذاری سورةٔ یونس
۱۰۸	محور موضوعی سورةٔ یونس
۱۱۰	ترتیب نزول و زمان نزول سورةٔ یونس
۱۱۱	آیات ویژهٔ سورةٔ یونس
۱۱۲	خلاصهٔ سورةٔ یونس

فهرست مطالب (۷)

۱۱۳	سوره هود
۱۱۳	جایگاه و ساختار سوره هود
۱۱۵	ترتیب نزول و زمان نزول سوره هود
۱۱۶	نام‌گذاری سوره هود
۱۱۷	محور موضوعی سوره هود
۱۱۸	آیات ویژه سوره هود
۱۱۹	خلاصه سوره هود
۱۲۱	سوره یوسف
۱۲۱	جایگاه و ساختار سوره یوسف
۱۲۳	ترتیب نزول و زمان نزول سوره یوسف
۱۲۴	نام‌گذاری سوره یوسف
۱۲۶	محور موضوعی سوره یوسف
۱۲۸	آیات ویژه سوره یوسف
۱۲۸	خلاصه سوره یوسف
۱۲۹	سوره رعد
۱۲۹	جایگاه و ساختار سوره رعد
۱۳۰	زمان نزول و ترتیب نزول و زمان نزول سوره رعد
۱۳۳	نام‌گذاری سوره رعد
۱۳۷	محور موضوعی سوره رعد
۱۳۹	آیات ویژه سوره رعد
۱۳۹	خلاصه سوره رعد
۱۴۱	سوره ابراهیم
۱۴۱	جایگاه و ساختار سوره ابراهیم
۱۴۳	ترتیب نزول و زمان نزول سوره ابراهیم
۱۴۴	محور موضوعی سوره ابراهیم
۱۴۵	نام‌گذاری سوره ابراهیم
۱۴۷	آیات ویژه سوره ابراهیم
۱۴۷	خلاصه سوره ابراهیم
۱۴۹	سوره حجر
۱۴۹	جایگاه و ساختار سوره حجر

۱۵۱	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ حجّ
۱۵۲	نام‌گذاری سورہ حجّ
۱۵۵	محور موضوعی سورہ حجّ
۱۵۶	آیات ویژه سورہ حجّ
۱۵۷	خلاصہ سورہ حجّ
۱۵۸	سورہ نحل
۱۵۸	جایگاہ و ساختار سورہ نحل
۱۶۰	محور موضوعی سورہ نحل
۱۶۴	نام‌گذاری سورہ نحل
۱۶۵	آیات ویژه سورہ نحل
۱۶۶	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ نحل
۱۶۸	خلاصہ سورہ نحل
۱۷۰	سورہ اسراء
۱۷۰	جایگاہ و ساختار سورہ اسراء
۱۷۲	محور موضوعی سورہ اسراء
۱۷۵	نام‌گذاری سورہ اسراء
۱۷۶	آیات ویژه سورہ اسراء
۱۷۷	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ اسراء
۱۷۹	خلاصہ سورہ اسراء
۱۸۰	سورہ کہف
۱۸۰	جایگاہ و ساختار سورہ کہف
۱۸۲	محور موضوعی سورہ کہف
۱۸۴	نام‌گذاری سورہ کہف
۱۸۶	آیات ویژه سورہ کہف
۱۸۷	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ کہف
۱۸۸	خلاصہ سورہ کہف
۱۹۰	سورہ مریم
۱۹۰	جایگاہ و ساختار سورہ مریم
۱۹۳	محور موضوعی سورہ مریم
۱۹۴	نام‌گذاری سورہ مریم

فهرست مطالب (۹)

آیات ویژه سوره مریم.....	۱۹۵
ترتیب نزول و زمان نزول سوره مریم.....	۱۹۶
خلاصه سوره مریم.....	۱۹۷
سوره طاهّا	۱۹۸
جایگاه و ساختار سوره طاهّا.....	۱۹۸
محور موضوعی سوره طاهّا.....	۱۹۹
نام گذاری سوره طاهّا.....	۲۰۰
آیات ویژه سوره طاهّا.....	۲۰۱
ترتیب نزول و زمان نزول سوره طاهّا.....	۲۰۱
خلاصه سوره طاهّا.....	۲۰۲
سوره انبیا	۲۰۳
جایگاه و ساختار سوره انبیا.....	۲۰۳
محور موضوعی سوره انبیا.....	۲۰۴
نام گذاری سوره انبیا.....	۲۰۵
آیات ویژه سوره انبیا.....	۲۰۶
ترتیب نزول و زمان نزول سوره انبیا.....	۲۰۶
خلاصه سوره انبیا.....	۲۰۷
سوره حج	۲۰۸
جایگاه و ساختار سوره حج.....	۲۰۸
محور موضوعی سوره حج.....	۲۱۲
نام گذاری سوره حج.....	۲۱۴
آیات ویژه سوره حج.....	۲۱۶
ترتیب نزول و زمان نزول سوره حج.....	۲۱۸
خلاصه سوره حج.....	۲۱۹
سوره مؤمنون	۲۲۱
جایگاه و ساختار سوره مؤمنون.....	۲۲۱
محور موضوعی سوره مؤمنون.....	۲۲۲
نام گذاری سوره مؤمنون.....	۲۲۳
آیات ویژه سوره مؤمنون.....	۲۲۷
ترتیب نزول و زمان نزول سوره مؤمنون.....	۲۲۷

۲۲۸	خلاصہ سورہ مؤمنون
۲۲۹	سورہ نور
۲۲۹	جایگاہ و ساختار سورہ نور
۲۳۱	محور موضوعی سورہ نور
۲۳۳	نام‌گذاری سورہ نور
۲۳۴	آیات ویژه سورہ نور
۲۳۵	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ نور
۲۳۶	خلاصہ سورہ نور
۲۳۷	سورہ فرقان
۲۳۷	جایگاہ و ساختار سورہ فرقان
۲۳۹	محور موضوعی سورہ فرقان
۲۴۰	نام‌گذاری سورہ فرقان
۲۴۲	آیات ویژه سورہ فرقان
۲۴۲	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ فرقان
۲۴۳	خلاصہ سورہ فرقان
۲۴۴	سورہ شعرا
۲۴۴	جایگاہ و ساختار سورہ شعرا
۲۴۶	محور موضوعی سورہ شعراء
۲۴۷	نام‌گذاری سورہ شعرا
۲۴۸	آیات ویژه سورہ شعرا
۲۴۸	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ شعرا
۲۴۹	خلاصہ سورہ شعرا
۲۵۱	سورہ نمل
۲۵۱	جایگاہ و ساختار سورہ نمل
۲۵۴	محور موضوعی سورہ نمل
۲۵۵	نام‌گذاری سورہ نمل
۲۵۷	آیات ویژه سورہ نمل
۲۵۸	ترتیب نزول و زمان نزول سورہ نمل
۲۶۰	خلاصہ سورہ نمل

۲۶۲	سوره قصص
۲۶۲	جایگاه و ساختار سوره قصص
۲۶۴	محور موضوعی سوره قصص
۲۶۵	نام‌گذاری سوره قصص
۲۶۶	آیات ویژه سوره قصص
۲۶۷	ترتیب نزول و زمان نزول سوره قصص
۲۶۸	خلاصه سوره قصص
۲۷۰	سوره عنکبوت
۲۷۰	جایگاه و ساختار سوره عنکبوت
۲۷۱	محور موضوعی سوره عنکبوت
۲۷۳	نام‌گذاری سوره عنکبوت
۲۷۵	آیات ویژه سوره عنکبوت
۲۷۵	ترتیب نزول و زمان نزول سوره عنکبوت
۲۷۶	خلاصه سوره عنکبوت
۲۷۸	سوره روم
۲۷۸	جایگاه و ساختار سوره روم
۲۸۰	محور موضوعی سوره روم
۲۸۱	نام‌گذاری سوره روم
۲۸۲	آیات ویژه سوره روم
۲۸۳	ترتیب نزول و زمان نزول سوره روم
۲۸۴	خلاصه سوره روم
۲۸۵	سوره لقمان
۲۸۵	جایگاه و ساختار سوره لقمان
۲۸۷	محور موضوعی سوره لقمان

پیشگفتار

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ، وَصَلَّى اللّٰهُ عَلٰی سَیِّدِنَا وَ
نَبِیِّنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِیْنَ وَاصْحَابِهِ الْمُنْتَجِبِیْنَ.

کتاب پیش رو که به لطف خدا اکنون به زیور طبع و نشر آراسته می‌شود، پیش از این در دوره یک‌ساله فرصت مطالعاتی در کشور مالزی (۱۳۹۰-۱۳۸۹ ش) به قلم استاد دکتر محمدعلی لسانی فشارکی رضوان الله تعالی علیه و در ادامه کوشش‌های نزدیک به چهار دهه ایشان در راستای نشر و ترویج و گسترش و شکوفایی علم سوره‌شناسی، از جمله نگارش مقالات متعدد دایرة المعارف بزرگ اسلامی و تألیف کتاب سوره‌شناسی و برگزاری کارگاه‌های آموزشی پژوهشی سوره‌شناسی، نگارش و سرانجام، در سال‌های اخیر متن کتاب زیر نظر خود ایشان ویراسته و نهایی شد و در مسیر نشر آثار کانون زبان قرآن قرار گرفت. اعمال آخرین اصلاحات کتاب با رحلت ایشان مصادف گردید، و از این رو، عنوان این کتاب ارزشمند که در طول مراحل نگارش و ویرایش توسط استاد به صورت «سوره‌شناسی کارگاهی کاربردی» تقریر

می‌شد، در آخرین نسخه از اصلاحات ویرایشی ایشان، در صفحهٔ عنوان با حذف کلمهٔ «کاربردی» به عبارت «سوره‌شناسی کارگاهی» درج شده بود، با جمع‌بندی واحد پژوهش کانون زبان قرآن، به همین صورت اخیر انتخاب و تعیین گردید. همچنین، با وجود اینکه ایشان مقرر داشته بودند مقدمهٔ نگارش شدهٔ مختصر کتاب تفصیل پیدا کند و این امر میسر نشد، در نهایت، این مقدمه به همان صورت در دیباچهٔ این کتاب نقش بست.

کتاب «سوره‌شناسی کارگاهی» که توسط پدیدآورنده به مباحث سوره‌شناسی سوره‌های قرآن کریم، از فاتحة الكتاب تا لقمان اختصاص داده شده است، از یک مقدمهٔ کوتاه، چنانکه بیان شد، و مباحث سوره‌شناسی سورهٔ فاتحة الكتاب، آغاز و سوره به سوره، تا به سوره‌شناسی سورهٔ لقمان سیر می‌کند و ختم می‌شود. مطالب سوره‌شناسی طرح شده در کتاب که تقریباً از الگویی یکسان در بیان مباحث مختلف سوره‌شناسی پیروی نموده‌اند، نمونه‌هایی کارگاهی و تحلیلی هستند که در عین سرفصل‌گونه بودن، مبتنی بر آنچه در مبانی سوره‌شناسی بیان می‌شود، فصل الخطاب سوره‌شناسی سوره‌های مورد نظر نبوده، و پروندهٔ کوشش‌ها و پژوهش‌های سوره‌شناسانهٔ آن سوره‌ها با ارائهٔ نمونه‌هایی آموزشی و پژوهشی، همواره به روی مخاطبان گشوده خواهد بود. این منظور، با ملاحظه و مطالعهٔ دیگر آثار پدیدآورنده در حوزهٔ سوره‌شناسی در قالب مقالات و نوشتارها یا کارگاه‌های آموزشی پژوهشی و آثار صوتی و تصویری در مجموعهٔ کانون زبان قرآن و دیگر مجموعه‌ها قابل مشاهده و بازیابی است.

اکنون که به لطف خداوند تبارک این اثر در دسترس مخاطبان و علاقه‌مندان قرار می‌گیرد، همراه و قرینه‌ای برای کتاب سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم) از دیگر آثار منتشر شده در مجموعهٔ کانون زبان قرآن است که می‌کوشد

زمینهٔ اُنس و همنشینی و زیستن با سوره‌های کلام الله و مطالعه و تحقیق و پژوهش در سوره‌های قرآن را برای عموم مردم که مخاطبان حقیقی و به حق قرآن کریم‌اند، بگستراند. شایسته است که این اثر در کنار قرین خود کتاب «سوره‌شناسی» دیده و مطالعه شود و مورد توجه قرار گیرد تا نمونه‌های از کار درآمدهٔ سوره‌شناسی در آن، با اصول و مبانی و قواعد و راه و روش سوره‌شناسی درآمیخته و زمینهٔ سوره‌شناسی را هموارتر گرداند. در پرتو این آموزه‌ها، همواره، تجربه‌های ارتقایابندهٔ سوره‌شناسی در کارگاه‌های آموزشی پژوهشی در کانون زبان قرآن توسط پژوهشگران، داوطلبانه به اشتراک گذاشته شده که آثار صوتی آن از وبگاه این مجموعه قابل‌بازیابی است.

رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ.

واحد پژوهش کانون زبان قرآن

۹ مهرماه ۱۴۰۳ = ۲۷ ربیع المولود ۱۴۴۶

quranlsn17@gmail.com

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. وَصَلَوَاتُ اللَّهِ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى، سَيِّمًا خَاتَمِ النَّبِيِّينَ مُحَمَّدًا الْمَصْطَفَى، وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ الْمُصْطَفَيْنِ.

نوسه فرنگی مزی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

تابستان بود. کلاس سوّم ابتدائی را با قبولی خردادماه گذرانیده بودم و تکلیف‌های پایانی کلاس سوّم را هم که می‌بایست در آغاز سال تحصیلی بعدی به معلّم کلاس چهارم تحویل می‌دادم، انجام داده بودم. از جمله می‌بایست یک «کِتَابَت» از کتاب سوّم ابتدائی مان تهیه می‌کردیم، یعنی کُل محتوای کتاب سوّم مان را که تقریباً جامع همه کتاب‌های درسی سوّم ابتدائی بود، به یک دفتر «عین کتاب» منتقل می‌کردیم، حتّی تصاویر و نقشه‌های جغرافیایی معدود آن را می‌کشیدیم و رنگ‌آمیزی می‌کردیم تا «مثل کتاب» بشوند. همه این کارها را انجام داده بودم و آماده گذاشته بودم برای اوّل مهرماه. حالا، دوساعتی به ظهر مانده بود و من وسط اتاق بزرگ خانه آباء و اجدادی که اسمش «اُرسی» بود و قبلاً درهای رنگارنگ و

آئینه‌کاری شده و کشویی و «شاه‌نشین» داشته و تغییراتی به موجب تعمیرات بر آن عارض شده بود، نشسته بودم. درهای متعدّد اتاق باز بود. از داخل راهروی کنار اتاق که به «مطبخ» منتهی می‌شد و یک در به ایوان و یک در به اتاق داشت، نسیم خُنکی بسیار مطلوب و دلپذیر می‌وزید. قرآنم را با یک دفترچه چهل برگ و قلم خودنویس که با جوهر پلیکان مشگی کار می‌کرد آوردم و گذاشتم همان وسط اتاق. قرآن را بوسیدم و در برابرم نهادم و اینگار که سرِ جانماز هستم، رو به قبله نشستم و دفترچه را باز کردم و نوشتم: «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ». «خصوصیات السُّور» - به همین صورت، عربی آب نکشیده! - و ادامه دادم: «سوره‌های قرآن کریم هرکدام خصوصیاتِ دارند که مختصّ خودشان است و سوره‌های دیگر آن خصوصیات را ندارند؛ مثلاً، سوره هود...».

جمعه ۱۷ مارس ۲۰۱۱ = ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۴۳۲ = ۲۷ اسفند ۱۳۸۹

کوالا امپور - محمدعلی لسانی فشارکی
مؤسسه فرهنگی مشرق کانون سرویونج زبان قرآن

فاتحة الكتاب

نام فاتحة الكتاب

«فاتحة الكتاب» یعنی گشاینده و آغازکننده «کتاب الله» یعنی قرآن کریم که یک نام اصلی آن «قرآن» و نام اصلی دیگر آن «کتاب» است. عنوان این سوره با عناوین همه سوره‌های دیگر متفاوت است؛ چنان‌که کلمه «سوره» به عنوان همه سوره‌ها اضافه می‌شود: سوره البقره، سوره ابراهیم، سوره ناس، اما تعبیری به صورت «سوره فاتحة الكتاب» یا «سوره الفاتحة» در کار نیست. گویا، فاتحة الكتاب را شأنی برتر از آن است که آن را سوره‌ای همانند دیگر سوره‌های قرآن بیان‌کنند و به این سوره و دیگر سوره‌ها به یک چشم بنگرند.

فاتحة الكتاب در لسان اخبار و احادیث «ام الكتاب» و «ام القرآن» نامیده شده است. در آیه شریفه «ولقد آتيناك سبعاً من المثاني والقرآن العظيم» (حجر، ۸۷) بنا به توضیح برخی روایات تفسیری «سبعاً من المثاني» - که در اصطلاح به صورت

«سبع المثانی» در آمده - فاتحة الكتاب است؛^۱ چنان که در هر نماز این سوره هفت آیه ای حدّ اقل دوبار (البته مطابق فقه جعفری) قرائت می شود.^۲ نیز، اگر به دلالت قرائن قرآنی و بیان مجموعه روایات و احادیث در حوزه قرآن شناسی «سبعاً من المثانی» تعبیر و توصیفی از کل متن قرآن باشد،^۳ «القرآن العظیم» - در این آیه شریفه - عنوانی نظیر «أمّ الكتاب» و «أمّ القرآن» برای فاتحة الكتاب خواهد بود، و در هر صورت شأن و جایگاه فاتحة الكتاب در حدّ و اندازه «عِدَلِ قرآن» بازنموده می شود، نه در جایگاه سوره ای از سوره های قرآن.

همچنین، در فرهنگ و ادب فارسی ترکیب های «حمد و سوره»؛ «حمد نماز»؛ «حمد شفا» اگر جا افتاده تر و پرکاربردتر از «سوره حمد» نباشد، از دیرباز در کنار آن سر زبان مسلمانان فارسی زبان بوده است.

ساختار فاتحة الكتاب

فاتحة الكتاب به حکم آنکه «أمّ الكتاب» است یعنی به تعبیر دقیق فارسی «کتاب مادر» است یا «مادر کتاب» و «کتاب مرجع» است یا «مرجع کتاب»، ساختاری استثنائی و مخصوص به خود دارد؛ به گونه ای که حتی نمی توان گفت با کدام فراز شروع می شود و به کدام فراز پایان می پذیرد؛ تمامی نقاط فاتحة الكتاب

۱. عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَمَّنْ رَفَعَهُ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ لَقَدْ أَتَيْتَنكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ قَالَ هِيَ سُورَةُ الْحَمْدِ وَ هِيَ سَبْعُ آيَاتٍ مِنْهَا بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ إِيْمَا سُمِّيَتْ الْمَثَانِي لِأَنَّهَا تُتَنَّى فِي الرَّكْعَتَيْنِ؛ العيشای، محمدین مسعود، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۱۹؛ مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۸۲، ص ۲۰؛ بحرینی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۹۷؛ همچنین نک: دهخدا، حمد: نام دیگر سوره سبع المثانی و فاتحة الكتاب.

۲. برای نمونه: «يجب في الركعة الأولى والثانية من الفرائض قراءة «الفاتحة» وسورة كاملة عقبيها. وله ترك السورة في بعض الأحوال، بل قد يجب مع ضيق الوقت والخوف ونحوهما من أفراد الضرورة. ولو قدّمها على «الفاتحة» عمداً استأنف الصلاة، ولو قدّمها سهواً وذكر قبل الركوع، فإن لم يكن قرأ «الفاتحة» بعدها أعادها بعد أن يقرأ «الفاتحة»، وإن قرأها بعدها أعادها دون «الفاتحة»»، امام خمینی (ره)، تحرير الوسیلة، كتاب الصلاة، القول: فی القراءة و الذکر، مسألة ۱.

۳. امام سجّاد (ع): «... وَأَسْمِيَتُهُ الْقُرْآنُ وَ أَكْتَبِيَتُهُ الْقُرْآنُ الْعَظِيمُ فَقُلْتُ جَلَّ بِاسْمِكَ وَ لَقَدْ أَتَيْتَنكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ»؛ البلد الامین، ج ۱، ص ۲۳۸؛ المصباح (للكفعمی)، ج ۱، ص ۶۴۹.

نقطه آغاز و نقطه عزیمت‌اند، و در عین حال، تمامی همان نقاط نقطه پایان و مقصدند.

شاید تصویر ذهنی یک سلسله هفت‌تایی یا هفتاد‌تایی به هم پیوسته از «سوره» حمد بتواند راه دریافت این مطلب را هموار سازد. اگر سوره‌های حمدی را که یک بنده خدای مسلمان در یک شبانه‌روز در نمازهای فریضه و نافله‌اش می‌خواند، در یک تصویر ذهنی، به هم وصل کنیم؛ بعد، با سوره‌های حمد نمازهای شبانه‌روز دومش یک حلقه دیگر درست کنیم؛ بعد؛ این حلقه‌های فراهم آمده از سوره‌های حمد را با هم به چرخش و دَوْران درآوریم؛ یعنی؛ همان اتّفاقی را که در ذهن و قلب و روح یک مسلمان نمازگزار پیوسته می‌افتد، در ذهنمان به تصویر بکشیم؛ خواهیم دید که سوره حمد؛ فاتحة‌الکتاب؛ امّ‌الکتاب؛ امّ‌القرآن؛ آغاز و پایان ندارد.

اگر به این تصویر ذهنی؛ تصویر سوره‌های حمد میلیون‌ها نمازگزاران مسلمان را که در اطراف و اکناف جهان در اوقات شرعی مختلف و متفاوت صبح و ظهر و عصر و مغرب و عشاء، همه بسوی خانه کعبه روی آورده و در حال قیام ایستاده‌اند و پیوسته و پیاپی «فاتحه» می‌خوانند؛ ضمیمه کنیم، تمامی عالم پُر از آیات و حروف و کلمات فاتحة‌الکتاب می‌شود، و بی‌آغازی و بی‌پایانی عبارات و کلمات و حروف فاتحة‌الکتاب برای ما کاملاً مشهود می‌گردد.

بنابراین، هرگز روا نیست بگوییم یا بنویسیم فاتحة‌الکتاب با چه «مطلبی» یا «موضوعی» شروع می‌شود، با چه موضوع و مطلبی ادامه می‌یابد، و با چه مطالب و موضوعاتی سروکار دارد، و با چه موضوعی پایان می‌پذیرد (دقت کنید).

فاتحة‌الکتاب یک سوره معمولی نیست که چنین باشد. به همین حساب، سزاوار است و بس سزاوار، و شایسته است و بس شایسته، که حتی در مجموعه‌های ترجمه قرآن به هر زبانی جز زبان قرآن، متن فاتحة‌الکتاب -استثنائاً- ترجمه نشود

و به حال خود وانهاده شود، تا چنین القائی را نیز به همراه نداشته باشد که آیه اول آن چنین می‌گوید، آیه دوم آن چنان، و در این هفت «آیه» این سه، چهار، پنج یا حداکثر هفت، هشت موضوع و مطلب آمده است. به عکس، کارهای ترویجی و تفسیری و تحقیقی در ارتباط با فاتحة الكتاب به آن جهت دیگر سمت و سوی دیگر بگیرد که نحوه و میزان و کمیّت و کیفیّت «حضور» و «ظهور و بروز» و «جلوه» و «تجلی» انوار تابان حروف و کلمات «أم الكتاب» در سوره به سوره قرآن و در تمامی قرآن بازنموده شود؛ چنان که در حدّ اطلاع نگارنده تعدادی از تألیفات و پایان‌نامه‌ها و طرح‌های تحقیقاتی در سال‌های اخیر به این سمت و سوی جهت گرفته‌اند، و البته شأن فاتحة الكتاب چنین اقتضا خواهد کرد که طیّ سالیان متمادی، آثاری از این دست، نگاه و نگرش اهل قرآن و علمای قرآن را به فاتحة الكتاب نسبت به نگاه و نگرش سنتی معمول در تاریخ تفسیر، به تدریج متفاوت گرداند.

گفتنی است، بهترین نوشته‌ها و تحقیقات و تألیفات تازه و جدید با این گرایش و نگرش تازه، در این زمینه هرگز از اشارات مبنایی و نکته‌سنجی‌های قُدمای مفسّرین در مطاوی تفسیر فاتحة الكتاب مستغنی نخواهند بود، و راهگشاترین و پُرارج‌ترین آن‌ها پژوهش‌ها و تحقیقاتی خواهند بود که کارهای کارستان ولی بی‌نام و نشان مفسّران بزرگ را در این حوزه مبنای کار خود قرار دهند، و خدای ناکرده از راه بی‌اعتنایی و استغناء، صرفاً نخواهند به «نوآوری» بپردازند. بازنگری احادیث و روایات و متون سیره و سنت نیز، با دقّت هر چه بیشتر، همچنان بهترین دستاوردها را خواهد داشت.

ترتیب نزول فاتحة الكتاب

فاتحة الكتاب، در ترتیب نزول، بنابه دلالت و مضمون یک دسته از روایات،

نخستین سوره نازل شده از قرآن کریم است.^۱ آن دسته دیگر از روایات نیز که سوره‌ها و آیات دیگری را به عنوان نخستین نازل شده‌های قرآن معرفی می‌کنند، به رغم گزارش نزول رسمی و تشریفاتی سوره حمد پس از آن آیات و سُور، بر آغازگر بودن فاتحة الكتاب به عنوان سرآغاز قرآن در لوح محفوظ و نزول قرآن به «سماء دنیا» و مانند آن تأکید دارند (دقت کنید).^۲

سبب نزول و شأن نزول فاتحة الكتاب هم، همان قرار گرفتن آن در آغاز و فاتحة «کتاب» یعنی وجه مکتوب قرآن است؛ چنان که سنت دیرینه کتابت قرآن و آیین مصحف‌نگاران از دیرباز و پیوسته برآن بوده است و هست که هر بخش از قرآن، مثلاً عمّ جزء، جزء تبارک، رُبع یاسین، را بخواهند به صورت نسخه‌ای از قرآن درآورند، فاتحة الكتاب را در آغاز آن قرار می‌دهند.

شاخص‌ترین نمونه الگویی از این سنت زیبای دیرینه، نسخه‌های فراوان و مختلف عمّ جزء (جزء سی ام قرآن) است که حتی به رغم شروع آن‌ها از سوره ناس و پایان پذیرفتن آن‌ها به سوره نبأ (عمّ يتساءلون)، در آغاز همه آن نسخه‌ها فاتحة الكتاب تدوین شده است و می‌شود، و البته واجب است و باید که چنین بشود.

محور موضوعی فاتحة الكتاب

فاتحة الكتاب یک سوره بی‌همتا در قرآن کریم است. از هفت آیه تشکیل شده است که نخستین آیه آن «بسم الله الرحمن الرحيم» نخستین آیه قرآن کریم و نخستین آیه این سوره است. در دیگر سوره‌ها، به استثنای سوره توبه (برائت) که «بِسْمِله» ندارد، با وجود آنکه «بسم الله الرحمن الرحيم» جزء آغازین سوره است و سوره با قرائت و تلاوت آن آغاز می‌شود، و برای هر سوره نزول بسمله در آغاز آن

۱. سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۳۴۹.

۲. رامیار، محمود؛ تاریخ قرآن؛ ص ۵۸۳.

جداگانه تکرار شده است، یک آیه مستقل به حساب نمی آید و شماره آیه نمی خورد. **فاتحة الكتاب** در هیچیک از تقسیمات قرآن نمی گنجد. از جمله تقسیم سوره‌ها به «رکوعات» که یکی از محورهای سوره‌شناسی است و به ویژه در مقام بررسی محور موضوعی سوره‌ها فراوان مفید واقع می‌شود، شامل فاتحة الكتاب نمی‌شود.^۱ به همین جهت، علامت «ع» (رمز رکوع) که در مصاحف به یادگار مانده از قرون و بلاد مختلف در پایان سوره‌های «تک واحدی» (دارای یک رکوع) گذارده شده در هیچ مصحفی در پایان فاتحة الكتاب مشاهده نشده است (دقت کنید). بنابراین، کسانی که پنداشته‌اند، البته ناخواسته، این سوره به تعداد ۵۵۵ رکوع قرآنی باید افزوده شود، از این نکته غفلت کرده‌اند.

چنان که یادآور شدیم، برای فاتحة الكتاب نمی‌توان فهرست مندرجات یا سیر بیان موضوعات تدارک کرد. محور موضوعی نیز نخواهد داشت؛ مگر آنکه بگوییم محور موضوعی اش فاتحة الكتاب بودن و ام الكتاب بودن است، که تعبیر دیگری از همان مطلب خواهد بود. اصولاً پرداختن به تفسیر فاتحة الكتاب نیز همانند سوره‌های دیگر چندان معنادار نیست. **تفسیر فاتحة الكتاب برابر با تمامی قرآن است؛** به همین جهت، فاتحة الكتاب «تفسیر بردار» نیست. امامان اهل بیت (ع) می‌فرموده‌اند: **«لَوْ فَسَّرْتُ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ لِأَوْقَرْتُ سَبْعِينَ بَعِيرًا»**.^۲ اما، مسلماً، هیچگاه و هیچیک از امامان اهل بیت، علیهم صلوات الله، عملاً چنین کاری نکردند. حتی مفسرانی که طولانی‌ترین تفسیر را برای فاتحة الكتاب نوشته‌اند، بعید است چنان پنداشته باشند که این سوره را «تفسیر» کرده‌اند. شاید، واقعی‌تر و منطقی‌تر، مواردی در

۱. رک: محمدعلی لسانی فشارکی و حسین مرادی زنجانی، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، صدوچهارده، فصل هفتم، رکوعات قرآنی، ص ۸۷.

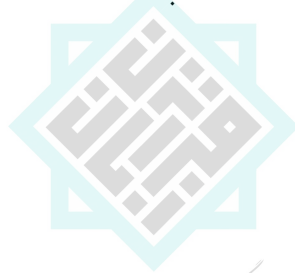
۲. امام علی (ع): «لَوْ شِئْتُ لِأَوْقَرْتُ سَبْعِينَ بَعِيرًا فِي تَفْسِيرِ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ»؛ ابن شهر آشوب، المناقب، ج ۲، ص ۴۳؛ بحرینی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴؛ مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۹۳.

اسماء و اوصاف فاتحة الكتاب (۲۳)

تاریخ تفسیر و تاریخ و جغرافیای حوزه مطالعاتی و تحقیقاتی مرتبط با فاتحة الكتاب چنین اتّفاقی افتاده باشد که مفسّر در نیمه «راه بی‌نهایت» تفسیر فاتحة الكتاب، برای همیشه، از ادامه این راه صرف‌نظر کرده باشد.

اسماء و اوصاف فاتحة الكتاب

در روایات اسلامی، فاتحة الكتاب پرشمارترین نامها را به خود اختصاص داده است. بعضی از این نامها (اسماء یا اوصاف) میان فاتحة الكتاب و کلّ قرآن مشترک‌اند. همچنین، بعضی از این اسماء و القاب ناظر به فضائل فاتحة الكتاب و بعضی دیگر ناظر به خواصّ فاتحة الكتاب‌اند.^۱

مؤسسه فرهنگی مذهبی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۳؛ فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۱۲۸.

سوره بقره

جایگاه سوره بقره

سوره بقره، پس از فاتحه‌الکتاب، سوره آغازین، همچنین طولانی‌ترین سوره قرآن کریم است. هرکس برای نخستین بار کتاب خدا را در دست بگیرد و ورق بزند، ابتدا کتیبه‌های سرسوره‌ها و به دنبال آن نظام یافتن زنجیره سوره‌ها، تشکیل شده از حلقه‌های بسیار بزرگ، متوسط، کوچک و بسیار کوچک (در قیاس با بسیار بزرگ) توجه او را جلب می‌کند. اما، سؤال بسیار مهم این است که آیا واقعاً این کتاب، قرار است به همین صورت مورد آموزش و پژوهش و درس و بحث قرار بگیرد؟ از سوی دیگر، مگر این نخستین سوره در تدوین کتاب، واپسین سوره نازل شده در ترتیب نزول قرآن نبوده است؟

برنامه آموزش قرآن، و به عبارت دیگر دوره آموزش زبان قرآن، یکسان برای همگان، عرب‌زبانان و غیرعرب‌زبانان، مسلمانان و غیرمسلمانان، بنابه آموزه‌های قولی و فعلی و تقریری پیامبراکرم و صحابه کبار، رضوان الله علیهم، و امامان

اهل بیت، صلوات الله علیهم، پس از آموزش «حمد نماز» یا به موازات آن، البته مطابق ترتیب جاودانه سوره های قرآن، اما نه از اول به آخر، بلکه از آخر به اول، از سوره ناس شش آیه ای شروع می شود و به سوره بقره ۲۸۶ آیه ای پایان می پذیرد.

گفتنی است، مطابق تعلیم پیامبر اکرم، تنها یک هفتم قرآن متن آموزشی و به عبارت دیگر کتاب درسی آموزش زبان قرآن است، که پس از آموزش زبان، آن یک هفتم (از سوره ناس تا قاف) نیز با تمامی متن قرآن یکدست می گردد.^۱

سوره بقره، بنابراین، هرگز ایستگاه آغازین و نقطه عزیمت برای قرآن خوانی و قرآن دانی مُبتدیان نخواهد بود، بلکه ایستگاه پایانی برای قرآن دانی و قرآن خوانی مُنتهیان است؛ چنان که هنوز در دوران ما، در حالی که داریم سده پانزدهم هجری را به نیمه می رسانیم، در نقاط مختلف جهان اسلام، از جمله در برخی استان های ایران، این سنت دیرینه در تعلیم (و تحفیظ) قرآن معمول و متعارف است. این طرح آموزش زبان قرآن که در بعضی نهادهای متکفل امر آموزش و تحفیظ قرآن «أسوه حسنه» عنوان گرفته است، چنان است که طی این سالیان، هرگاه و به هر میزان که سازمان ها و نهادها در کار تألیف و تدوین کتاب های درسی قرآن برای مقاطع مختلف به این أسوه حسنه نزدیک شده اند، به مراتب بهتر و بیشتر توفیق داشته اند و نتایجی بسیار مطلوب تر و محسوس تر گرفته اند.

ساختار سوره بقره

سوره بقره با یک مقدمه مبسوط و طولانی (آیات ۱ تا ۳۹) شروع می شود. شاید طول و تفصیل نسبی این مقدمه به خاطر آن باشد که این آیات (با احتساب

۱. رک: آموزش قرآن به روش پیامبر، محمدعلی لسانی فشارکی، مهدی غفاری، صدوچهارده؛ آموزش قرآن در سیره نبوی، محسن رجبی قدسی و مهدی غفاری و حسین مرادی، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی؛ حمل قرآن (پژوهشی در روش شناسی تعلیم و تحفیظ قرآن مجید)، ابوالفضل خوش منش، انتشارات حوزه و دانشگاه.

بسمله ۴۰ آیه) در واقع، مدخل و پیش‌درآمدی برای تمامی ابواب و فصول و آیات و سُور واپسین و آخرین کتاب آسمانی قرآن کریم است. بعکس، سوره بقره با یک خاتمه سه آیه‌ای (آیات ۲۸۴ تا ۲۸۶) پایان می‌پذیرد.

آیات سوره بقره در فاصله میان این خاتمه و آن مقدمه به دو «نیم سوره» با دو اسلوب بیانی متفاوت تقسیم می‌شوند. شاخص نیمه اول مخاطب قرارگرفتن مکرر یهودیان با خطاب «یا بنی اسرائیل» ابتدا به اجمال (آیات ۴۰ تا ۴۶) و سپس به تفصیل (آیات ۴۷ تا ۱۲۱ و ۱۲۲ تا ۱۴۱) است؛ و شاخص نیمه دوم ۱۱ بار تکرار خطاب «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا» است. هرچند در نیمه دوم نیز، همچنان کارشکنی‌ها و فتنه‌انگیزی‌ها و شبهه‌افکنی‌های یهودیان، گاه با گزندگی و صراحت (آیات ۱۴۳ تا ۱۵۰) و گاه با مدارا و کنایت آمیز (آیات ۱۸۹ به بعد، ۲۱۷ به بعد و ۲۲۲ به بعد) پیایی مطرح می‌شود؛ اما، پیوسته مشخصاً طرف خطاب آیات پیامبراکرم و مسلمانان اند. همچنین، در جای جای نیمه دوم سوره، با اسلوبی بی‌نظیر و ظرافتی چشمگیر، مطالب و مضامین آیات به موارد متناسب و متنظر آن‌ها در نیمه اول برگشت داده می‌شوند.

خاتمه سوره مشتمل بر جمع‌بندی مطالب فراوان و مندرجات بس گوناگون سوره در سه آیه با حجم متوسط و در قالب بیان فهرست گونه عقاید «اسلام»، به عنوان دین و آیین خاتم پیامبران، و دعا و نیایش پیامبراعظم و مسلمانان پیرو و همراه ایشان به درگاه خداوند متعال است. با تدبیری درخور، تمامی محتوا و مطالب سوره بسیار طولانی بقره را از این سه آیه می‌توان دریافت.

سوره بقره از چهل «زیرسوره»، «واحد موضوعی» یا «رکوع»، در اصطلاح قُدمای محدثین و قراء و مفسرین، تشکیل شده است. سر آغاز رکوع سوّم و بیست‌ویکم «یا ایُّهَا النَّاسُ»؛ سر آغاز زیرسوره‌های ۱۳، ۱۹، ۲۳، ۳۴، ۳۷ و ۳۹ «یا ایُّهَا الَّذِینَ

آمنوا»؛ سرآغاز زیر سوره‌های ۲۴ و ۲۷ «یسنلونک» و سرآغاز زیر سوره‌های ۳۲ و ۳۵ «آلم‌تر» است.^۱

گفتنی است، این عبارات دقیقاً سرآغاز برخی از سوره‌های قرآن کریم نیز هستند. بعکس، سرآغاز سه واحد موضوعی از سوره بقره، به موجب وضع خاص موضوعات و مضامین آن، «یا بنی اسرائیل» است که البته هیچیک از سوره‌های ۱۱۴ گانه قرآن کریم با چنین خطابی آغاز نشده است.

نام‌گذاری سوره بقره

سوره بقره، با حضور سه بار خطاب «یا بنی اسرائیل» از میان چهار بار تکرار آن در سرتاسر قرآن کریم در این سوره، قاعدتاً می‌بایست به جای سوره هفدهم، مشهور به سوره اِسراء، که نام آن در کتب حدیث و سیره «سوره بنی اسرائیل» است، با عنوان «بنی اسرائیل» نام‌گذاری می‌شد؛ چنان‌که حضور داستان‌های متعدّد و منتخب از سرگذشت‌های واقعی مربوط به گذشته قوم یهود، همراه با ستایش‌ها و سرزنش‌های سنجدیده و منسجم راجع به این قوم در سرتاسر سوره، همین اقتضا را داشت. اما، برخلاف انتظار، عنوان «بقره» جایگزین عنوان «بنی اسرائیل» شده است، تا یادآور سابقه ننگین قوم یهود در گوساله‌پرستی، به تقلید از آیین مصریان مبنی بر تقدیس و پرستش «گاو آپیس»^۲ (گاوِ یکرنگ بدون خط و خال و لک و پیس در سرتاسر پوست بدن) باشد، و به بهانه یادکرد این داستان، گفتمان ناشایست و دور از ادب و نزاکت بنی اسرائیل با پیامبر خدا حضرت موسای کلیم را که بیش از هر چیز نمایانگر فقدان اعتقاد راستین به خدا و وحی خدا و دین خدا و کتاب خدا و پیامبر

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۲. معصومی، غلامرضا؛ (۱۳۸۸) دائرة المعارف اساطیر و آیین‌های باستانی جهان، جلد اول، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر؛ چاپ اول.

خداست؛ در **صحنِ علنی بلندترین و بزرگترین سوره قرآن کریم** که در ترتیب تلاوت و کتابت در جایگاه نخستین سوره پس از فاتحة الكتاب نیز قرار گرفته است؛ فاش سازد؛ تا بر پیشانی روزگاران، تا قیام قیامت، نقش ببندد. صاحب «قرآن حکیم» همانگونه که بخش قابل توجهی را از آیات و مضامین متن قرآن کریم به افشای ماهیت اسرائیل و اسرائیلیان اختصاص داده است؛ این چنین نام گذاری و جایگزینی را نیز برای سوره بلند و طولانی جایگزین شده در آغاز قرآن مجید لازم دیده و سوره‌ای را که «از هر سوی بنگری» سوره بنی اسرائیل است «سورة البقرة» نامیده است.

اسماء و اوصاف سوره بقره

سوره بقره در قاموس احادیث نبوی و آثار به یادگار مانده از صحابه و تابعین و ائمه طاهرين اوصاف و القاب ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است:

الزَّهْرَاءُ : عنوان «الزَّهْرَاءُ» سوره بقره را درخشانده‌ترین و چشمگیرترین و جذاب‌ترین سوره قرآن کریم معرفی می‌کند. در این لقب، سوره بقره با سوره زوج خود، آل عمران، مشترک است؛ چنان‌که پیامبر این دو سوره را «زَهْرَاوین» عنوان داده‌اند.^۱

سَنَامُ الْقُرْآنِ : یعنی مرتفع‌ترین قلّه کوهسار پُردفینه و گنجینه قرآن کریم که طبعاً این عنوان، علاوه بر نشان دادن و عینی کردن جایگاه سوره بقره و تبیین علت جایگزینی آن با این همه طول و تفصیل در آغاز قرآن، طبعاً بر تشبیه قرآن مجید به یک سلسله جبال برافراشته و ناکرانمند و شکوهمند که انواع معادن و گنجینه‌های سربه‌مهر را در متن و بطن خود، و انواع راه‌ها و منظره‌ها و جایگاه‌های گشت و گذار و زمینه‌های بصیرت و «اعتبار» را بر فراز پستی و بلندی‌ها و ارتفاعات خود دارد، نیز

۱. «قال رسول الله (ص): اقرءوا الزهراوين البقرة و آل عمران»، نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۱، ص ۵۵۳.

مشمول است.^۱

فُسطاط القرآن: یعنی برافراشته‌ترین خیمه و سراپرده در میان خیمه‌های برافراشته و سراپرده‌های سر به آسمان ساییده اردوگاه گسترده و بی‌کران دانش و معرفت و عرفان و حکمت و بینش قرآن کریم در پهن‌دشت این جهان، و آن جهان (دقت کنید).^۲

ترتیب نزول و زمان نزول سوره بقره

مشهور است که سوره بقره نخستین سوره از سوره‌های مدنی قرآن کریم است که در اوائل مرحله اول و ابتدائی عهد مدنی، یعنی سالهای اول و دوم و نهایتاً سوم بعد از مهاجرت پیامبر اکرم از مکه به مدینه نازل شده است. اما، این شهرت درست و همراه با قرائنی که آن را قابل قبول می‌گرداند، تنها در ارتباط با آیات نخستین سوره بقره و برخی دیگر از آیات آن می‌تواند درست باشد. حقیقت مطلب جز این است. سوره بسیار طولانی بقره، که حدود دو جزء و نیم از تقسیمات سی‌تایی قرآن کریم به سی جزء را دربر می‌گیرد، یکی از سوره‌های «تألیفی» قرآن است. این تعبیر برای نخستین بار به طور صریح و در قالب پیشنهاد اصطلاح در **التفسیرالحديث و مقدمه مفصل و جامع آن با عنوان مستقل القرآن المجید**، اثر گرانقدر استاد **محمدعزّه دروزه**، مطرح شده است؛ وی با دلایل و شواهد فراوان و مستندات اطمینان‌آور، بعضی از سوره‌های قرآن کریم را «تألیفی» دانسته است.^۳

۱. «قال رسول الله (ص): إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ سَنَامًا وَسَنَامُ الْقُرْآنِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ»، نوری، حسین، مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۳۳۳؛ احسانی، محمدبن علی، عوالي اللئالی، ج ۱، ص ۲۸۵؛ کفعمی، المصباح، ج ۱، ص ۴۳۸؛ شریف رضی، المجازات النبویه، ج ۱، ص ۳۷۱.

۲. «قال رسول الله (ص): إِنَّ أَضْفَرَ اللَّيُوتِ بَيِّنٌ لَا يُقْرَأُ فِيهِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ فَسُطَاطُ الْقُرْآنِ»، نوری، حسین، مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۳۳۴.

۳. محمدعزّه دروزه، التفسیر الحديث، ج ۱، الفصل الثاني، جمع القرآن و تدوينه و قراءته و رسم المصحف و تنظيماته، ص ۶۷.

سوره بقره، به گواهی دمسازی و همراهی مضامین و مندرجات آن با رویدادها و وقایع مختلف دوران ده ساله رسالت حضرت ختمی مرتبت، در مدینه منوره، در اثناء و لابه لای نزول دیگر آیات و سُورِ مَدَنی همچون «اسراء»، «انعام»، «اعراف» و «مائده» نازل می شده و نهایتاً تحت اشراف دقیق و نظارت پیگیر و مستمر پیامبر اکرم توسط کاتبان وحی، همچون زیدبن ثابت، بدون هیچ ابهام و اختلاف، به همین صورتی که هم اکنون در مصحف شریف در اختیار مسلمانان است، «تألیف» و تدوین شده است.^۱ یادکرد نام زیدبن ثابت، به خصوص، از آن جهت است که روایت مشهور مربوط به این مطلب از او رسیده است. همو بود که به این و آن می گفت: «كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ نُوَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ».^۲

قرائن و شواهد تألیفی بودن سوره بقره و نزول تدریجی آن طی ده سال، یعنی تمامی عهد مَدَنی، به ویژه در مجموعه روایات اسباب نزول قابل ملاحظه است. بنابه حکایت این گزارش ها، آیات روزه (۱۸۳ تا ۱۸۷) در سال دوم هجرت؛^۳ آیه های ۶ و ۷ و ۲۱۴ در گیرودار جنگ احزاب؛^۴ آیات ۱۹۰ به بعد در ماجرای حُدَیبِیّه،^۵ یعنی سال هفتم هجرت؛ آیه ۲۷۸ مدتی پس از فتح مکه،^۶ در سال هشتم هجرت؛ آیه ۱۱۳ در ارتباط با «وَقَدْ نَجَرْنَا» و مناظره و مشاجره آنان با یهودیان مدینه در سال نهم هجرت (عام الوفود)؛^۷ آیه ۲۷۴ در ارتباط با غزوه تبوک، در سال دهم هجرت؛^۸ و آیه ۲۸۱ در

۱. التفسیر الحدیث، ج ۶، ص ۱۲۴.

۲. المستدرک علی الصحیحین، ج ۲، ص ۲۴۹ و ۶۶۸.

۳. مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۴۰؛ السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۱۲۵؛ البدایه والنهایه، ج ۳، ص ۲۵۴.

۴. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۵۶۴.

۵. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۵۰۹؛ طبرانی، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم، ج ۱، ص ۳۲۸.

۶. التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ج ۷، ص ۸۲. الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۱، ص ۳۶۶.

۷. الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۱، ص ۱۰۸؛ مجمع البیان، ج ۱، ص ۳۵۹؛ جامع البیان، ج ۱، ص ۳۹۴.

۸. بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) مَعَ عَلِيٍّ (ع) ثَلَاثِينَ فَرَسًا فِي غَزْوَةِ ذَاتِ السَّلَامِلِ وَقَالَ: يَا عَلِيُّ أَتَلُو عَلَيَّ آيَةَ فِي نَفَقَةِ الْخَيْلِ «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً» هِيَ النَّفَقَةُ عَلَى الْخَيْلِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً. بحارالانوار، ۹۷/ ۳۵ ح ۲۸؛ راوندی، نوادر، ص ۳۳.

روز عید قربان در حجة الوداع یا در واپسین روزها و ساعات عمر شریف پیامبر اعظم نازل شده است.^۱

این شواهد و قرائن که مذکور آمدند، اندکی از بسیارند، و همینکه، برخلاف نگاه سنتی مفسران، بنا بر آن نهاده شود که اولاً سوره‌شناسی مبنای تفسیر هر سوره از سوره‌های قرآن قرار گیرد، و ثانیاً تفسیر قرآن بدون هماهنگی و تطبیق با مسلمات سیره نبوی و تاریخ معتبر هرگز صورت نگیرد، مستندات فراوان «تألیفی» بودن سوره بقره و امثال آن، به تمام معنای کلمه، مشهود می‌گردد.

محور موضوعی سوره بقره

سوره بقره یکی از شش سوره قرآن کریم است که با حروف مقطعه رمزی «الفلامیم» آغاز شده‌اند، و به عبارت دیگر، یکی از اعضای گروه شش سوره‌ای «المیمات» (الفلامیمات) یعنی سوره‌های بقره، آل عمران، عنکبوت، روم، لقمان و سجده است.

محور موضوعی مشترک و جمعی سوره‌های این گروه، چنان‌که از مطالعه مضامین آن‌ها و مقایسه آن‌ها با یکدیگر و با دیگر سوره‌های قرآن بر می‌آید، «آیین رفتار مسلمانان با غیرمسلمانان» است. در چهار سوره مکی این مجموعه (سجده و لقمان و روم و عنکبوت) عمدتاً مبانی و اصول یعنی رهیافت‌های عقیدتی و راهبردهای نظری همزیستی و معاشرت با غیرمسلمانان و هواداران و پیروان دیگر ادیان طرح و شرح شده، و دو سوره مدنی این مجموعه، آل عمران و بقره، به روش‌ها و شیوه‌ها و عمدتاً راهکارهای عملی در بر خورد و رفتار مسلمانان با غیرمسلمانان پرداخته‌اند. نیز، به جهت شاخص بودن یهودیان و مسیحیان در برابر مسلمانان در

۱. مجمع البیان، ج ۲، ص ۶۷۷؛ التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، ج ۷، ص ۸۷؛ جامع البیان، ج ۳، ص ۷۵.

عصر نزول قرآن، گفتمان حاکم بر سوره بقره بر محور «یهودشناسی»، و گفتمان حاکم بر سوره آل عمران بر محور «شناخت مسیحیت» دور می‌زند. محور موضوعی سوره بقره، «یهودشناسی»، چنان‌که پیش از این آمد، در سرتاسر سوره بقره، با دو اسلوب بیان و از دو زاویه دید متفاوت، البته منسجم و مرتبط با یکدیگر، در موضوعات متناسب و متناظر، مورد تحلیل و تبیین قرار گرفته است.

خلاصه سوره بقره

در حوزه مطالعات سوره‌شناسی، یکی از مهم‌ترین رویکردها، طرح و شرح راه‌ها و شیوه‌های خلاصه کردن (تلخیص) سوره‌های بزرگ و بزرگ‌تر کردن و بسط دادن (تفصیل) سوره‌های کوچک و کوچک‌تر است^۱ که طبعاً این رویکرد کارگاهی، که یک نوع پژوهش عینی و کمی و در عین حال عمقی و کیفی است، در ارتباط با سوره‌های هرچه بزرگ‌تر و سوره‌های هرچه کوچک‌تر اهمیت و تعیین‌کنندگی بیشتری پیدا می‌کند.

سوره بقره از معدود سوره‌هایی است که در تعالیم نبوی و به اصطلاح «أسوه حسنه» به گونه‌ای تلخیص شده است که می‌تواند الگویی برای خلاصه کردن دیگر سوره‌های قرآن نیز باشد، و به عبارت دیگر، شیوه خلاصه کردن این سوره‌ها به مسلمانان آموزش داده شده است. تعلیم پیامبر اکرم دارای چنین مضمونی است و ناظر به این است که هرکس بامدادان و به هنگام بیرون شدن از نزد همسر و فرزندان و دیگر بستگان، به انگیزه کار و کوشش و تأمین معاش و تکاپوی روزانه، آیات نخستین سوره «الف لام میم». ذلک الكتاب» را تا «اولئک هم المفلحون» (آیات

۱. محمدعلی لسانی فشارکی و حسین مرادی زنجانی، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۱۴۰.

۱ تا ۵) و آية الكرسي و دو آية پس از آن (آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷) و آية «أمن الرسول» (آية مقابل آخر سورة بقره) را همراه با آية قبله و بعدی آن (جمعاً سه آية پایانی سورة بقره ۲۸۴ تا ۲۸۶ یعنی خاتمه سورة بقره) قرائت کند، همانند آن کسی خواهد بود که تمامی سورة بزرگ و طولانی بقره را، در اجزاء نخستین قرآن کریم، در آغاز کار روزانه اش تلاوت کرده باشد.^۱

بنابراین، مجموعه آيات مورد تأکید (تلخیص) پیامبر اکرم از سورة مبارکه بقره، به دنبال هم، و به تعبیر دیگر، خلاصه سورة بقره چنین باید خوانده شوند:

بسم الله الرحمن الرحيم. الف. لام. میم. ذلك الكتاب لاریب فيه هدی للمتقین. الذين یؤمنون بالغیب و یقیمون الصلاة و مما رزقناهم ینفقون. و الذين یؤمنون بما أنزل الیک و ما أنزل من قبلک و بالآخرة هم یوقنون. اولئک علی هدی من ربهم و اولئک هم المفلحون. الله لا اله الا هو، الحی و القیوم، لا تأخذه سنة و لانوم، له ما فی السماوات و ما فی الارض، من ذا الذی یشفع عنده الا باذنه، یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم، و لا یحیطون بشیء من علمه الا بما شاء، وسع کرسیه السماوات و الارض، و لا یؤوده حفظهما، و هو العلی العظیم. لا اکراه فی الدین، قد تبین الرشد من الغی، فمن یکفر بالطاغوت و یؤمن بالله فقد استمسک بالعروة الوثقی، لانفصام لها، والله سميع علیم. الله ولی الذین آمنوا یخرجهم من الظلمات الی النور، و الذین کفروا اولیاءهم الطاغوت یخرجونهم من النور الی الظلمات، اولئک اصحاب النار هم فیها خالدون. لله ما فی السماوات و ما فی الارض، و ان تبدوا ما فی انفسکم او تخفوه یحاسبکم به الله، فیغفر لمن یشاء و یعذب من یشاء، والله علی کل شیء قدير. أمن الرسول بما أنزل الیه من ربه، و المؤمنون کل آمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله، لانفترق بین احد من رسله، و

۱. «قال رسول الله (ص): من قرأ أربع آيات من أول البقرة و آية الكرسي و آيتين بعدها و ثلاث آيات من آخرها لم يزل في نفسه و ماله شيئاً يكرهه و لا يقربه شيطان و لا ينسى القرآن»؛ تفسير العياشي، ج ۱، ص ۲۵؛ الكافي، ج ۲، ص ۶۲۱؛ ثواب الاعمال، ج ۱، ص ۲۹۴؛ جامع الاخبار، ج ۱، ص ۴۵.

قالوا سمعنا و اطعنا، غفرانك ربنا، و اليك المصير. لا يكلف الله نفساً الا وسعها، لها ما كسبت و عليها ما اكتسبت، ربنا لا تؤاخذنا ان نسينا او اخطانا، ربنا و لاتحمل علينا اصرأ كما حملته على الذين من قبلنا، ربنا و لاتحملنا مالا طاقه لنا به، و اعف عنا و اغفر لنا و ارحمنا، انت مولانا فانصرنا على القوم الكافرين.

كافیست، در یک مطالعه گذرا، این خلاصه ۱۱ آیه‌ای از سوره ۲۸۶ آیه‌ای بقره، با توجه به مطالبی که در فقرات مختلف این سوره‌شناسی از سوره بقره مورد توجه قرار گرفت، با آیات سرتاسر سوره مقابله و مقایسه شود، تا هرچه بیشتر هماهنگی و انسجام و کفایت و جامعیت این «خلاصه سوره» نسبت به تفصیل و تفاریق سوره مبارکه بقره مشهود و معلوم گردد.

سوره آل عمران

جایگاه سوره آل عمران

سوره آل عمران سومین سوره در ترتیب مصحف شریف و دومین سوره طولانی است که پس از فاتحة الكتاب در آغاز قرآن کریم در شکل مکتوب جاودانه آن جای گرفته است.

هماهنگی‌ها و شباهت‌های این سوره با سوره بقره، سوره زوج آن و عضو دیگر «زهرابین» تا آنجاست که می‌توان گفت صاحب قرآن، در واقع، اراده فرموده است که این کتاب خاتم و «خاتم الکتب» با یک سوره بسیار بزرگ و بلند و طولانی، دربرگیرنده نزدیک به چهار جزء از سی جزء قرآن، که ۴۸۶ آیه داشته باشد (جمع عدد آیات دو سوره بقره و آل عمران) آغاز گردد؛ سوره‌ای بسیار پر حجم که با تأکید بر «تقوا» به عنوان رمز «فلاح» (بقره، ۲ و ۵) شروع می‌شود و عیناً با تأکید دوباره بر «تقوا» به عنوان رمز «فلاح» (آل عمران، ۲۰۰) خاتمه می‌یابد؛ دو کلمه‌ای که عصاره و خلاصه تمامی محتوای قرآن است. اما، آن سوره بیش از اندازه طولانی، بدلالی،

در قالب دو سوره هم گروه و با سرآغاز مشترک «الفلاممیم» ارائه شده است. با یک رویکرد صرفاً تدبیری دیگر، هرگاه به عنوان یک فرض ذهنی عبارت بسمله و حروف رمزی «الف. لام. میم» را از میان این دو سوره برداریم، آیات به هم پیوسته سوره آل عمران تا پایان سوره، یکسره به آیات سوره بقره می پیوندند. آیه دوّم سوره آل عمران که در سوره ۴۸۵ آیه ای فرضی ما در جایگاه ۲۸۷ قرار می گیرد، قرینه ای برای آیه ۲۵۵ سوره بقره، آیه الکرسی، خواهد بود که با همین عبارت «الله لا اله الا هو الحیّ القيّوم» آغاز شده بود.

قرینه شدن این دو آیه با یکدیگر، به نوبه خود راهنمای تدبیری دیگر می شوند، مبنی بر اینکه، به عنوان یک فرضیه قابل تحقیق در سوره شناسی زهراوین، آیه الکرسی تا «هم فیها خالدون» چکیده جامعی از سوره آل عمران است که در نیمه دوّم و ثلث سوّم بقره جایگزین شده است، و سرتاسر مضامین سوره آل عمران توضیح و تفصیل آیه الکرسی و دو آیه بعد از آن اند.

ساختار سوره آل عمران

سوره آل عمران از ۲۱ زیرسوره (رکوع) تشکیل شده است که رکوع های ۱۱، ۱۴، ۱۶ و ۱۷ با «یا ایّها الذین آمنوا» شروع می شوند، یعنی با یکدیگر سرآغاز مشترک دارند؛ همچنین، سوره آل عمران، همانند سوره بقره، مشتمل بر یک مقدمه و یک خاتمه و دو نیم سوره است که از جهات تفصیلی و تحلیلی دیگر نیز با سوره بقره مشابهت دارد. تنها تفاوت مشهود میان این دو سوره محور قرار گرفتن یهودیان و یهودیت در سوره بقره و مسیحیان و مسیحیت در سوره آل عمران است.

نام گذاری سوره آل عمران

نام مشهور این سوره «آل عمران» است که به سادگی می توان گفت وجه

تسمیه آن -مانند برخی دیگر سوره‌های قرآن کریم- حضور همین ترکیب اضافی «آل عمران» در این سوره است که این ترکیب تنها یک بار در قرآن کریم و تنها در این سوره به کار رفته است. اما، مطلب به این سادگی نیست. با مرور دوباره مطالبی که پیرامون نامگذاری سوره بقره آوردیم، و با مقایسه آن مطالب با پیوند زبانداری که نام‌گذاری این سوره با آیه «**إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ**» (آل عمران، ۳۳) دارد، پرده از رازی شگفت برداشته می‌شود، ناظر به اینکه تهدید شدید و نگران‌کننده شرور و مخاطرات قوم یهود نسبت به مسلمانان جهان، با مسیحیت قابل مقایسه نیست (دقت کنید) و این امر ریشه در تفاوت‌های اساسی و جبلی یهودیان با مسیحیان دارد.

خداوند متعال، در سوره مائده، آیه هشتاد و دوم به بعد، با صراحت و تأکیدی سؤال‌برانگیز و شایان توجه و تذکر و دقت، می‌فرماید: «**لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم مَّوَدَّةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ، ذَلِكَ بَأْسٌ مِّنْهُمْ قِسْفِينَ وَرُحْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ**».

قابل ملاحظه است که علاوه بر مقایسه، کلمه «عداوت» در ارتباط با مسلمانان برای یهودیان و «مودت» برای مسیحیان به کار گرفته شده است. از این گذشته، طی دو آیه پس از این آیه مذکور، تحسین و ستایش مسیحیان را ادامه داده و به عبارت پایانی «**وَذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ**» رسانیده است، و جالب توجه بیشتر آنکه بلافاصله بعد از آن آیه «**وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ**» قرار گرفته است که به حکم شواهد و قرائن متعدد در سیاق قریب این آیات در سوره نساء و سیاق بعید آن‌ها در جای جای قرآن کریم، عبارت از تعرضی دیگر بر قوم یهود به خاطر حضور تعیین‌کننده عناصر کفر و شرک و تکذیب در شاکله فردی و اجتماعی این جماعت است.

اسماء و اوصاف سورة آل عمران

گذشته از «زَهراء»^۱ که لقب و عنوان مشترک این سوره با سورة بقره در عنوان نبوی «زهراوین» است، القاب و اوصاف «آمان»،^۲ «گنز»،^۳ «مجادله» و «استغفار» نیز برای سورة آل عمران در احادیث آمده است.^۴ «تاج القرآن»^۵ نیز لقب دیگری برای سورة آل عمران است. این القاب با حضور برجسته برخی مضامین در قسمت‌های مختلف سوره هماهنگی دارند و چه بسا این اسماء و القاب با توجه به همان هماهنگی‌ها عنوان و پیشنهاد شده باشند.

ترتیب نزول و زمان نزول سورة آل عمران

سورة آل عمران نیز، مانند سورة بقره، یک سورة تألیفی است. در ترتیب نزول مشهور هشتاد و نهمین سوره قلمداد شده که بعد از سورة انفال و پیش از سورة احزاب نازل شده است.^۶ در دیگر روایات ترتیب نزول نیز ردیف‌های ۸۱، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۰ و ۹۷ به آن اختصاص داده شده است.^۷ از میان ترتیب نزول‌های مذکور ترتیب نزول پیشنهادی خاورشناسان (۹۷مین سورة)^۸ با توجه به تطبیق مضامین

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۱۵۸.

۲. «قال رسول الله (ص): مَنْ قَرَأَ سُورَةَ آلِ عِمْرَانَ أُعْطِيَ بِكُلِّ آيَةٍ مِنْهَا أَمَانًا عَلَى جِسْرِ جَهَنَّمَ»؛ الکفعمی، المصباح، ج ۱، ص ۴۳۸.

۳. «نعم كنز الصلوك سورة آل عمران يقوم بها في آخر الليل»، شیخ مرتضی، الامالی، ج ۱، ص ۳۱.

۴. الأندلسی، أبي حيان، البحر المحيط فی التفسیر، ج ۳، ص ۹؛ قاسمی، محمد جمال الدین، تفسیر القاسمی المسمی محاسن التأویل، ج ۲، ص ۲۵۳.

۵. «قال رسول الله (ص): لكل شيء سنم و سنام القرآن سورة البقرة، لكل شيء تاج و تاج القرآن سورة آل عمران»؛ عبدالرزاق غالب، مهدی، نظم الدرر فی تناسب الآيات و السور (دارالکتب العلمیة)، ج ۲، ص ۵.

۶. عزة دروزه، محمد، التفسیر الحدیث، ج ۱، ص ۱۶؛ معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۳۸؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۱۲.

۷. زرکشی، بدرالدین، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۹۳؛ سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۶۴.

۸. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۲۳.

سوره آل عمران با حوادث و وقایع سیره نبوی و روایات اسباب نزول، نزدیک تر به واقع می‌نماید. یک بررسی سرتاسری از آیات سوره و مقابله و تطبیق بخش‌های مختلف سوره با روایات اسباب نزول و زمان‌بندی مراحل دعوت اسلام و ترتیب و تاریخ وقوع حوادث مهم سیره نبوی نشان می‌دهد که سوره آل عمران نیز همانند سوره بقره به تدریج در طول ده سال نزول قرآن در عهد مدنی، البته با حجم بیشتر نزول آیات در سال‌های آخر، به عکس سوره بقره، در اثنای نزول بخش‌های مختلف سوره‌های انفال و احزاب و انعام و اعراف و بقره و مائده و دیگر سوره‌های مدنی نازل شده و درنهایت، با نظارت دقیق پیامبر اکرم به صورتی که از آن زمان تا کنون دست ناخورده و تغییر نیافته در مصحف شریف جایگزین شده، تألیف شده است.

محور موضوعی سوره آل عمران

سوره آل عمران، از آنجاکه زوج سوره بقره و عضو دیگر گروه دوسوره‌ای «زهرابین» است، محور موضوعی آن، همان محور موضوعی سوره بقره است، و چنان‌که گذشت محور موضوعی همه سوره‌های گروه «الفلامیمات»، یعنی «آیین رفتار مسلمانان با غیرمسلمانان» است و دو سوره مدنی این گروه بیشتر با رویکرد عملی تا نظری، برخلاف سوره‌های مکی این گروه که بیشتر رویکرد نظری دارند تا عملی، همچنین با محوریت بیشتر مسیحیان، چنان‌که در سوره بقره یهودیان محور بحث بودند.

پردازش سوره آل عمران از این محور موضوعی، چنان‌که در ساختار سوره اشاره شد، در دو نیم سوره با دو سبک متفاوت، و از نظر به کارگیری این شیوه، همانند سوره بقره، صورت می‌پذیرد. در نیمه اول عمدتاً اهل کتاب (به ویژه نصارا) مخاطب‌اند و مطالب به گونه‌ای مطرح می‌شوند که روی سخن با آنان است؛ اما در

نیمه دوّم مسلمانان به رهبری پیامبر اکرم عمدتاً طرف خطاب قرار می‌گیرند و سوره آل عمران نحوه رفتار مسلمانان را با غیرمسلمانان و به طور شاخص، مسیحیان و یهودیان، به گونه‌ای تفصیلی و مصداقی، آموزش می‌دهد.

آیات ویژه سوره آل عمران

در سوره آل عمران آیه ۲۶ و آیه ۲۷ از جهات متعدّد، همانند آیه الكرسي و دو آیه بعد از آن در سوره بقره اند: «قل اللهم مالك الملك، تؤتي الملك من تشاء و تنزع الملك ممن تشاء، و تعزّ من تشاء و تذلل من تشاء، بيدك الخير، انك على كل شيء قدير. تولج الليل في النهار و تولج النهار في الليل و تُخرج الحيّ من الميت و تُخرج الميت من الحيّ و ترزق من تشاء بغير حساب». در ارتباط با این دو آیه موقوف‌المعانی و نسبت آن با محتوا و مضامین سرتاسر سوره بقره، همان مطلبی که از نگاه سوره‌شناختی در ارتباط با آیه الكرسي و نسبت آن با سوره آل عمران در سوره‌شناسی سوره بقره بیان شد، قابل توجه و پژوهش و پیگیری با قواعد و ضوابط سوره‌شناختی است.

آیه هفتم سوره آل عمران، آیه محکم و متشابه نیز به گونه‌ای کم‌نظیر در میان آیات قرآنی برجسته و شاخص است: «هو الذي أنزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن أم الكتاب وأخر متشابهات، فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تأويله، وما يعلم تأويله إلا الله، والراسخون في العلم يقولون آمنا به كل من عند ربنا وما يذكر إلا أولوا الالباب».

آیه ۳۱: «قُلْ ان كنتم تحبّون الله فاتّبعوني يُحببكم الله...»؛ آیه ۶۱، «آیه مباهله»، و آیه ۹۲: «لن تنالوا البرّ حتّى تنفقوا ممّا تحبّون...» که از جمله ضرب المثل‌های رایج قرآنی است؛ آیه ۱۰۳: «واعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرّقوا...» و

آیه ۱۶۴: «لقد منّ الله على المؤمنين اذ بعث فيهم رسولا من انفسهم يتلوا عليهم آياته ويزكيهم ويعلمهم الكتاب والحكمة، و ان كانوا من قبل لفي ضلال مبين» از ديگر آيات شاخص و برجسته سورة آل عمران اند.

همچنين، آيات مشتمل بر دعاها و رازونيازهاي ناب اولي الالباب با ربّ الارباب، آيات ۸ و ۹ و ۱۹۱ تا ۱۹۴، از ديگر آيات برجسته و شاخص در سورة آل عمران به شمار مي آيند.

خلاصه سورة آل عمران

با الگوگیری از «أسوة حسنة» در تلخیص سوره‌های طولانی قرآن کریم و تفصیل سوره‌های کم حجم قرآن کریم، و با الهام گرفتن و اقتباس از آموزه پیامبراکرم در ارتباط با خلاصه یازده آیه‌ای سورة بقره، می‌توانیم خلاصه سورة آل عمران را نیز در ۱۷ آیه، آيات ۱ تا ۹، ۲۶ و ۲۷، ۱۹۰ تا ۱۹۵، تدوین و به صورت ذیل قرائت کنیم:

«بسم الله الرحمن الرحيم. الف، لام، میم. الله لا اله الا هو الحي القيوم. نزل عليك الكتاب بالحق مصدقا لما بين يديه وانزل التوراة والانجيل. من قبل هدى للناس و انزل الفرقان، ان الذين كفروا بايات الله لهم عذاب شديد، والله عزيز ذو انتقام. ان الله لا يخفى عليه شيء في الارض و لافي السماء. هو الذي يصوركم في الارحام كيف يشاء، لا اله الا هو العزيز الحكيم. هو الذي انزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن ام الكتاب و آخر متشابها، فاما الذين في قلوبهم زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة و ابتغاء تأويله، و ما يعلم تأويله الا الله، و الراسخون في العلم يقولون امانا به كل من عند ربنا، و ما يدرك الا اولوا الالباب. ربنا لاترغ قلوبنا بعد اذهبيتنا و هب لنا من لدنك رحمة، انك انت الوهاب. ربنا انك جامع الناس ليوم لا ريب فيه، ان الله لا يخلف الميعاد. قل اللهم مالك الملك، تؤتي الملك من تشاء و تنزع الملك ممن تشاء، و تعز من تشاء و تذلل من

تشاء، بيدك الخير، انك على كل شيء قدير. تولج الليل في النهار وتولج النهار في الليل وتخرج الحي من الميت وتخرج الميت من الحي، وترزق من تشاء بغير حساب. ان في خلق السماوات والارض واختلاف الليل والنهار آيات لاولي الاباب. الذين يذكرون الله قياماً وقعوداً وعلى جنوبهم ويتفكرون في خلق السماوات والارض، ربنا ما خلقت هذا باطلاً، سبحانه فقنا عذاب النار. ربنا انك من تدخل النار فقد اخزيته، وما للظالمين من انصار. ربنا اتنا سمعنا مُنادياً يُنادي للايمان ان آمنوا بربكم فآمنّا، ربنا فاغفر لنا ذنوبنا وكفر عنا سيئاتنا وتوفنا مع الابرار. ربنا و اتنا ما وعدتنا على رسلك ولا تخزنا يوم القيامة، انك لا تخلف الميعاد. فاستجاب لهم ربهم اني لا اضيع عمل عامل منكم من ذكر او اُنثى، بعضهم من بعض، فالذين هاجروا و اخرجوا من ديارهم و اوذوا في سبيلى و قاتلوا و قُتلوا لا كُفّرنا عنهم سيئاتهم و لأدخلنهم جنّات تجري من تحتها الانهار، ثواباً من عند الله، والله عنده حُسن الثواب».

اسلوب غالب بر اين آيات هفده گانه از سورة آل عمران اسلوب دعا و نيايش است. در عين حال، با مطالعه عميق و تدبّري دقيق در مضامين اين آيات و مقايسه آنها با محتوا و مضامين تمامی ۲۰۰ آیه سورة آل عمران جامعيت اين «خلاصه سورة» همانند خلاصه سورة بقره، بيش از بيش مشهود و معلوم خواهد گرديد.

سوره نساء

جایگاه سوره نساء

در سامانه ۱۱۴ تایی سوره‌های قرآن کریم، در عهد رسالت و تحت تعلیم حضرت ختمی مرتبت، دو سوره با عنوان «نساء» (دختران و بانوان) نامدار بوده‌اند که هردو نیز مدنی هستند، یعنی پس از مهاجرت پیامبر اکرم و مسلمانان نخستین از مکه به مدینه نازل شده‌اند؛ یکی، همین سوره چهارم قرآن است که با نام کامل «النساء الطولی» (سوره نساء بلند) بازشناخته می‌شده، و دیگری سوره شصت و چهارم قرآن است که با عنوان «النساء القصری»^۱ (سوره نساء کوتاه) از آن یاد می‌شده، و از دیرباز تا کنون، متأسفانه، در عُرف مصحف نگاری جمیع بلاد اسلامی با عنوان کتبی و شفاهی «سورة الطلاق» معرفی می‌شود. در صدر اسلام ظاهراً نامیدن سوره مذکور به نام «سورة طلاق» مُنکر تلقی می‌شده است، اما از آن زمان

۱. بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۱۶۹: «واسم السورة النساء الكبرى و اسم سورة الطلاق النساء الصغری»؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۸.

که این مُنکر معروف شده، عنوان «سوره نساء» نیز به همین سوره نساء ۱۷۶ آیه‌ای اختصاص یافته است.

می‌توان گفت، سوره نساء پس از فاتحه‌الکتاب و پس از یک مقدمه بسیار مبسوط و تحلیلی و مفصل (در قالب دو سوره متوالی و طولانی بقره و آل عمران) نخستین سوره از قرآن کریم است که دروازه‌های هدایت و پنجره‌های نور و بصیرت و زمینه‌های بلاغ و بیان و تبیان را به روی جهانیان، به ویژه مسلمانان اهل قرآن، می‌گشاید؛ چنان‌که می‌توان گفت با شروع سوره نساء کتاب خدا «وارد متن» می‌شود؛ چنان‌که آیه آغازین این سوره و نحوه گزینش عبارات و تعبیرات و شیوه چینش مفردات آن، گواه بر این مدعاست: «یا ایها الناس، اتَّقُوا رَبَّكُمْ، الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ، وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا، وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً؛ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ؛ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا».

خطاب فراگیر «یا ایها الناس» که تنها برانزنده خاتم‌الکتاب و کتاب نازل شده بر خاتم پیامبران است؛ تأکید مضاعف بر تقوا؛ طرح مسئله جالب و مهم چگونگی آغاز خلقت و آفرینش انسان نخستین و آفرینش نخستین انسان و پیدایش جوامع بشری؛ طرح مسئله مهم خویشاوندی وصله رحم به عنوان یک مسئله بنیادین اخلاقی اجتماعی؛ همراه با پایانی منتخب و جامع آن: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا» شایسته‌ترین گزینه‌ها برای چنین آغازی است. به ویژه «تقوا» به دنبال تأکیدات و اشارات فراوان پیشین در پیش‌گفتار و مقدمه تفصیلی، اینک در آغاز سوره نساء به عنوان نخستین و بنیادی‌ترین مسئله کتاب خدا به صورت «اتَّقُوا رَبَّكُمْ» و با خطاب «یا ایها الناس» در «متن» کتاب خدا جایگزین می‌گردد.

ساختار سوره نساء

سوره نساء مشتمل بر ۲۴ «واحد موضوعی» یا «زیر سوره» یا «رکوع» است.^۱ سرآغاز نخستین رکوع، که سرآغاز سوره نیز هست، خطاب «یا ایها الناس» است. این خطاب در آغاز آیه ۱۷۰ و نیز آیه ۱۷۴ در اواخر سوره، همچنین در میان متن آیه ۱۳۳ به صورت «ایها الناس» تکرار می‌شود.

خطاب «یا ایها الذین آمنوا» نیز در سرتاسر سوره ۹ بار می‌آید (سه برابر تکرار «یا ایها الناس») که از آن میان سه بار تکرار این خطاب در آغاز واحدهای موضوعی و بقیه در اثنای واحدهای موضوعی آمده‌اند.

خطاب استثنائی «یا ایها الذین اوتوا الكتاب» که تفصیل و توضیحی است برای خطاب معهود و مکرر «یا اهل الكتاب» در قرآن کریم به همان صورت معمول نیز در سوره نساء (آیه ۱۷۱) آمده است، در آغاز آیه ۴۷، قابل توجه است، و اهل تحقیق را سزاوار است که راز و حکمت و چرایی حضور این خطاب ویژه را در سوره نساء جویا شوند و پاسخ شایسته را از فضا و محور موضوعی سوره نساء و دیگر سوره‌های مشتمل بر خطاب «یا اهل الكتاب» استنباط کنند.

آیات آغاز شده با استفهام ویژه و معنادار «ألَمْ تَرَ» بالغ بر پنج بار در سوره تکرار شده که طبعاً تأکیدی مضاعف بر لزوم «بصیرت» در نظر و عمل در ارتباط با محور موضوعی و رویکرد و پیام سوره نساء است.

آغازگرهای «یستفتونک» (آیه ۱۷۶)؛ «و یستفتونک» در آغاز واحد موضوعی ۱۹؛ و «یستلک اهل الكتاب»، در آغاز واحد موضوعی ۲۲ نیز شایان توجه فراوان است.

مقدمه و خاتمه سوره نساء وضعی ویژه و مختص به خود دارد. مقدمه سوره،

۱. سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

به رغم طولانی بودن سوره، به اندازه‌ای که پس از سوره بقره طولانی‌ترین سوره قرآن کریم است، تنها در یک آیه بسته می‌شود، و گویی تکمیل و متمیم مقدمه به خاتمه سوره واگذار می‌شود. به این ترتیب، تنها آیه نخستین سوره، البته با جامعیتی کم نظیر، در حکم مقدمه سوره نساء است.

خاتمه سوره که از چهار آیه از آیات اواخر سوره تشکیل می‌یابد؛ با خطاب «یا ایها الناس»، همانند مقدمه، در آیه ۱۷۰ شروع می‌شود؛ دو آیه ۱۷۱ و ۱۷۲ با خطاب «یا اهل الكتاب» و عطف توجه به ویژه نسبت به مسیحیان از اهل کتاب به صورت معترضه خاتمه را قطع می‌کنند و سپس مضامین مقدمه از آیه ۱۷۳ با «فاما» ادامه می‌یابد؛ در آیه ۱۷۴ خطاب «یا ایها الناس» تأکید و تکرار می‌شود، و در پایان آیه ۱۷۵ (یک آیه مانده به آخر سوره) خاتمه سوره نساء با عبارت «و یهدیهم الیه صراطاً مستقیماً» بسته می‌شود، آنگاه برخلاف روال تمامی سوره‌های قرآن کریم، سوره هنوز پس از درج خاتمه سوره ادامه دارد: «یستفتونک...والله بکل شیء علیم».

گویی طبیعت مطالب و مضامین سوره نساء چنان اقتضا می‌کند که هیچگاه به نقطه پایان نرسد؛ از طرفی، بنابه اصل اصیل در سامانه یکصد و چهارده سوره‌ای قرآن مجید، «سوره» همان طور که مبتنی بر دقایق و ظرایفی و با هدف‌گذاری ویژه «باز» شده است به همان نحو باید «بسته» شود.

تنوع و تعدد مضامین و موضوعات و مطالب در سوره نساء به حدی است که دست محقق را برای دسته‌بندی یا تقسیم‌بندی آیات سوره به کلی می‌بندد، و تنها دسته‌بندی مطلوب از مطالب و مضامین سوره را همان تقسیم‌بندی رکوعات ۲۴ گانه سوره مدیریت می‌کند، و یکی از مظاهر اعجاز و ظرافت و نکته‌سنجی اسرارآمیز آموزه نبوی تقسیم رکوعات را به نمایش می‌گذارد.

گفتنی است، چنان‌که توضیح داده شد، در سوره نساء، نه مقدمه و نه خاتمه، واحد موضوعی مستقلی را به خود اختصاص نمی‌دهند، مقدمه در پایان آیه اول از ادامه بازمی‌ایستد و سررشته کلام را به دست متن و بدنه سوره می‌دهد؛ خاتمه نیز در میان دو واحد موضوعی آخر سوره جایی برای خود پیدا می‌کند. این همان خصوصیتی است که آمدن سوره‌های متعدّد و متنوّع را به دنبال سوره بس طولانی «نساء» معنادار می‌سازد؛ چنان‌که بخشی از توضیح این مطلب در بیان محور موضوعی سوره نساء، و بخش‌های دیگر آن در اثنای سوره‌شناسی دیگر سوره‌ها به تدریج مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

دگرگونی و تغییر آشکار و زباندار نظام‌هنگ و نظام نغمات درونی و بیرونی آیات در سوره نساء، نسبت به سوره‌های آل عمران و بقره، نکته جالب توجه دیگری است. گوش و زبان و قلبی که قرائت و تلاوت آن دو سوره پیشین را از مجاری ذوق و عاطفه و احساس و خردورزی و پویایی معنوی وجود خویش گذرانیده و تجربه کرده است؛ همین‌که به آغاز سوره نساء می‌رسد و می‌خواند: «یا ایها الناس اتّقوا ربّکم الذی خلقکم من نفس واحدة و خلق منها زوجها و بثّ منهما رجلاً کثیراً و نساءً و اتّقوا الله الذی تسألون به و الارحام انّ الله کان علیکم رقیباً» این دگرگونی بس دلپذیر را در ژرفای جان و عمق روح خویش درمی‌یابد. آهنگ و طنین بسیار دل‌انگیز و حکمت‌آمیز کلمات و جملات و عبارات در سوره نساء فقط به سوره پر رمز و راز نساء اختصاص دارد و هیچیک از دیگر سوره‌های قرآن کریم در این ویژگی با سوره نساء اشتراک ندارد.

نام‌گذاری سوره نساء

کلمه «نساء» بنا بر مشهور در فنون عربیت، جمع است که مفرد ندارد؛

چنان که «إمرأة» یا «مرأة» مفردی است که جمع ندارد، هرچند در زبان عربی معاصر «آنسة» را -با الفولام یا بدون الفولام- معادل «دوشیزه» و «دخترخانم» در زبان فارسی به کار می‌برند؛ اما اگر محقق زبان قرآن عنوان کند که «نساء» با توجه به قرائن عدیده از کاربرد این کلمه در سورة نساء و در جاهای دیگر قرآن، پیش از آنکه جمع «مرأة» باشد جمع همین «آنسة» یعنی «سورة دختران» است، خواهند گفت: «ما سمعنا بهذا في آبائنا الاولين»! بهر حال، عنوان این سوره اولاً وبالذات ناظر به دخترخانم‌ها، نخست در جوامع اسلامی و سپس در جوامع بشری، یعنی همان «فتیات» جمع «فتاة» است، وثانیاً وبالتعمیم خانم‌ها و «بانوان» و به تعبیر رایج بیرون از قرآن «زنان» را شامل می‌شود.

نکته مهم دیگر، اشتراک ریشه‌ای و هم‌خانواده بودن دو کلمه «نساء» و «انسان» است که بنابر تحقیق هردو از ریشه «أنس» اند. چنان که در بیان محور موضوعی سورة نساء خواهد آمد. از دیدگاه قرآن کریم و با توجه به پیام مجموعی سورة «نساء»، صلاح و فساد جوامع اسلامی و بشری مبتنی و موکول بر صلاح و فساد جامعه بانوان، به ویژه دختران در آن جوامع است و با آن «نسبت مستقیم» و غیرقابل انکار دارد.

صلاح و فساد نسل جوان پسر، و به دنبال آن، صلاح و فساد مردان را در جوامع، تنها صلاح و فساد زنان و دختران در جامعه رقم می‌زند، و محور اساسی در صلاح و فساد جامعه بانوان، نسل جوان دختر در آن جوامع خواهد بود.

این آموزه کارآمد و کارساز، یکی از ده‌ها و صدها راهبردها بلکه رهیافت‌های قرآنی است که در دنیای امروز و در محافل علمی گسترده و پُرکار و پُر بار بشری در سرتاسر جهان در قالب یک نظریه به عنوان رهاوردی آسمانی برای زمینیان، همانند معجزات دیگر پیامبران در دوران خود و برای مردمان خودشان، می‌تواند عبرت‌آمیز

و دهشت‌انگیز و قابل توجه باشد، و چهره‌ای پُر فروغ از اعجاز پیامبر خاتم و اسلام و قرآن را برای جهانیان به نمایش بگذارد.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره نساء

سوره نساء مدنی است^۱ و بنا به شواهد و ادله فراوان، سرتاسر آیات آن در مدینه منوره بر پیامبر اکرم نازل شده است؛ چنان‌که در ترتیب نزول مشهور در جهان اسلام، معروف به «ترتیب مصحف الازهر» ردیف ۹۲ را به این سوره اختصاص داده‌اند و ترتیب نزول آن را پس از سوره «آل عمران» و پیش از سوره «قتال» یا «سوره محمد» ثبت کرده‌اند. شماره ردیف‌های دیگری نیز که در دیگر روایات ترتیب نزول به این سوره اختصاص داده شده است، یعنی ۸۸، ۹۰، ۹۱، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۶ و ۱۰۷، می‌توانند درست باشند؛ زیرا، سوره نساء، در هر صورت، مانند سوره‌های بقره و آل عمران، از جمله سوره‌های «تألیفی» است که بخش‌های مختلف آیات آن در سنوات مختلف مدنی، هماهنگ با حوادث و وقایع گوناگون دوران ده‌ساله دعوت پیامبر اکرم در مدینه منوره، به تدریج نازل شده، و مرحله به مرحله تحت نظارت دقیق و مستمر آنحضرت تدوین و تألیف شده و نهایتاً به صورت موجود در مصحف شریف قطعیت یافته است؛ چنان‌که با مراجعه به منابع روایی و اسباب النزول و تطبیق قرائن و شواهد موجود در آن‌ها با بخش‌های مختلف سوره، و در نظر گرفتن سیاق‌های پیوسته آیاتی که در یکجا و باهم نازل شدن آن‌ها تردیدی نیست، می‌توان زمان دقیق یا تقریبی عمده آیات سوره نساء را معلوم و مشخص گردانید.

در عین حال، گفتنی است، به فرض آنکه ترتیب و جایگاه نزول قبلی و بعدی تمامی آیات سوره نساء را، به‌عنوان یک نمونه از سوره‌های تألیفی قرآن کریم، به

دست بیاوریم و نسبت به آن ترتیب اطمینان حاصل کنیم، سؤال این است که آیا به خودمان اجازه خواهیم داد که آن ترتیب و «تألیف» بازساخته و از سر خود پرداخته را بر تألیف و ترتیب «توقیفی» نبی اعظم، که قطعاً با اشاره وحی الهی و با اعتماد به روح وحیانی قرآن مقرر فرموده اند، حاکم گردانیم؟ یا آنکه حاضر خواهیم شد که از ترتیب زیبا و نظم و نسق بایسته و شایسته‌ای که به تواتر از حضرت ختمی مرتبت نسل اندر نسل و دوران به دوران به دست ما رسیده است، دست بکشیم؟

آیا بهتر نیست که در پی «اثبات» ترتیب نزول‌هایی که خدا و رسول با تثبیت ترتیب جاودانه آیات در سُور و ترتیب دقیق و حکیمانه سُور در مصحف شریف، آگاهانه آنها را «محو» کرده‌اند، نباشیم و کار محو و اثبات را به دست «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» (رعد، ۴۳) و نیز در اصل به دست صاحب قرآن خدای عزوجل، هم او که «يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ» (رعد، ۳۹) بسپاریم؟

محور موضوعی سوره نساء

سوره نساء تنها با یک سوره دیگر در قرآن کریم دارای سرآغاز مشترک است. سوره «حج» و سوره «نساء طولی» با سرآغاز مشترک «يا ايها الناس» آغاز می‌شوند، و محور موضوعی آندو نیز، با توجه به نوع مضامین و شیوه بیان و پردازش ویژه آیات این دو سوره «الگوی قرآنی برای طراحی و سازندگی جامعه» است؛ با این تفاوت که در سوره حج طراحی یک الگوی عملیاتی و جهادی برای سازندگی جامعه بشری (انسانی) - به طور مطلق - و در سوره نساء طراحی الگوی سازندگی جامعه اسلامی با هر دو رویکرد نظری و عملی است، و البته مسلمانان به مقتضای اصل قرآنی «وَكذلك جعلناكم أُمَّةً وسطاً» (بقره، ۱۴۳) در هر دو زمینه مسئول‌اند و باید فعال باشند؛ چنان‌که روشن‌تر از قرائن دیگر، آیات ۴۷ و ۱۷۰ و ۱۷۳ و ۱۷۴ سوره نساء به

این مطلب اشارت و بشارت دارند.

گفتنی است، در ساختار سوره نساء، ضمن آنکه جامعه انسانی مرکب از «رجالاً کثیراً و نساءً» دیده شده است و طبعاً مخاطب سوره نساء برای سازندگی جوامع اسلامی و جوامع بشری به طور مطلق و با دید جهانی، تمامی مردان و زنانند؛ با ظرافتی قابل تأمل، تعداد کاربرد کلمه «نساء» ۱۷ بار در برابر تعداد کاربرد کلمه «رجال» هفت بار در نظر گرفته شده است و چه بسا از نسبت «نسائی» ۱۷ به نسبت «رجالی» ۷ بتوان این چنین الهام گرفت که برای سازندگی معنادار و پویا و پایدار جوامع اسلامی و انسانی تشکلهای علمی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بانوان نسبت به تشکلهای آقایان دست کم در حدود دو و نیم برابر باید در نظر گرفته شود و تدارک گردد. ملازمه قطعی صلاح و فساد جوامع اسلامی و انسانی نیز با صلاح و فساد جامعه زنان در این جوامع که با توجه به رویکردهای قرآنی امری مسلم و «محصل» است، پیش و بیش از هر دلیل و برهان و مستند دیگری برای پشتیبانی از این برداشت ساختاری صحیح از سوره نساء کافی خواهد بود.

آیات ویژه سوره نساء

در سوره نساء آیات فراوانی را می توان یافت که دارای برجستگی ویژه ای هستند و بعضاً در فرهنگ و ادب عربی و فارسی حکم ضرب المثل را پیدا کرده اند، یا چنین آمادگی و ظرفیتی را دارند. برخی از آن آیات و عبارات منتخب سوره نساء از این قرارند:

- وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا (۲۸)؛
- الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ (۳۴)؛
- اطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الامر منكم (۵۹)؛

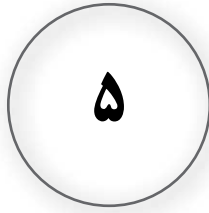
- ... و حسن اولئک رفيقا(۶۹)؛
- اين ما تكونوا يُدرککم الموت و لو کنتم فی بروج مشيِّدة(۷۸)؛
- افلايتدبرون القرآن(۸۲)؛
- ... و من أصدَق من الله حديثا(۸۷)؛
- و فضل الله المجاهدين على القاعدين اجراً عظيماً(۹۵)؛
- انّ الله لا يغفر أن يُشرك به و يغفر ما دون ذلك لمن يشاء(۱۱۶)؛
- ان يشأ يذهبکم ايها الناس و يأت بأخريين ... (۱۳۳)؛

خلاصه سورة نساء

سورة نساء را اولاً بايد گفت نمی‌توان خلاصه کرد. زیرا برگرفتن هر آیه‌ای مستلزم وانهادن آیات دیگری است که حضورشان در «خلاصه سوره» می‌تواند تعیین کننده باشد؛ ثانیاً، به عنوان یک حرکت پژوهشی کارگاهی در جهت گسترش مطالعات سوره‌شناسی، باید بنا را بر آن نهاد که سورة نساء را به شیوه‌های مختلف می‌توان خلاصه کرد و خلاصه‌های متعددی از سورة نساء می‌توان ارائه کرد که هریک از آنها بازگشتی به الگوی تلخیص سورة بقره از سوی پیامبر اکرم باشند. یکی از آن خلاصه‌های متعدّد و متفاوت نیز می‌تواند خلاصه ۱۴ آیه‌ای ارائه شده در ذیل این مباحث باشد.

«بسم الله الرحمن الرحيم. يا ايها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة و خلق منها زوجها و بتّ منهما رجالاً كثيراً و نساءً، و اتقوا الله الذي تساء لون به و الارحام، انّ الله كان عليكم رقيباً(۱) للرجال نصيب مما ترك الوالدان و الاقربون؛ و للنساء نصيب مما ترك الوالدان و الاقربون، مما قلّ منه او كثر، نصيباً مفروضاً(۷) يرید الله ليبيّن لكم و يهديكم سنن الذين من قبلکم و يتوب عليكم، و الله عليهم حكيم(۲۶) و الله يرید ان يتوب عليكم و يرید الذين يتبعون الشهوات أن تميلوا ميلاً عظيماً(۲۷) يرید الله ان

يخفف عنكم، وخلق الانسان ضعيفا(٢٨) يا ايها الذين آمنوا اطيعوا الله و اطيعوا الرسول واولى الامر منكم، فان تنازعتم فى شىء فردوه الى الله و الرسول ان كنتم تؤمنون بالله و اليوم الآخر، ذلك خيرٌ و أحسن تأويلاً(٥٩) يا ايها الذين آمنوا آمنوا بالله و رسوله و الكتاب الذى أنزل من قبل، و من يكفر بالله و ملائكته و كتبه و رسله و اليوم الآخر فقد ضلّ ضلالاً بعيداً(١٣٦) يا ايها الذين آمنوا لاتتخذوا الكافرين اولياء من دون المؤمنين، أتريدون ان تجعلوا لله عليكم سلطانا مبيناً(١٤٤) ان المنافقين فى الدرك الاسفل من النار ولن تجد لهم نصيراً(١٤٥) الا الذين تابوا و اصلحوا و اعتصموا بالله و اخلصوا دينهم لله فاولئك مع المؤمنين وسوف يؤت الله المؤمنين اجراً عظيماً(١٤٦) ما يفعل الله بعذابكم ان شكرتم و آمنتم، وكان الله شاكراً عليهما(١٤٧) يا ايها الناس قد جاءكم الرسول بالحق من ربكم، فآمنوا خيراً لكم، و ان تكفروا فان لله ما فى السموات و الارض، وكان الله عليماً حكيماً(١٧٠) فاما الذين آمنوا و عملوا الصالحات فيوفىهم أجورهم و يزيدهم من فضله، واما الذين استكفوا و استكبروا فيعذبهم عذاباً أليماً و لا يجدون لهم من دون الله ولياً ولا نصيراً(١٧٣) يا ايها الناس قد جاءكم برهان من ربكم و انزلنا اليكم نوراً مبيناً(١٧٤) فاما الذين آمنوا بالله و اعتصموا به فسيدخلهم فى رحمة منه و فضلٍ و يهديهم اليه صراطاً مستقيماً(١٧٥)»

سورة مائده

جایگاه و ساختار سورة مائده

اگر به توضیحی که در همین قسمت از مباحث سوره‌شناسی سورة نساء آوردیم بازگردیم، و آغاز سورة نساء را آغاز ورود به متن کتاب، به دنبال مقدمات طولانی و تحلیلی و تفصیلی سوره‌های بقره و آل عمران، پس از ام‌الکتاب و فاتحة الكتاب، تلقی کنیم، پس از گفتمان مفصل و مبسوط سورة نساء با خطاب فراگیر و مکرر «یا ایها الناس» در آغاز و انجام، نوبت به گفتمان ویژه قرآن، با مسلمانان و پیروان قرآن، بازهم به تفصیل و به طور مبسوط می‌رسد که در سورة مائده تعبیه و تدارک شده است: «یا ایها الذین آمنوا، اوفوا بالعقود...».

سورة مائده سورة زوج سورة نساء است، همچنان که سورة آل عمران زوج سورة بقره بود.^۱ در آغاز سورة مائده عبارت «اوفوا بالعقود» جایگزین عبارت «اتقوا ربکم»

۱. در رابطه با زوجیت سوره‌ها، رک، محمدعلی لسانی فشارکی و حسین مرادی زنجانی، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۱۱۸.

در ادامه خطاب «یا ایها الناس» در آغاز سوره نساء شده است که می‌تواند نمونه شاخص و جالب جانشینی، مطابق اصطلاح زبان‌شناسان، و جایگزینی مصداق به جای مفهوم و عینیت و عمل به جای ذهنیت و نظر باشد، که در سرتاسر قرآن ساری و جاری است و نیازمند پژوهش بلکه پژوهش‌های متعدّد خواهد بود.

شاخص‌ترین ویژگی ساختاری سوره مائده، تکرار سرآغاز سوره یعنی خطاب «یا ایها الذین آمنوا» در آغاز آیه دیگر (آیات ۲، ۶، ۸، ۱۱، ۳۵، ۵۱، ۵۴، ۵۷، ۸۷، ۹۰، ۹۴، ۹۵، ۱۰۱، ۱۰۵، ۱۰۶) در این سوره؛ با تکرار خطاب «یا ایها الرسول» در آغاز دو آیه ۴۱ و ۶۷؛ تکرار خطاب «یا اهل الكتاب» در دو آیه ۱۵ و ۱۹؛ تکرار خطاب «قل یا اهل الكتاب» در آغاز آیات ۵۹، ۶۸ و ۷۷ و در مجموع، فراوانی و تنوع خطاب‌های گوناگون در متن سوره است.

همچنین، به عنوان پدیده‌ای بی‌نظیر، فراز آغازین سوره «یا ایها الذین آمنوا» علاوه بر واحد موضوعی نخستین، در آغاز واحدهای موضوعی ۲ و ۶ و ۸ و ۹ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، یعنی جمعاً ۸ رکوع از ۱۶ رکوع سوره مائده آمده است.

کسی که مطالعه قرآن کریم را با قرائت سوره بقره و به دنبال آن سوره آل عمران دنبال کرده باشد، وقتی به سوره نساء می‌رسد، به رغم آنکه تغییر نظام‌هنگ و نغمات سوره نساء توجه او را جلب می‌کند، همچنان حال و هوا و مضامین و محتوای سوره بقره را در حال تکرار می‌یابد. همچنین، وقتی به سوره مائده می‌رسد، این بار بدون آنکه تغییری در نظام‌هنگ و نغمات درونی و برونی آیات احساس کند، حال و هوا و فضا و مضامین سوره آل عمران را در حال تکرار می‌یابد. به عبارت دیگر، این درست است که بگوییم سوره بقره در سوره نساء و سوره آل عمران در سوره مائده ادامه یافته‌اند؛ چنان که سوره نساء تفصیل و تکمیل سوره بقره و سوره مائده تفصیل و تکمیل سوره آل عمران است.

از سوی دیگر، سوره‌های **حُجرات و ممتحنه** نیز، در واقع، به حکم داشتن سرآغاز مشترک با سوره مائده،^۱ دو ذیل و تکمله برای آن به حساب می‌آیند، که سوره حجرات به تأکیدات خاصی در ارتباط با روابط داخلی مسلمانان با همدینان، و سوره ممتحنه به تأکیدات ویژه‌ای در ارتباط با روابط خارجی مسلمانان با غیرمسلمانان اختصاص یافته است؛ چنان‌که به خواست خدا در سوره‌شناسی این دو سوره خواهد آمد.

نام‌گذاری سوره مائده

نام مشهور سوره مائده، بنا به یکی از وجوه تسمیه معمول در نام‌گذاری سوره‌های قرآن کریم، از آنجا که کلمه «مائده» تنها دوبار و هر دو بار در این سوره (در دو آیه ۱۱۲ و ۱۱۴) به کار رفته، از متن سوره گرفته شده که به معنای سفره و مجموعه غذاست. کلمه «مائده» هرگاه همراه با قرینه‌ای که معنایش را تغییر بدهد، به کار نرود، ناظر به مجموعه غذایی «آماده» خواهد بود که به صورت ماورائی و غیبی بر زمین فرود آید، یعنی مائده آسمانی. ضمناً، جالب است که در زبان عربی امروزی «مائده» در مفهوم و مصداق «میز ناهارخوری» به کار می‌رود.

محور موضوعی سوره مائده

سوره مائده در سامانه «فواتح سُور» با توجه به سرآغاز آن «یا ایها الذین آمنوا» با دو سوره دیگر، ممتحنه، سوره شصتم، و حُجرات، سوره چهل و نهم، مشترک است؛ چنان‌که این سرآغاز با عبارت آغازین دو سوره نساء و حج از جهت مصدر بودن به «خطاب» مشترک است، و این گروه پنج سوره‌ای، به نوبه خود، قرینه‌ای برای یک

۱. «یا ایها الذین آمنوا لا تقدّموا بین یدی اللّهِ و رسوله و اتقوا اللّهُ انّ اللّهُ سمیع علیم»، حجرات، ۱؛ «یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوّی و عدوکم اولیاء تلقون الیهم بالموذّه...»، ممتحنه، ۱.

گروه دیگر پنج سوره ای مشتمل بر سوره های احزاب و نساء قُصْرٰی و تحریم و مَزْمَل و مدَّثر با سرآغازهای «یا ایها النبی» در سه سوره و «یا ایها المَزْمَل» و «یا ایها المدَّثر» در دو سوره دیگر خواهند بود.

محور موضوعی مشترک سوره مائده با دو سوره هم گروه آن (حُجرات و ممتحنه) عبارت از «آیین مسلمانی» است که عمده قوانین و مقررات و قواعد و ضوابط آن به تفصیل در این سوره آمده؛ در سوره حجرات، بر یک آیین نامه اخلاقی اجتماعی برای رفتار با دیگر مسلمانان در داخل جوامع اسلامی، و در سوره ممتحنه بر یک آیین نامه روابط خارجی مسلمانان با جماعتها و جوامع غیرمسلمان متمرکز گردیده است.

محور موضوعی یادشده برای سوره مائده با تعدد در تکرار چشمگیر خطاب «یا ایها الذین آمنوا» در این سوره در کنار خطابهای متنوع و متعدّد دیگر بسیار هماهنگ است. همچنین، رویکرد خاصّ اسلامی این سوره در مقایسه با رویکرد فرادینی، فراعقیدتی و جهان شمول سوره نساء که زوج این سوره است، انسجام و توازن بارزی را از خود نشان می دهد.

با توجه به اهمّیت ویژه خطاب «یا ایها الذین آمنوا» در اسلوب بیان سراسری قرآن کریم، به ویژه در این سوره و سوره های هم گروه و هم گرایش آن، گفتنی است، مفهوم و مصداق خطاب «یا ایها الذین آمنوا» در قرآن کریم به درستی و روشنی خطاب «یا ایها الناس» (ای مردم) در ترجمه های شفاهی و کتبی قرآن مورد توجه قرار نگرفته است.

مترجمان «یا ایها الذین آمنوا» را به فارسی چنین ترجمه کرده اند: «ای کسانی که ایمان آورده اید» یا «ای آنان که ایمان آورده اید». جالب این است که در این برگردان رایج و مشهور، گویی همگان پذیرفته اند که به خاطر وجه خطابی

عبارت، کلمه «آمنوا» در معنا با کلمه «آمنتم» جایگزین شود؛ غافل از آنکه ترکیب صله و موصول «الَّذِينَ آمَنُوا» در اصطلاح قرآن، چنان که در آیات مضامین متعدّد و ساختارهای متنوّع به کار رفته، معادل «مسلمین» و «مسلمانان» است. بنابراین، در ترجمه عبارت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» نباید بصورت تحت اللفظی ترجمه بشود؛ چنان که در زبان معاصر عربی به «يَا أَيُّهَا الْمُسْلِمُونَ» برگردانیده شده است.

به هر حال، تمامی انتظارات «ستاد» دین الهی از «صحنه» زندگانی مسلمانان در میان دیگر ملل جهان به صورت بخشنامه‌ای مفصل با سرآغاز «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا، أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و پایانی «لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» در سوره مائده به بیان و تبیین پیوسته است؛ به گونه‌ای که انواع نظام‌های عقیدتی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی، مدیریتی و ارتباطی از مطاوی و مضامین سوره مائده قابل استخراج و استنباط است (قابل توجه پژوهشگران ارجمند حوزه مطالعات قرآنی).

ترتیب نزول و زمان نزول سوره مائده

سوره مائده در ترتیب نزول مشهور در ردیف ۱۱۲ قرار گرفته و نزول آن پس از سوره فتح و پیش از سوره توبه رقم خورده است که به این ترتیب زمان نزول سوره مائده سال دهم هجرت مشخص می‌گردد.^۱ در دیگر روایات ترتیب نزول ردیف‌های ۱۰۸ و ۱۱۴ به این سوره اختصاص یافته است.^۲ تنها در روایت ترتیب نزول سوره‌ها منقول از امام علی صلوات الله علیه، مشهور به روایت مقاتل، ترتیب نزول سوره مائده از محدوده ردیف‌های پایانی ۱۰۸ تا ۱۱۴ به شدت فاصله گرفته و در این روایت ردیف ۸۳ به سوره مائده اختصاص یافته است. کمترین تأثیر این روایت در

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۳؛ التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، ج ۲، ص ۳۴۱.

۲. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۲۸۸.

جمع‌بندی ترتیب و مرحله نزول سوره مائده آن است که نزول سوره مائده از آغاز تا انجام عهد مدنی مورد احتمال و تردید بوده است و به همین جهت گزارش‌های مربوط به آن با یکدیگر بشدت در تعارض اند (دقت کنید).

حق مطلب اینست که سوره مائده نیز، همانند سوره‌های نساء و آل عمران و بقره از جمله سوره‌های «تألیفی» قرآن کریم است، و قرائن و شواهد موجود در روایات اسباب نزول و مطالعات تطبیقی متن قرآن با منابع سیره نبوی چنان گواهی می‌دهند که نزول قسمت‌های کوتاه و بلند سوره مائده در طول تمامی سال‌های ده‌گانه اقامت و دعوت پیامبر اکرم در مدینه منوره استمرار داشته و مرحله به مرحله و نهایتاً در سال پایانی عهد مدنی با نظارت دقیق آن حضرت تألیف و تدوین شده است.

آیات ویژه سوره مائده

- یا ایها الذین آمنوا، اوفوا بالعقود(۱)؛
- وتعاونوا على البر والتقوى ولا تعاونوا على الاثم والعدوان(۲)؛
- اليوم اكملت لكم دينكم و اتممت عليكم نعمتي و رضيت لكم الاسلام دينا(۳)؛^۱
- یا ایها الذین آمنوا، کونوا قوامین لله شهداء بالقسط(۸)؛
- اعدلوا هو اقرب للتقوى(۸)؛
- وعد الله الذین آمنوا و عملوا الصالحات لهم مغفرة و اجر عظیم(۹)؛
- یا ایها الذین آمنوا اتقوا الله و ابتغوا الیه الوسيلة(۳۵)؛
- انما ولیکم الله و رسوله و الذین یمونون الصلوة و یؤتون الزکوة و هم

۱. این آیه از طریق منابع تفسیری و حدیثی با عنوان «آیه الاکمال» (آیه اکمال دین) از دیرباز شهرت یافته است.

راكون (٥٥)؛^١

- يا ايها الرسول بلغ ما أنزل اليك من ربك (٦٧)؛^٢
- لتجدن اشد الناس عداوةً للذين آمنوا اليهود و الذين اشركوا و لتجدن اقربهم مودةً للذين آمنوا الذين قالوا انا نصارى (٨٢)؛
- ... انما الخمر و الميسر و الانصاب و الازلام رجسٌ من عمل الشيطان فاجتنبوه (٩٠)؛

خلاصه سورة مائده

«بسم الله الرحمن الرحيم. يا ايها الذين آمنوا، كونوا قوامين لله شهداء بالقسط ولا يجر منكم شران قوم على الاتعدلوا، اعدلوا هو اقرب للتقوى، واتقوا الله، ان الله خبير بما تعملون (٨) وعد الله الذين آمنوا وعملوا الصالحات لهم مغفرة واجز عظيم (٩) والذين كفروا و كذبوا باياتنا اولئك اصحاب الجحيم (١٠) يا ايها الذين آمنوا اذكروا نعمت الله عليكم اذ هم قوم ان يبسطوا اليكم ايديهم فكف ايديهم عنكم، واتقوا الله، وعلى الله فليتوكل المؤمنون (١١) يا اهل الكتاب قد جاءكم رسولنا يبين لكم كثيراً مما كنتم تخفون من الكتاب ويعفوا عن كثير، قد جاءكم من الله نور و كتاب مبين (١٥) يهدي به الله من اتبع رضوانه سبيل السلام و يخرجهم من الظلمات الى النور باذنه و يهديهم الى صراط مستقيم (١٦) يا اهل الكتاب قد جاءكم رسولنا يبين لكم على فترة من الرسل ان تقولوا ما جاءنا من بشير ولا نذير؛ فقد جاءكم بشير و نذير، والله على كل شيء قدير (١٩) يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا اليه الوسيلة وجاهدوا في سبيله لعلكم تفلحون (٣٥) ان الذين كفروا لو ان لهم ما فى الارض جميعاً و مثله معه ليفتدوا به من عذاب يوم القيامة ما تقبل منهم ولهم عذاب اليم (٣٦) يا ايها الرسول بلغ ما انزل اليك من ربك وان لم

١. اين آيه نيز با عنوان «آية الولاية» از آيات نامدار و مشهور سورة مائده است.

٢. اين آيه نيز با عناوين «آية التبليغ» و «آية البلاغ» مشهور شده است.

تفعل فما بلغت رسالته؛ والله يعصمك من الناس، ان الله لا يهدي القوم الكافرين(۶۷)
قل يا اهل الكتاب لستم على شيء حتى تقيموا التوراة و الانجيل وما انزل اليكم من
ربكم، و ليزيدن كثيراً منهم ما انزل اليك من ربك طغياناً و كفراً، فلاتأس على القوم
الكافرين(۶۸) ان الذين آمنوا والذين هادوا و الصابئون والنصارى من آمن بالله واليوم
الآخر و عمل صالحاً فالأخوف عليهم ولاهم يحزنون(۶۹) يا ايها الذين آمنوا لاتحرموا
طيبات ما احل الله لكم ولاتعبدوا، ان الله لا يحب المعتدين(۸۷) و كلوا مما رزقكم الله
حلالاً طيباً، و اتقوا الله الذي انتم به مؤمنون(۸۸) يا ايها الذين آمنوا عليكم انفسكم،
لايضركم من ضل اذا اهتديتم، الى الله مرجعكم جميعاً فينبئكم بما كنتم تعملون(۱۰۵)لله
ملك السماوات والارض وما فيهنّ، وهو على كل شيء قدير(۱۲۰)»

این خلاصه ۱۶ آیه‌ای از سوره مبارکه مائده، با توجه با ملاحظات مختلف
سوره‌شناختی و مطالعات تطبیقی سوره قرآنی به عنوان نمونه، تدوین شده است.
از دیدگاه‌های متفاوت دیگر و بارویکردهای دیگر نیز می‌توان خلاصه‌های متعدّد
دیگری از سوره مبارکه مائده تدوین کرد.

سورهٔ انعام

جایگاه و ساختار سورهٔ انعام^۱

در مصحف شریف، پس از فاتحة الكتاب و زهراوین، به دنبال دو سورهٔ قطعاً مدنی نساء و مائده، دو سورهٔ انعام و اعراف قرار گرفته‌اند که بنا بر مشهور مکی‌اند و به طور طبیعی این سؤال را برمی‌انگیزند که چرا و چگونه دو سورهٔ مکی در میان مجموعهٔ سوره‌های قطعاً مدنی تشکیل شده از سوره‌های بقره، آل عمران، نساء و مائده از یک سوی، و سوره‌های انفال و توبه از سوی دیگر، جای گرفته‌اند؟! و چه بسا پاسخ مشهور، و به نحوی مقبول نیز، این بوده باشد که تشابه و هماهنگی و هم‌نوایی مجموعه‌ی این دو سوره با سوره‌های یاد شدهٔ قبلی و بعدی آندو، به اندازه‌ای چشمگیر و شاخص بوده که حکم می‌کرده است سورهٔ انعام و پس از آن سورهٔ اعراف در همین جایی که قرار دارند، قرار بگیرند، که البته این جواب خود مؤیدی است بر صحت

۱. برای تکمیل مباحث سوره‌شناسی سورهٔ انعام: رک. مقاله «انعام، سوره» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، فارسی و عربی و انگلیسی، تألیف محمدعلی لسانی فشارکی.

مطلبی که در ترتیب نزول و زمان نزول سوره انعام به آن پرداخته خواهد شد. سوره انعام مشتمل بر ۲۰ واحد موضوعی (زیرسوره یا رکوع) است^۱ و سرآغاز سوره بسیار شبیه به مطلع و پیش درآمد یک خطبه یا خطابه است: **بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ، وَ جَعَلَ الظُّلُمٰتِ وَ النُّورَ، ثُمَّ الَّذِیْنَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ یَعْدِلُوْنَ.** بیستمین و آخرین واحد موضوعی سوره نیز (آیه ۱۵۵ به بعد) لحنی بسیار شبیه به «سخن آخر» و «نکته پایانی» دارد: **وَهٰذَا كِتٰبٌ اَنْزَلْنَاهُ مَبٰرَكٌ فَاتَّبِعُوْهُ... .** این ویژگی سوره انعام، با حضور در آغاز پنج واحد موضوعی از ۲۰ واحد موضوعی سوره انعام در خشش بیشتری پیدا می کند و تأمل بیشتری را برمی انگیزد، و چنان که در مبحث محور موضوعی سوره انعام خواهد آمد، سوره انعام را به مثابه یک منشور جامع اسلام جلوه گر می سازد، که مشتمل بر بندها و مواد متعدّد است؛ همچنین، در عبارت آغازین واحد دهم نام حضرت ابراهیم و در عبارت آغازین واحد چهاردهم حضور کلمه «ملائکه» جلب توجه می کند که با محتوای این منشور کاملاً هماهنگی دارد؛ حضور کلمه کلیدی «انذار» در آغاز واحد ششم و کلیدواژه های «تکذیب و افتراء» در آغاز واحدهای سوم و چهارم سوره نیز جالب توجه است. گفتنی است، به رغم شهرت مکی بودن دو سوره انعام و اعراف و قطعیت مدنی بودن سوره های پیش از آن و پس از آن، ساختار و اسلوب بیان و مضامین و محتوای سوره انعام به گونه ای است که اگر کسی به طور پیوسته به قرائت قرآن اشتغال داشته باشد و پس از قرائت سوره های نساء و مائده وارد سوره انعام بشود، با تغییر محسوسی مواجه نخواهد گردید و به همین ترتیب، از سوره انعام به اعراف، و پس از آن به دو سوره انفال و براءت (توبه) منتقل خواهد شد، بدون آنکه هیچگونه تغییر بخصوصی احساس کند (دقت کنید).

۱. سوره شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

نام‌گذاری سورة انعام

سورة انعام از عهد نزول قرآن تا کنون با نام و عنوان دیگری بجز «سورة الانعام» از آن یاد نشده است؛ هرچند بعضی از قرآن‌شناسان - بدون ذکر مأخذ- عنوان «سورة الحجّة» را نیز برای این سوره یاد کرده‌اند^۱ که اگر چنین بوده باشد وجه موجه این تسمیه یا تلقیب، همان توضیحی است که در بیان محور موضوعی سوره خواهد آمد، و مؤید دیگری بر صحت مطلبی است که در مبحث ترتیب نزول و زمان نزول سورة انعام خواهد آمد.

وجه تسمیه «سورة الانعام» آن است که اولاً از مجموع ۳۲ بار کاربرد کلمه «انعام» در قرآن کریم شش بار تکرار آن در این سوره است که این میزان دوبرابر حداکثر تکرار کلمه انعام در دیگر سوره‌هاست؛ حتی در یک آیه از این سوره (آیه ۱۳۸) کلمه «انعام» سه بار به کار رفته است؛ ثانیاً، احکام و احوال مربوط به انعام، که بنا به توضیح آیات ۱۴۳ و ۱۴۴ همین سوره عبارتند از چارپایان اهلی **گوسفند و بُر و گاو و شتر**، به تفصیل در این سوره آمده است؛ ثالثاً، گسترده‌ترین میدان **جعل** احکام از سوی سران **جاهلیت اولی** و بدعت‌گذاران آن دوران در **بستر شریعت ابراهیم** و **آیین حنیف آن حضرت**، مسائل و احکام حلال و حرام مربوط به بهره‌برداری از انعام بوده است؛ چنان‌که در بیان محور موضوعی سوره خواهد آمد.

هم‌وزنی و هم‌آهنگی عنوان سورة انعام با سورة زوج آن سورة اعراف و عناوین مشهور چندین سورة دیگر از سُور مبارکه قرآن کریم: انفال، احزاب، احقاف، صرف نظر از معانی این الفاظ، نکته دیگری است که مسلماً در نام‌گذاری سوره‌های قرآن ملحوظ گردیده است.

گفتنی است، با توجه به ظرافت‌های گوناگونی که در گزینش نام‌های سُور

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۱۸۷.

قرآنی وجود دارد، گذشته از یک اصل یا قاعده علمی و ادبی که اسم‌های خاص (أسماءِ أعلام) قابل ترجمه نیستند و نباید ترجمه بشوند؛ ترجمه عناوین سوره‌های قرآن کریم که نخست در کارهای مترجمان قرآن به زبان‌های اروپایی صورت پذیرفت و متأسفانه پس از آن در جوامع اسلامی مورد تقلید قرار گرفت، مثلاً جایگزینی «سوره غار» به جای «سوره کُهِف»، تحریفی آشکار، آگاهانه یا ناآگاهانه، و ایجاد اعوجاج و انحراف در صراط مستقیم سوره‌شناسی و قرآن‌شناسی خواهد بود.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره انعام

سوره انعام در ترتیب جاودانه مصحف شریف ششمین سوره از قرآن کریم است که پس از سوره مائده و پیش از سوره اعراف جای گرفته است. در ترتیب نزول مشهور، سوره انعام پنجاه و پنجمین سوره و جایگاه و مرحله نزول آن پس از سوره حجر و پیش از سوره صافات در سلسله سوره‌های مکی قلمداد شده است. روایات دیگر ترتیب نزول، ردیف‌های ۴۳، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴ و ۵۵ را به سوره انعام اختصاص داده‌اند که با ترتیب نزول مشهور منطبق یا هماهنگ‌اند. در عین حال، برخی دیگر از روایات ترتیب نزول که ردیف‌های ۸۱، ۸۹، ۹۰، و حتی ۱۱۳ را برای سوره انعام پیش نهاده‌اند،^۱ سؤال برانگیزند، زیرا با توجه به شماره ردیف‌های اخیر، سوره انعام بطور قطع و یقین از مجموعه سوره‌های مکی خارج و به مجموعه سوره‌های مدنی ملحق خواهد گردید، و دیگر به هیچ وجه نمی‌تواند یک سوره مکی بوده و نزول قسمت‌های مختلف آن می‌بایست در مکه معظمه صورت پذیرفته و پیش از مهاجرت پیامبر اکرم به مدینه منوره پرونده نزول همه قسمت‌های آن بسته شده باشد.

سوره انعام را قاطبه علمای اسلامی و مفسران قرآن کریم، بجز آلوسی صاحب

۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ج ۵، ص ۴۰۵؛ خازن، علی بن محمد، لباب التأویل، ج ۱، ص ۸؛ سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۴۱ و ۴۳؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ج ۱، ص ۶۷۰ و ۶۷۱.

تفسیر کم نظیر روح المعانی،^۱ سوره ای مکی دانسته اند و همواره تأکید داشته اند بر اینکه سوره انعام یکجا و یکپارچه و در یک نوبت نزول وحی در مکه معظمه نازل شده است. در عین حال، همواره در متون تفسیری، سه یا شش یا نه آیه یا بیش از آن در جای جای سوره انعام مهر استثنا خورده و بر مدنی بودن آن آیات به موجب روایات مقبول و معتبر ماثور از صحابه و تابعین تأکید شده است؛ و شگفت اینکه گویی مفسران گرانقدر قرآن کریم میان این دو تأکید و این دو اظهار نظر قاطع هیچ گونه تعارضی نمی دیده اند؟!

در این میان، گفتنی است که تنها شیخ الاسلام سیوطی، مفسر نامدار دوران خویش و صاحب کتاب طبقات المفسرین در کنار الاتقان و دیگر کتب علوم قرآنی و علوم حدیثی، قول ابن حصار را حاکی از نزول یکپارچه سوره انعام با قاطعیت رد کرده است.^۲

به گواهی شواهد و قرائن و به استناد دلایل متعدّد، حقّ مطلب این است که سوره انعام نیز، مانند دیگر سوره های نخستین مصحف شریف که تا کنون بازشناخته ایم، از جمله سوره های تألیفی است و عمده آیات آن در مدینه منوره به طور متناوب و متداخل در خلال نزول قسمت های مختلف دیگر سوره های مدنی به تدریج نازل شده است؛ چنان که بنا به مفاد روایتی از انس بن مالک، از کبار صحابه، نزول واپسین آیات از سوره انعام و کامل شدن متن سوره انعام را حضرت رسول اکرم نوید و امیدی برای فرا رسیدن زمان فتح مکه به دست مسلمانان تلقی فرموده اند. اما، از آنجا که آیات آغازین سوره انعام (ظاهراً آیات یکم تا ششم) به موجب روایات اسباب نزول در آستانه مهاجرت پیامبر اکرم، زمانی که هنوز آن حضرت در مکه

۱. آلوسی، شهاب الدین، تفسیر روح المعانی، ج ۷، ص ۷۵ و ۷۶.

۲. سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۸۵.

به‌سرمی‌برده‌اند، نازل شده است، صحابه رسول خدا و کاتبان وحی آنحضرت، بنا بر معمول و مبتنی بر مصطلحی که در نام‌گذاری سوره‌های قرآن به «مکی» و «مدنی» داشته‌اند، سوره انعام را «مکی» ثبت کرده‌اند.

آقوی دلیل بر صحت و استحکام این دیدگاه کارشناسانه و تخصصی اینست که در مواضع متعددی از قرآن کریم به این حقیقت مسلم و تاریخی قابل توجه و تأمل، با تعبیرات و عبارات گوناگون اشاره شده است که نزول تدریجی آیات و سوره قرآن، حتی بیش و پیش از آن که مورد اهتمام و توجه مسلمانان باشد، مورد توجه و پیگیری غیرمسلمانان، اعم از اهل کتاب و مشرکان، بوده است. با این ترتیب، می‌توان به روشنی از دوردست زمان و مکان در نظر آورد که بخش‌های مختلف سوره انعام، چند آیه، چند آیه، در میان آن همه حساسیت و اشتیاق مخاطبان اعم از دوستان و دشمنان، موافقان و مخالفان، مسلمانان و مشرکان و کافران، به تدریج در مدینه نازل می‌شود و به سرعت دست به دست و دهان به دهان از مدینه به مکه سیر می‌کند، و چنان که دیدیم، بی‌جهت نیست که نزول آخرین قسمت از سوره انعام را پیامبر اکرم مؤده‌ای برای فتح قریب الوقوع مکه تلقی فرموده‌اند.

معنای این امید و نوید آن است که ستاد دعوت اسلام در مدینه طیبه به رهبری حضرت ختمی مرتبت تمامی مواضع خود را با تفصیل و تحلیل، و البته بتدریج، در برابر جبهه متحد کفر و شرک و سردمداران جاهلیت، با مرکزیت مکه، اعلام کرده است، و این خود نشانه‌ای است از آن که از نظر فرهنگی و اجتماعی مدتها پیش از فتح مکه با لشکرکشی مسلمانان از مدینه به مکه به فرماندهی رسول اکرم پیشاپیش مکه فتح شده، و فرهنگ قرآنی اسلام، در پرتو اجرای این شیوه حکیمانه و مدبرانه، بر افکار عمومی مردم مکه و سایر مناطق حجاز سیطره یافته و همگان را برای پذیرش آیین اسلام و ترک بت‌پرستی و کناره‌گیری از شرک و دور ریختن پسماندهای اخلاق

و افکار جاهلیت آماده ساخته است.

مؤید این مطلب، همانندی و تقاضای اسلوب تعبیر و سبک بیان قرآن در آیات متعددی از سوره انعام با سوره‌های قطعاً مدنی همچون سوره مائده است. از این گذشته، رابطه مشهود اجمال و تفصیل موجود فیما بین سوره انعام و سوره مائده است؛ به این ترتیب که بخش‌هایی از سوره انعام با توجه به نسبت تفصیل یا اجمال و مانند آن، آشکار است که پس از بخش‌هایی از سوره مائده که قطعاً تمامی آن مدنی است، نازل شده‌اند. از جمله آنکه عبارت «**وقد فصل لکم ما حرّم علیکم**» در آیه ۱۱۹ سوره انعام، ناظر بر آیه سوم از سوره مائده است که تفصیل محرمات الهی در آنجا آمده است؛ نیز، دو آیه ۱۳۸ و ۱۳۹ سوره انعام تفصیل پاسخی است که در آیه ۱۰۳ مائده اجمالاً به سؤال عده‌ای از مسلمانان داده شده است؛ همچنین دو آیه ۱۶۴ و ۱۶۵ از سوره انعام اجمال آیه ۴۸ از سوره مائده را تفصیل می‌دهند.

در آیات ۷۴ تا ۷۹ سوره انعام به تفصیل توضیح داده شده است که وجه تلقیب حضرت ابراهیم به «حنیف» چه بوده است. این در حالی است که در هشت موضع دیگر از قرآن کریم، از جمله ۱۳۵ بقره؛ ۹۵ آل عمران؛ ۱۲۵ نساء تنها به ذکر و یادکرد این عنوان برای حضرت ابراهیم اکتفا شده است، و این خود می‌تواند نشانه‌ای از نزول آیات مذکور در سوره انعام پس از نزول تمامی آن آیات در سوره‌های دیگر بوده باشد.

با مطالعه تطبیقی سوره انعام با سیره نبوی، و بهره‌گیری از تفاسیر مأثور و انواع روایات تفسیری در ارتباط با آیات مختلف سوره انعام، و نیز تحلیل و بررسی اسباب نزول ثبت شده برای آیات مختلف سوره انعام، به شواهد و قرائن بسیار دیگر می‌توان دست یافت.

محور موضوعی سوره انعام

سوره انعام با سرآغاز «الْحَمْدُ لِلَّهِ» طولانی‌ترین سوره از مجموعه پنج سوره «حامدات» با حجمی نزدیک به مجموع آن چهار سوره دیگر است. سوره‌های دیگر این مجموعه عبارتند از: فاتحة‌الکتاب؛ سوره کهف، هجدهم؛ سوره سبأ، سی و چهارم؛ سوره ملائکه (فاطر)، سی و پنجم. بعضی از قدماى قرآن‌شناسان این پنج سوره را همراه با دو سوره «فُرْقَان» و «مُلک» که با «تَبَارکُ الَّذِی» آغاز شده‌اند، یک مجموعه هفت سوره‌ای و قرینه‌ای برای سُورِ هفتگانه «مَسَبِّحَات» دانسته‌اند. سوره‌های مجموعه مسَبِّحَات عبارتند از: سوره اسراء، هفدهم؛ سوره حدید، پنجاه و هفتم؛ سوره حشر، پنجاه و نهم؛ سوره صف، شصت و یکم؛ سوره جمعه، شصت و دوم؛ سوره تغابن، شصت و چهارم؛ و سوره اعلیٰ، هشتاد و هفتم.

محور موضوعی در مجموعه هفت سوره‌ای «حامدات» عبارت است از «رویارویی اسلام با جاهلیت»؛ اعم از «جاهلیت اولیٰ» و جاهلیت‌های دیگر، که در هر زمان و مکانی با همان مختصات و همان مشخصات می‌توانند پدید آیند.

سوره انعام با محور موضوعی «رویارویی اسلام با جاهلیت» در میان دیگر سوره‌های مجموعه خود از این ویژگی خاص برخوردار است که منشور فراگیر و اعلامیه جامع عقیدت و شریعت اسلام است؛ مشتمل بر یک مقدمه و یک خاتمه، عیناً همانند آغاز و انجام یک خطابه بسیار مهم و بسیار طولانی؛ چنان‌که سرتاسر این سوره، اعلام مواضع، القای مواضع، تذکار توصیه‌ها، پاسخ به شبهات و اشکالات برخاسته از محیط غرقه در فرهنگ جاهلی، اعم از افکار عمومی مشرکان و بت‌پرستان و آراء و افکار اهل کتاب بویژه یهودیان است که از جانب کردگار زمین و آسمان و آفریدگار نور و ظلمت (آیه ۱) با اسلوب مخصوص بیان آخرین کتاب آسمانی (خاتم الکُتُب) با توجه به خصائص خاتم پیامبران از عرش اعلا و از جانب «رَبِّ اَعْلٰی» و

خدای محمد و از آغاز تا انجام خطاب به آن حضرت، شرف صدور یافته است، تا آن حضرت این منشور جهانی و جاودانی را، به عنوان «أول المسلمین» یعنی نخستین مسلمان و مسلمان رتبه اول (آیات ۱۴ و ۱۶۳) به تمامی جهانیان (آیات ۱۹ و ۹۲) ابلاغ فرمایند.

تکرار «أمر قل» (بگو، اعلام کن، ابلاغ کن) ۴۴ بار در این سوره که دو برابر حداکثر کاربرد این تعبیر در دیگر سوره‌هاست، و تکرار متناوب آن، حتی چهار بار تکرار آن در یک آیه از سوره انعام (آیه ۱۹) و دوبار تکرار آن در یک آیه در شش موضع از سوره انعام، به گونه‌ای است که می‌توان گفت تکرار امر «قل» شمارشگر مواضع و مواضع اساسی اسلام در رویارویی با جاهلیت است؛ هرنوع جاهلیتی که بخواهد همانند جاهلیت نخستین در برابر اسلام و سر راه اسلام قرار بگیرد، و به عبارت دیگر، فهرستی است مفصل و مبسوط، از «حرف»هایی که همیشه و همواره «اسلام» به عنوان دین خدا، از بلندگوی «قرآن عظیم» برای گفتن به تمامی جهانیان دارد؛ اهل هر دین و آیین و مذهب و ملت که باشند.

حضور جامع‌ترین فهرست در برگرفته نام‌های پیامبران در قرآن کریم در این سوره، مشتمل بر ۱۷ نام از مجموع ۲۶ نام پیامبران که نامشان در قرآن آمده است (آیات ۸۳ تا ۸۷) بخشی تعیین‌کننده از این منشور فراگیر و اعلامیه جامع اسلام است؛ به ویژه آنکه خداوند متعال در همین سوره حضرت رسول اکرم را به عنوان وارث و جانشین پیامبران الهی و راهنمایان صراط مستقیم مخاطب قرار می‌دهد و آن حضرت را موظف می‌گرداند که روند دعوت و هدایت آنان را ادامه دهد و به جهانیان اعلام کند که هیچگونه چشمداشتی در برابر ادای رسالت خویش نخواهد داشت، و فراخوان جهانی اسلام از سوی آن حضرت، به هیچ روی جنبه ملی و قومی و نژادی ندارد، و مخاطب این دعوت همه جهانیان اند (آیه ۹۰).

آيات ویژه سورة انعام

- الحمد لله الذى خلق السماوات و الارض و جعل الظلمات و النور (١)؛
- وهو الله فى السماوات و فى الارض (٣)؛
- وهو القاهر فوق عباده (١٨)؛
- و ما الحياة الدنيا الا لعب و لهو (٣٢)؛
- و ما من دابة فى الارض و لا طائر يطير بجناحيه الا امم امثالكم (٣٨)؛
- و اذا جاءك الذين يؤمنون بآياتنا فقل سلام عليكم (٥٤)؛
- و عنده مفاتيح الغيب لا يعلمها الا هو (٥٩)؛
- و لا رطب و لا يابس الا فى كتاب مبين (٥٩)؛
- لكل نبأ مستقر و سوف تعلمون (٦٧)؛
- و تمت كلمت ربك صدقاً و عدلاً لا مبدل لكلماته (١١٥)؛
- الله اعلم حيث يجعل رسالته (١٢٤)؛
- و هذا كتاب انزلناه مبارك فاتبعوه و اتقوا لعلمكم ترحمون (١٥٥)؛
- ان الذين فرقوا دينهم و كانوا شيعاً لست منهم فى شيء (١٥٩)؛
- من جاء بالحسنة فله عشر امثالها و من جاء بالسيئة فلا يجزى الا مثلهما (١٦٠)؛
- قل اننى هدانى ربى الى صراط مستقيم. ديناً قيماً ملة ابراهيم حنيفاً و ما كان من المشركين. قل ان صلواتى و نسكى و محياى و مماتى لله رب العالمين. لا شريك له و بذلك امرت و انا اول المسلمين (١٦٣-١٦١)؛
- ان ربك سريع العقاب و انه لغفور رحيم (١٦٥).

خلاصه سورة انعام

نگاهی گذرا به سورة انعام یا قرائتی سریع از سورة مبارکه انعام به منظور تهیه و تدوین خلاصه‌ای از این سوره، خیلی زود پژوهشگر را به این نتیجه می‌رساند که سورة انعام می‌تواند دقیقاً مطابق الگوی تلخیص سورة بقره با بهره‌گیری از آموزه نبی اکرم خلاصه شود.

گفتنی است، آنچه مهم و شایان توجه است، لزوم مبادرت و مباشرت نسبت به تلخیص سوره‌های بزرگ و بزرگ‌تر قرآن و تفصیل سوره‌های کوچک و کوچکتر قرآن است، و برای تلخیص سورة بقره، انعام یا هر سورة دیگری هیچگونه قید و شرط یا توقیف یا محظوری درکار نیست.

براین پایه، یک خلاصه ۱۸ آیه‌ای از سورة انعام، مطابق الگوی مأثور نبوی، می‌تواند چنین باشد:

«بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الذي خلق السماوات و الارض و جعل الظلمات و النور، ثم الذين كفروا بربهم يعدلون (۱) هو الذي خلقكم من طين ثم قضى اجلاً، و اجل مسمى عنده، ثم انتم تمترون (۲) و هو الله في السماوات و في الارض، يعلم سركم و جهركم و يعلم ما تكسبون (۳) و ماتأتبهم من آية من آيات ربهم الا كانوا عنها معرضين (۴) و قالوا لولا انزل عليه ملك، ولو انزلنا ملكاً لقضى الامر ثم لا ينظرون (۵) و لو جعلناه ملكاً لجعلناه رجلاً و للبسنا عليهم ما يلبسون (۶) و لقد استهزئ برسل من قبلك فحاق بالذين سخروا منهم ما كانوا به يستهزون (۷) و اذ قال ابراهيم لابيهِ ازر اتخذ اصناماً آلهة، انى اراك و قومك فى ضلال مبين (۷۴) و كذلك نرى ابراهيم ملكوت السماوات و الارض، و ليكون من الموقنين (۷۵) فلما جنّ عليه الليل رأى كوكباً قال هذا ربى، فلما اقل قال لا أحب الافلين (۷۶) فلما رأى القمر بازغاً قال هذا ربى، فلما اقل قال لئن لم يهدني ربى لاكونن من القوم الضالين (۷۷) فلما رأى الشمس بازغة قال هذا ربى

سورة انعام (٧٣)

هذا اكبر، فلما افلت قال يا قوم اني بريء مما تشركون (٧٨) اتي وجهت وجهي للذي
فطر السماوات و الارض حنيفاً، وما انا من المشركين (٧٩) قل انني هذني ربي الى
صراط مستقيم، ديناً قيمياً ملة ابراهيم حنيفاً، وما كان من المشركين (١٦١) قل ان صلاتي
و نسكي و محياي و مماتي لله رب العالمين (١٦٢) لا شريك له، و بذلك امرت و انا اول
المسلمين (١٦٣) قل اغير الله ابني رباً و هو رب كل شيء، و لا تكسب كل نفس الا عليها،
ولا تنزير وازرة ووزر اخرى، ثم الى ربكم مرجعكم فينبئكم بما كنتم فيه تختلفون (١٦٤) و
هو الذي جعلكم خلائف الارض و رفع بعضكم فوق بعض درجات ليلوكم فيما آتاكم، ان
ربك سريع العقاب و انه لغفور رحيم (١٦٥)»

مؤسسہ فرنگی منبری کانون نشر و ترویج زبان قرآن

سوره اعراف

جایگاه و ساختار سوره اعراف^۱

نسبت سوره اعراف به سوره انعام همان نسبت مائده به نساء و آل عمران به بقره است، و به عبارت دیگر همان زوجیتی که در پرتو آموزه کارساز و راهگشای پیامبر اکرم فیما بین «زهرابین»، بقره و آل عمران، بازشناختیم، میان سوره اعراف و سوره انعام برقرار است؛ با این تفاوت که در زوج پیشین، اولی طولانی‌تر از دومی بود، ولی در اینجا به عکس، دومی از اولی بسیار طولانی‌تر است؛ چنانکه سوره اعراف از جهت شمار آیات پس از بقره، و از جهت شمار حروف و کلمات پس از دو سوره بقره و نساء، بلندترین سوره قرآن کریم است.

گفتنی است، به همان تفصیلی که پیش از این گذشت، سوره اعراف به حکم هم سنخی و هم سُخنی و یکدستی و هماهنگی و تناظر و تعامل قالب و محتوا، با

۱. پژوهشگران ارجمند جهت تکمیل مطالعات سوره‌شناختی در ارتباط با سوره اعراف و برخی سوره‌های دیگر قرآن کریم رجوع کنند به مقاله «اعراف، سوره» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، فارسی، عربی و انگلیسی.

سوره انعام، در ترتیب مصحف شریف در کنار آن قرار گرفته، و این دو سوره زوج به حکم همین انتظام و انسجام فیما بین، در کنار دو سوره نساء و مائده و دو سوره بقره و آل عمران (زهراوین) جایگزین شده‌اند.

در اصطلاح دیرپای و مشهور علوم قرآنی، که در اصل از یک حدیث نبوی مشهور، و البته نه چندان معتبر و مقبول، اتخاذ شده است، هشت سوره طولانی آغاز قرآن کریم که جمعاً قدری بیش از یک سوّم حجم قرآن را به خود اختصاص داده‌اند، «سبع طُول» نام گرفته‌اند.^۱ این ترکیب وصفی به صورت «سبع طوال» نیز در افواه اهل علم و نگاشته‌های اهل فضل رایج است، در حالی که تنها می‌توان گفت یک «غَلَط مصطلح» است. اما اینکه عملاً هشت سوره در این اصطلاح هفت سوره تلقی شده است به این شکل توجیه شده است که اولاً دو سوره انفال و توبه (برائت) بر روی هم دارای حجمی درخور جای گرفتن در کنار شش سوره طولانی دیگر در این مجموعه‌اند، و ثانیاً آموزه دیگر پیامبر اکرم در حوزه سوره‌شناسی لقب زوجی «قرینتین» است^۲ که به دو سوره انفال و توبه داده شده، و بسمله نداشتن سوره برائت نیز، به حکم وحی و طبق تعلیم پیامبر اکرم تلفیق این دو سوره را عینی‌تر گردانیده است؛ چنانکه در مباحث سوره‌شناسی سوره‌های انفال و توبه خواهد آمد. سوره اعراف، همانند سوره نساء، از ۲۴ زیرسوره یا واحد موضوعی (رکوع) تشکیل شده است که طراحي و چینش و آغاز و انجام آن‌ها با محور موضوعی و روند بیان سوره اعراف کاملاً درگیر و متناسب است؛ چنانکه در قسمت محور موضوعی سوره اعراف خواهد آمد. سرآغاز واحدهای موضوعی بیست و چهارگانه سوره اعراف

۱. «أُعْطِيَتْ السُّورَةُ الطُّوَالُ مَكَانَ التَّوْرَةِ وَأُعْطِيَتْ الْمَثِيْنُ مَكَانَ الْإِنْجِيلِ وَأُعْطِيَتْ الْمَثَانِي مَكَانَ الزَّبُورِ وَفُضِّلَتْ بِالْمُفْضَلِ نَمَانٌ وَسِتُونَ سُورَةٌ وَهُوَ مُهَيِّمٌ عَلَى سَائِرِ الْكُتُبِ وَالتَّوْرَةِ لِمُوسَى وَ الْإِنْجِيلِ لِعِيسَى وَ الزَّبُورِ لِدَاوُدَ»، کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ج ۲، ص ۶۰۱.

۲. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور، ج ۴، ص ۱۲۰.

به قرار ذیل اند: (۱) الف لام میم صاد؛ (۲) و لقد خلقناکم ثمّ صوّرناکم؛ (۳) یا بنی آدم؛ (۴) قل من حرم زینة الله؛ (۵) انّ الذین کذبوا بآیاتنا واستکبروا عنها؛ (۶) ونادی أصحاب الاعراف رجالاً؛ (۷) انّ ربکم الله الذی خلق السموات والارض؛ (۸) لقد ارسلنا نوحاً الی قومه؛ (۹) والی عادِ اخاهم هوداً؛ (۱۰) والی ثمودِ اخاهم صالحاً؛ (۱۱) والی مدینِ اخاهم شعیباً؛ (۱۲) وما ارسلنا فی قریةٍ من نبیّ؛ (۱۳) اولم یهد للذین یرثون الارض؛ (۱۴) قال الملأ من قوم فرعون؛ (۱۵) وقال الملأ من قوم فرعون؛ (۱۶) ولقد اخذنا آل عمران بالسنین؛ (۱۷) و واعدنا موسی ثلاثین لیلة؛ (۱۸) واتخذ قوم موسی من بعده من حلیهم عجلأ؛ (۱۹) انّ الذین اتّخذوا العجل؛ (۲۰) قل یا ایها الناس انی رسول الله الیکم جمیعاً؛ (۲۱) و سئلهم عن القرية التي كانت حاضرة البحر؛ (۲۲) و اذ اخذ ربک من بنی آدم من ظهورهم ذرّیتهم؛ (۲۳) والذین کذبوا بآیاتنا (۲۴) هو الذی خلقکم من نفسٍ واحدة؛

نام گذاری سوره اعراف

نام مشهور سوره اعراف از کلمه «الاعراف» در دو آیه ۴۶ و ۴۸ گرفته شده است، به دلیل آنکه این کلمه فقط دوبار در قرآن به کار رفته و هر دو بار در این سوره آمده است. این سوره به مناسبت حضور حروف مقطعه رمزی در آغاز آن، با شکلی منحصر به فرد، «سوره المص» نیز نامیده شده، و به مناسبت آیه ۱۷۲ معروف به «آیه الذرّ» یا «آیه اَلست»، «سوره الميثاق» نیز نام گرفته است.^۱

عنوان مشهور سوره اعراف هرگاه که مطرح می شود یادآور و تداعی کننده جایگاهی فیمابین بهشت و دوزخ است که بنابه شناخت، بلکه اعتقاد قاطبه مسلمین، اعمّ از خواصّ و عوام، در آن جایگاه «بینابین» نه از عذاب الیم جهنّم

۱. بصائر ذوی التمییز، ص ۲۰۳ و ۲۰۴.

خبری هست، و نه از نعیم مقیم جنت اثری؛ چنانکه فارسی زبانان اهل فضل و معرفت نیز، هرگاه سخن از «اعراف» به میان می‌آید، یک بیت شعر نغز فارسی را که مثل سائر گردیده و در موارد عدیده‌ای به عنوان ضرب المثل مورد استفاده قرار می‌گیرد، ادیبانه و ظریفانه زمزمه می‌کنند و می‌گویند: آری، چنین است: «حوران بهشتی را دوزخ بود اعراف / از دوزخیان پُرس که اعراف بهشت است».^۱ در حالی که با کمترین کوشش در پژوهش، و با تأملی نه چندان ژرف در مضامین آیات ۴۶ تا ۴۹ سورهٔ اعراف و با مراجعه‌ای گذرا به منابع تفسیری و حدیثی می‌توان دریافت که این گونه تلقی بلکه «تعریف» از «اعراف» و اعتقاد به آن نه تنها عالمانه نیست و عوامانه است، بلکه به هیچ روی قرآنی و حتی حدیثی نیست.

از این گذشته، بیان روشن قرآن کریم در ارتباط با بهشت و دوزخ به هیچ روی راه نمی‌دهد که جایگاه سوّمی در زندگانی و زندگی آخروی و ابدی انسان در کنار جحیم و جنت وجود داشته باشد؛ «اعراف» و «اصحاب اعراف» در همین سورهٔ اعراف به روشنی معرفی شده‌اند. بنا به مضمون و مفاد آیات ۴۶ تا ۴۹ سورهٔ اعراف، «اعراف» جایگاه موقّتی است که در صحرای محشر، مُشرف بر بهشت و جهنّم، برای «سابقون» که برجستگان و منتخبان از «اصحاب الیمین» اند؛ چنانکه در سورهٔ واقعه آمده است: «والسابقون السابقون. اولئک المقربون» (واقعه، ۱۱-۱۰) ترتیب داده می‌شود، و «اصحاب الاعراف» که همان «سابقون» و «مقربون»، انبیاء و اولیا، و همان «کُمَّلین» در لسان عُرفا و محدّثان اند، در آن جایگاه قرار می‌گیرند و بر جایگزینی بهشتیان در بهشت بعد از قیامت و درافتادن دوزخیان در دوزخ پسا محشر نظارت می‌کنند.

۱. گلستان سعدی، باب اول در سیرت پادشاهان، ح ۷.

ترتیب نزول و زمان نزول سورة اعراف

ترتیب نزول مشهور سورة‌های قرآن، معروف به ترتیب مصحف الازهر، که در چاپ قرآن‌ها در قرن اخیر درج آن در کتیبه‌های بالای سورة‌ها معمول و متداول شده است، سورة اعراف را سی‌ونهمین سورة قرآن کریم قلمداد کرده است که در عهد مکی میانی پس از سورة «صاد» و پیش از سورة «جن» نازل شده است. در دیگر روایات ترتیب نزول نیز غالباً ردیف‌های ۳۵ تا ۳۸ به این سورة اختصاص داده شده است که با ردیف نزول آن در ترتیب نزول مشهور فاصله چندانی ندارند و همچنان دلالت و تأکید بر مکی بودن سورة اعراف دارند.

مفسران قرآن، قدیماً و جدیداً، همگی سورة اعراف را «مکی» دانسته‌اند، در حالی که بعضی آیه ۱۶۳ و بعضی دیگر آیات ۱۶۳ تا ۱۷۰ از سورة اعراف را استثنا کرده و مدنی دانسته‌اند. روایات اسباب نزول نیز از مدنی بودن آیات ۱۷۵، ۱۸۷ و ۲۰۴ و طبعاً آیت‌های قبل و بعد از آن آیات، دست کم ده آیه دیگر، حکایت دارند. از این گذشته، سورة اعراف در عبارات و تعبیرات متعددی آشکارا با سورة بقره تشابه و اشتراک دارد (بقره، ۴۹، ۵۸-۵۹، ۶۰؛ اعراف، ۱۴۱، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲). همچنین، بسیاری از آیات سورة اعراف نسبت به آیات متناظرشان در سورة بقره جنبه توضیح و تفصیل دارند، به گونه‌ای که این نسبت تفصیل و اجمال فیما بین سورة اعراف و سورة بقره ایجاب یا دست کم اقتضا می‌کند که این آیات سورة اعراف پس از آن آیات سورة بقره نازل شده باشند (برای نمونه، ر.ک. بقره، ۵۴-۴۹، ۶۶-۶۵؛ اعراف، ۱۲۷، ۱۵۳، ۱۶۳، ۱۶۶).

گفتنی است، در ترتیب نزول منسوب به مقاتل که از امام علی صلوات الله علیه روایت شده است، سورة اعراف آخرین سورة مدنی قلمداد شده است.^۱ نیز

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ۶۶۳، ۶۷۰.

گفتنی است که آیات سوره اعراف غالباً نسبت به طول آیات در سوره‌های مکی بسیار طولانی‌ترند، و غالباً از ویژگی‌های بیانی و بلاغی آیات و سُور مَدَنی برخوردارند؛ چندانکه این خصوصیت در سوره اعراف شگفتی و تأمل بعضی از محققان و مفسران معاصر را برانگیخته است.

جامع مطلب این است که سوره اعراف در واقع یک سوره مَدَنی است، همانند سوره انعام، که به موجب نزول آیات آغازین آن (احتمالاً آیات ۱ تا ۹) در مکه معظمه -اصطلاحاً- با عنوان «مکی» شهرت یافته و در اذهان و الواح مکی بودن قطعی آن ثبت شده است، و این در حالی است که حدود ۲۰۰ آیه دیگر سوره اعراف به تدریج در سال‌های یکم تا هشتم (فتح مکه) قسمت به قسمت در مدینه منوره نازل می‌شده‌اند و در کنار مجموعه‌هایی از آیات سوره انعام و دیگر سوره‌های مَدَنی از مدینه به مکه سیر می‌کرده‌اند، به گونه‌ای که می‌توان گفت سوره اعراف مانند سوره انعام به رغم آنکه از جهت مکان نزول «مَدَنی» است، از جهت مخاطب مکی است، و کار این سوره در اوان نزول آن متنّبه و متذکر ساختن معاندان و متخاصمان و در عین حال تألیف قلوب آنان و فراهم آوردن زمینه برای فتح مکه و پدیده تاریخی «و رأیت الناس یدخلون فی دین الله افواجا» (نصر، ۲) بوده است.

محور موضوعی سوره اعراف

محور موضوعی سوره اعراف آغاز شده با المص (=الم+ص) همان محور موضوعی مشترک میان دو سوره مَدَنی بقره و آل عمران است که عبارت از راهبردها و راهکارهای رفتار و برخورد مسلمانان با غیرمسلمانان است. این موضوع در سوره اعراف، همانند سوره بقره، با توجه به اهمیت ویژه و تعیین‌کننده طرز رفتار و برخورد ملت اسلام با یهودیان، در هر زمان و مکان، محور قرار گرفته، و در جهت تعمیم

بیان مطلب، قالب قصصی نیز به خود گرفته و از این جهت با محور موضوعی سوره «صاد» پیوند خورده است.

به عبارت دیگر، سوره اعراف نوعی ذیل و تکمله سوره بقره می‌تواند به حساب بیاید که گویی برای آنکه سوره بقره از آنچه هست طولانی‌تر نگردد، به عنوان سوره‌ای مستقل، درعین حال با سرآغازی مشترک با سوره بقره، از آن جدا شده و با فاصله چند سوره، به حکم اقتضائات بیانی آن سوره‌ها و طراحای مجموعی قرآن کریم، قرار گرفته است. جالب توجه‌تر اینکه سوره اعراف همین رابطه تفصیل و اجمال و تزییل و تکمیل را با سوره زوج خود سوره انعام دارد، بدون آنکه این سازوکارهای بیانی با یکدیگر در تعارض قرار بگیرند.

علاوه بر این، سوره اعراف، به حکم اشتراک در حرف رمزی صاد با سوره «صاد» که محور موضوعی آن قصص قرآنی است، علاوه بر قوم یهود و بنی اسرائیل به داستان و سرگذشت قوم نوح، قوم عاد، قوم ثمود، قوم لوط و قوم شعیب نیز می‌پردازد؛ و در ضمن آن دعوت یکسان و وحدت آرمان پیامبران خدا را خاطر نشان می‌سازد، و فرجام همگون و همانند سرکشان و طاغیان و کافران و مشرکان و ستیزندگان با پیامبران را به توصیف می‌کشاند، و سرانجام، این سیر و سفر علمی را در دراز مدّت و در تاریخ زندگانی نوع بشر (بنی آدم) در نه آیه (آیات ۹۴ تا ۱۰۲) جمع‌بندی می‌کند.

در عین حال، همچنان به خاطر اشتراک محور موضوعی با سوره بقره، قابل ملاحظه است که مبسوط‌ترین شرح و تفصیلات مربوط به داستان حضرت موسای کلیم با فرعون و فرعونیان و نیز سرگذشت آن حضرت با بنی اسرائیل در سوره اعراف آمده است.

نکته مهمّی که در سوره اعراف نسبت به سوره بقره در ارتباط با قوم یهود

افزوده می‌شود، آن است که مسلمانان دریابند، درگیری پیامبران و پیروان پیامبران با خصمان کینه‌توز و بدخواهان فتنه‌انگیز مسئله‌ای دیرینه و همیشگی است و درگیری‌های مسلمانان با اسرائیلیان نیز از این سَنّت دیرینه بیرون نیست، و سرنوشت پیامبرستیزان و خداستیزان اسرائیلی نیز همان سرنوشت اقوام هلاک شده و بربادرفته در طول تاریخ بشر است.

گفتنی است، سرآغاز رکوعات ۱۴ تا ۱۹ سوره اعراف (جمعاً هفت رکوع) ناظر به داستان موسی و فرعون و داستان موسی و بنی اسرائیل است؛ خصوصیتی که سوره بقره را نسبت به سوره اعراف، از این جهت، در درجه دوّم قرار می‌دهد.

آیات ویژه سوره اعراف

آیه معروف «و اذا قرئ القرآن فاستمعوا له و انصتوا لعلکم ترحمون» (اعراف، ۲۰۴)، همچنین آیه مشهور دیگری که اساس فقه و اصول فقه در اسلام است و می‌توان گفت تمامیت و موجودیت آئین اسلام در آن خلاصه شده است: «خُذ الْعَفْوَ وَاْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» در این سوره مبارکه (آیه ۱۹۹) است. آیه ۵۴ سوره اعراف نیز به مناسبت مضمون آن و به خاطر حضور کلمه «مَسْحَرَات» در آن، از دیرباز «آیه السُّخْرَة» نام گرفته است: «ان رَبَّكُمْ اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَاَلْاَرْضَ فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلٰى الْعَرْشِ؛ يَغْشٰى اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهٗ حَتّٰثًا؛ وَاَلشَّمْسُ وَاَلْقَمَرُ وَاَلنَّجْمُ مَسْحَرَاتٌ بَامْرَهٗ، اِلَّا لَهٗ الْخَلْقُ وَاَلْاَمْرُ، تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ»^۱.

برخی دیگر از آیات ویژه سوره اعراف به قرار ذیل اند:

● فَلْنَقْصَنَّ عَلَيْهِمْ بَعْلَمَ وَا مَا كُنَّا غَائِبِينَ (۷)؛

● وَا الْوِزْنَ يَوْمَئِذٍ الْحَقِّ (۸)؛

۱. مجلسی، محمدباقر، مرآة العقول، ج ۱۲، ص ۳۱۷؛ کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، کتاب الحجة، ج ۱، ص ۳۴۳.

- و البلد الطيب يخرج نباته باذن ربه و الذي خبث لا يخرج الا نكداً (۵۸)؛
- و ان يروا سبيل الرشداً لا يتخذوه سبيلاً، و ان يروا سبيل الغي يتخذوه سبيلاً (۱۴۶)؛
- قل يا ايها الناس اني رسول الله اليكم جميعاً (۱۵۸)؛
- و اذ اخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم و اشهدهم على انفسهم الست بربكم قالوا بلى (۱۷۲)؛
- و لله الاسماء الحسنى فادعوه بها (۱۸۰)؛
- و ممن خلقنا امة يهدون بالحق و به يعدلون (۱۸۱)؛
- ان الذين تدعون من دون الله عباد امثالكم (۱۹۴)؛
- ان وليي الله الذي نزل الكتاب و هو يتولى الصالحين (۱۹۶).

خلاصه سورة اعراف

از آنجا که سورة اعراف روند توضیحی و تفصیلی و طبیعت داستانی و قصصی دارد، خلاصه کردن آن به آسانی میسر است؛ یکی از خلاصه‌های متعددی که می‌توان از سورة اعراف ارائه کرد، خلاصه ۱۲ آیه‌ای ذیل است:

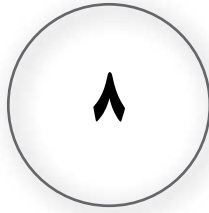
«بسم الله الرحمن الرحيم. الف لام میم صاد (۱) کتاب انزل اليك فلا يكن في صدرك حرج منه، لتنذر به و ذكرى للمؤمنين (۲) فلنقصن عليهم بعلم و ما كنا غائبين (۷) يا بني آدم، اما ياتينكم رسل منكم يقصون عليكم آياتي فمن اتقى و اصلح فلا خوف عليهم و لا هم يحزنون (۳۵) و الذين كذبوا بآياتنا و استكبروا عنها اولئك اصحاب النار هم فيها خالدون (۳۶) و ما ارسلنا في قرية من نبي الا اخذنا اهلها بالبساء و الضراء لعلمهم يضربون (۹۴) ثم بدلنا مكان السيئة الحسنة حتى عفوا و قالوا قد مس آباءنا الضراء و السراء، فاخذناهم بغتة و هم لا يشعرون (۹۵) ثم بعثنا من بعدهم موسى بآياتنا الى فرعون و ملائه فظلموا بها، فانظر كيف كان عاقبة المفسدين (۱۰۳) قل يا ايها الناس

خلاصة سورة اعراف (٨٣)

أتى رسول الله اليكم جميعاً؛ الذي له ملك السماوات و الارض، لا اله الا هو، يحيي و يميت، فأمنوا بالله و رسوله النبي الامي الذي يؤمن بالله و كلماته، و اتبعوه لعلكم تهتدون (١٥٨) قل لا املك لنفسي نفعاً و لا ضرراً الا ما شاء الله، و لو كنت اعلم الغيب لاستكثرت من الخير و ما مسني السوء؛ ان انا الا نذير و بشير لقوم يؤمنون (١٨٨) و اذكر ربك في نفسك تضرعاً و خيفةً و دون الجهر من القول بالعدو و الاصل، و لاتكن من الغافلين (٢٠٥) ان الذين عند ربك لا يستكبرون عن عبادته و يسبحونه و له يسجدون (٢٠٦)»

مؤسس فرہنگی مہتری کانون نشر و ترویج زبان قرآن

سوره انفال

جایگاه و ساختار سوره انفال

سوره «انفال» و سوره بعدی آن «برائت» (توبه) بنا بر معرفی و نام‌گذاری پیامبر اکرم «قرینتین» اند، چنانکه در مجموعه «سبع طُول»^۱ نیز با آنکه رسماً و قطعاً دو سوره اند، به‌مثابه یک سوره طولانی به عضویت آن مجموعه درآمده‌اند. این دو سوره آخرین سوره‌های مدنی^۲ هستند که در بخش نخستین مصحف شریف جایگزین شده‌اند، و پس از این دو سوره نوبت به سلسله سوره‌های مکی می‌رسد که یکی پس از دیگری در ترتیب تلاوت قرار می‌گیرند.

سوره انفال و سوره برائت (توبه) در واقع، هردو سوره «برائت» اند. «برائت» به‌معنای اعلام موضع، صدور بخشنامه، قطعنامه، اعلامیه و به هر ترتیب «مرزبندی» و «واکندن سنگ‌ها» با مخاطبان به‌گونه‌ای که هیچ جای ابهام باقی نماند، و همه

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۹۴.

۲. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۵.

چیز «زک و پوست‌کنده» معلوم و معین و مشهود و مشخص گردد. به این ترتیب، چنان‌که در بیان محور موضوعی هر یک از این دو سوره با تفصیل بیشتری خواهد آمد، به خوبی دانسته می‌شود که چرا این دو سوره «قرینتین»، حتی بدون بسمله فاصله در میان دو سوره، شاید برای تأکید بر پیوند قرینتین و همبستگی آن‌دو، بی‌درنگ پس از دو سوره انعام و اعراف در ترتیب جاودانه «خاتم‌الکتاب» جایگزین شده‌اند.

سوره انفال عبارت از یک بخشنامه، قطعنامه یا اعلامیه است در نهایت قاطعیت، بدون هیچ روپوشانی و رودربایستی، صریح و صادق، خطاب به مسلمانان، مؤمنان و یاران خاتم پیامبران، برای همیشه تاریخ؛ درست همانند اعلامیه برائت از مشرکان خطاب به کفار و مشرکین و معاندان و بدخواهان پیامبر اکرم و مسلمانان؛ و با چنین ماهیت و طبیعت است که دو سوره انفال و توبه نقش تکمیل و تدقیق محتوای دیگر سوره‌های عضو مجموعه «سبع طول» را ایفا می‌کنند، و با پیوستن قرینتین به سوره‌های اعراف و انعام، مائده و نساء، آل عمران و بقره مجموعه هشت سوره مدنی به صورت یک منظومه کامل قرآنی درمی‌آیند، با آغاز و انجام مختص به خود، و گویی مستقلاً «قرآنی دیگر» را تشکیل می‌دهند که از هر جهت در امر هدایت و ارشاد و تعلیم و تربیت مسلمانان و آماده‌سازی آنان برای یک زندگانی سالم و موفق و پیش‌رو در عرصه جهان و درمیان ملل و نحل مختلف جهان می‌تواند خودکفا باشد.

ساختار سوره انفال را ده واحد موضوعی (رکوع) تشکیل می‌دهد^۱ که از آن میان، سه زیرسوره با خطاب آشنای «یا ایها الذین آمنوا»؛^۲ و دو زیرسوره با خطاب

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص

۲۲۸.

۲. سوره انفال، آیات ۲۰ و ۲۹ و ۴۵.

«یا ایها النبی»^۱ شروع می‌شوند. از پنج رکوع دیگر نیز، یکی با ضمیر جمع مذکر مخاطب «کُم» به رکوعات آغاز شده با «یا ایها الذین آمنوا» می‌پیوندند؛^۲ دوتای دیگر با ضمیر مفرد مذکر مخاطب و امر قُلْ با صیغه مفرد مذکر به رکوعات آغاز شده با «یا ایها النبی» می‌پیوندند؛^۳ و دوتای باقیمانده با ضمیرهای جمع غایب، یکی به «الذین کفروا»^۴ و دیگری به منافقان و «الذین فی قلوبهم مرض»^۵ مربوط می‌شود، و درواقع این دو رکوع همچون حلقه اتصال میان سوره انفال (برائت اول) و سوره توبه (برائت دوم) عمل می‌کنند، و در این دو قسمت از سوره انفال به‌ویژه برای آنان اعلامیه مفصل و جامع ۱۶ قسمتی زمینه‌سازی و مقدمه‌چینی به عمل می‌آید.

نام‌گذاری سوره انفال

سوره «انفال» از معدود سوره قرآنی است که جز با نام مشهور آن هیچ‌گاه با نام یا عنوان دیگری از آن یاد نشده است. نام سوره، درواقع، از عبارت آغازین سوره گرفته شده است؛ به این ترتیب که ابتدا به‌صورت «سوره یسئلونک عن الانفال» از آن یاد شده، آن‌گاه مخفف شده و به کلمه پایانی این عبارت به‌عنوان نام سوره اکتفا شده است. «انفال» جمع «نفل» در قرآن کریم به‌معنای غنائم جنگی به‌کار رفته است؛^۶ چنانکه نخستین آیات سوره انفال در ارتباط با انبوه غنائم جنگی به‌دست آمده از پیروزی درخشان مسلمانان بر کفار و مشرکین در جنگ بدر نازل

۱. سوره انفال، آیات ۶۵ و ۷۰.

۲. سوره انفال، آیه ۱۱ «اذ یغشیکم النعاس امنة منه...».

۳. سوره انفال، آیات یک و ۵۹.

۴. سوره انفال، آیه ۳۸.

۵. سوره انفال، آیه ۴۹.

۶. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۶؛ ابن منظور، لسان‌العرب، ج ۱۱، ص ۶۷۰؛ دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه، ذیل مدخل انفال.

شده است.

ضمن بررسی منابع تاریخی و کتب سیره به موارد متعددی، اندک از بسیار، برمی خوریم که تحت تأثیر دنیادوستی و علاقه مفراط به مال و جاه و ثروت اندوزی و علایق دنیوی، عده‌ای از مسلمانان، مبانی دینی و ارزشی اسلام و قرآن را که مدت مدیدی بود در پرتو آن‌ها رشد یافته بودند، همچنین، جلوه‌های گوناگون تعلیم و تربیت حکیمانه و مدبرانه پیامبر اکرم را یکسره به کناری نهاده‌اند، و آن همه عبارات و تعبیرات دور از انتظار و ذلت‌بار و رقت‌انگیز را که در جو متلاطم و فضای طوفانی سوره انفال تعبیر شده است به خویشان متوجه ساخته‌اند، و ناگزیر همه آن‌ها را به جان خریده‌اند^۱

ترتیب نزول و زمان نزول سوره انفال

ردیف سوره انفال در ترتیب نزول مشهور که همان ترتیب متداول در کتیبه‌های بالای سوره‌ها در مصحف الازهر است، «هشتادوهشت» است^۲ که حاکی از نزول این سوره در مرحله ابتدائی مدنی است. در دیگر روایات ترتیب نزول نیز ردیف‌های ۷۹، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۳، ۹۵، ۹۷ و حتی ۱۰۳ و ۱۱۰ را به این سوره اختصاص داده‌اند.^۳ چنان‌که توضیح داده خواهد شد، همه این ردیف‌ها، حتی ردیف‌های بالاتر از ۱۰۰ نیز می‌توانند درست و منطبق با واقع بوده باشند؛ زیرا نهایتاً ناظر به بخش‌هایی از سوره انفال اند که عملاً نزول آن‌ها در مراحل میانی و پایانی عهد مدنی تحقق یافته است.

۱. برای نمونه: نک: طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان، ج ۴، ص ۷۹۵ تا ۷۹۸؛ طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۷ تا ۱۱.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۹۳.

۳. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۲۳ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

به هر حال، سوره انفال، بنابه اجماع علمای قرآن و مفسرین مدنی است؛^۱ جز آنکه بعضی، به دلایلی، آیات ۳۰ تا ۳۶ را استثنا کرده و مکی دانسته‌اند.^۲ ظاهراً، بیش از هر چیز دیگر برخی عبارات و مضامین این آیات که ناظر به مکه و مکیان است، مستند این داوری و اظهار نظر قرار گرفته است؛ در جایی که اولاً، چه بسیارند آیات و سوره قطعاً مدنی که مشتمل بر این گونه عبارات و مضامین‌اند، ثانیاً، باتوجه به سیاق آیات قبلی و بعدی آیه‌های استثنا شده، در صورتی که آیات مذکور مکی بوده باشند، شمار آیات مکی مزبور بسی فراتر از این خواهد رفت، و در جاهای دیگر سوره انفال نیز آیات متعددی به این مجموعه آیات خواهند پیوست. حقیقت مطلب آن است که دیدگاه‌های سوره‌شناسانه و تأملات محققانه در سیر سرتاسری آیات سوره انفال و تلاوت مکرر این سوره مبارکه، بیش از پیش محقق را نسبت به مدنی بودن سوره انفال، بدون هیچ استثنا و تردیدی، به یقین میرساند.

محور موضوعی سوره انفال

دقت و تأمل در ساختار سوره انفال و بررسی متدبّرانه تکرار خطاب‌های «یا ایها الذین آمنوا» و «یا ایها النبی» در سرآغاز رکوعات این سوره و مقایسه اسلوب بیان و مضامین و عبارات و گفتمانی که بر این سوره و سوره براءت (توبه) حاکم است، با دیگر سخن‌ها و گفت‌وگوهایی که به دنبال همین خطاب‌ها در دیگر سوره‌های مدنی آمده است، آشکار می‌گرداند که محور موضوعی سوره انفال، به رغم تکرار این خطاب‌های آشنا و دل‌انگیز، با محور موضوعی سوره براءت (توبه) مشترک است،^۳ یعنی محور موضوعی این سوره نیز همانند محور موضوعی سوره زوج آن

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۲۲۲: «اعلم ان هذه السورة مدنية بالاجماع».

۲. طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان، ج ۴، ص ۷۹۴.

۳. رک: طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان، ج ۱۱، ص ۵ و ۶.

عبارت است از « إعلام قطع ارتباط و سلب اعتبار و پس گرفتن امتیازات پیشین از مخاطبان» و در یک کلام «برائت»؛ با این تفاوت که در سورة برائت، مخاطبان کلام خدا مشرکان و همدستان ایشان‌اند، و در سورة انفال، مخاطبان کلام خدا، متأسفانه، آن عده از مسلمانان و یاران پیامبر اکرم‌اند که نتوانسته‌اند شایستگی‌های لازم را برای حفظ این امتیازات احراز کنند، و در گیرودار بحران‌ها برخلاف انتظارات خدا و رسول از ایشان، بد امتحان داده‌اند، و در پشت نقاب مسلمانی و عنوان «الذین آمنوا» و تظاهر به ارادت و مودت نسبت به پیامبر اکرم و مسلمانان راستین خود را پنهان کرده‌اند، و در عمل، آثار کفر و نفاق در عقاید و افکار و رفتار و کردار و گفتارشان مشاهده شده‌است.

سورة انفال سورة «برائت از - این‌گونه - مسلمین» است و با اعلام مواضع قاطع از سوی ستاد وحی و قرآن و از سوی پایگاه اسلام خداپسند و خداخواسته، تحت رهبری و هدایت حضرت ختمی مرتبت، صاحبان آن آراء و افکار جاهلیت‌مآبانه و رفتار و کردارهای منافقانه را، هر چند در میان جماعت مسلمین در صفوف نماز و جبهه جهاد در کنار مسلمانان باشند، از حوزه تأیید و قبول خدا و رسول خارج می‌گرداند، و ادعاهای دین‌داری آنان را به ریا و تزویر متهم و محکوم می‌گرداند و کأن لم یکن تلقی می‌کند؛ اعلام برائت از کسانی که در مواقع بحرانی، به جای عزیمت مشتاقانه و مهاجرت عاشقانه به سوی جبهه جنگ و جهاد بر علیه مشرکان و کافران حربی، آن چنان وحشت‌زده و هراسناک می‌شوند که حالت نگاه و چشمانشان حاکی از آن است که گویی آنان را به سوی کشتارگاه می‌برند تا سر ببرند (آیه ۶).^۱ اینان به موجب رفتار و طرز برخوردشان پیوسته مورد عتاب و خطاب و تهدید و ترغیب و ترهیب از سوی خداوند متعال قرار می‌گیرند (آیات ۱۵ و ۱۶، ۲۰ تا ۲۳، ۲۹، ۳۸ تا

۱. «یجادلونک فی الحق بعد ما تبین کأنما یساقون الی الموت و هم یظنون»، (سورة انفال، آیه ۶).

(۴۰)؛ و همواره با ضعف نشان دادن از خودشان شادابی و کارآمدی سپاه اسلام را کاهش می‌دهند (آیات ۶۵ و ۶۶).

آیات آغاز و انجام سوره انفال نیز، با صراحت کامل گویای چنین مطلبی هستند و رویکرد اعلام براءت در آن‌ها مشخص و مشهود است. شاید نرم‌ترین و درعین حال تهدیدآمیزترین خطاب و عتاب در سوره انفال همان عبارت پایانی آیه نخستین سوره باشد که خداوند متعال فرموده است: «**وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ** ان كنتم مؤمنين»: «اگر» مسلمانید خدا و رسول را اطاعت کنید! همچنین، عبارت بس معنادار و دلواپس کننده در پایان سوره: «**إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ**» که در تلاوت قرآن به ترتیب مصحف شریف بلافاصله و حتی بدون قرائت بسمله، به آغاز سوره براءت (توبه) می‌پیوندد: «**بِرَاءةٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ**» (دقت کنید).

آیات ویژه سوره انفال

- **وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ** ان كنتم مؤمنين (۱)؛
- **اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تَوْلُوهُمْ** الْاَدْبَارَ (۱۵)؛
- **وَ مَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ و لَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ** (۱۷)؛
- **اِسْتَجِيبُوا لِلَّهِ و لِلرَّسُولِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يَحْيِيكُمْ** (۲۴)؛
- **اِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا** (۲۹)؛
- **قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا اِنْ يَنْتَهُوا يُعْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ** (۳۸)؛
- **اِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاَتَّبِعْتُمُوهَا فَاتَّبِعُوا** (۴۵)؛
- **و لَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا اِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ** (۵۹)؛
- **وَ اَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ** (۶۰)؛

- يا ايها النبي حسبك الله و من اتبعك من المؤمنين (۶۴)؛
- الا تفعلوه تكن فتنة في الارض وفساد كبير (۷۳)؛

خلاصه سورة انفال

خلاصه ۱۸ آیه‌ای زیر می‌تواند یکی از خلاصه‌های تدوین شده از آیات برگزیده از متن سورة انفال باشد، طبعاً به گونه‌های دیگر نیز، سورة انفال می‌تواند تلخیص بشود.

«بسم الله الرحمن الرحيم. یسئلونک عن الانفال، قل الانفال لله و الرسول؛ فاتقوا الله و اصلحوا ذات بینکم، و اطیعوا الله و رسوله ان کنتم مؤمنین (۱) یا ایها الذین آمنوا اذا لقیتم الذین کفروا زحفاً فلا تولوهم الادبار (۱۵) یا ایها الذین آمنوا، اطیعوا الله و رسوله و لا تولوا عنه و انتم تسمعون (۲۰) و لا تكونوا کالذین قالوا سمعنا و هم لا یسمعون (۲۱) یا ایها الذین آمنوا استجیبوا لله و للرسول اذا دعاکم لما یحییکم، و اعلموا ان الله یحول بین المرء و قلبه، و انه الیه تُحشرون (۲۴) و اتقوا فتنة لا تصیبن الذین ظلموا منکم خاصة، و اعلموا ان الله شدید العقاب (۲۵) یا ایها الذین آمنوا لا تخونوا الله و الرسول و تخونوا اماناتکم و انتم تعلمون (۲۷) و اعلموا انما اموالکم و اولادکم فتنة و ان الله عنده اجرٌ عظیم (۲۸) یا ایها الذین آمنوا اذا لقیتم فئةً فاثبتوا و اذکروا الله کثیراً لعلکم تُفلحون (۴۵) و اطیعوا الله و رسوله و لاتنازعوا فتفشلوا و تذهب ریحکم، و اصبروا، ان الله مع الصابرين (۴۶) و لاتحسبن الذین کفروا سبقوا، انهم لا یعجزون (۵۹) و اعدوا لهم ما استطعتم من قوة و من رباط الخیل، تُرهبون به عدو الله و عدوکم، و آخرین من دونهم، لاتعلمونهم، الله یعلمهم، و ما تُنفقوا من شیء فی سبیل الله یوف الیکم و انتم لا تُظلمون (۶۰) و ان جنحوا للسلم فاجنح لها و توکل علی الله، انه هو السميع العليم (۶۱) یا ایها النبي حسبک الله و من اتبعک من المؤمنین (۶۴) ان الذین آمنوا و هاجروا و جاهدوا باموالهم و انفسهم فی سبیل الله و الذین آووا و نصروا؛ اولئک بعضهم اولیاء بعض،

والَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا، وَانِ اسْتَنْصِرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ، وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (٧٢) وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ، إِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ (٧٣) وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَا وَنَصَرُوا؛ أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا، لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (٧٤) وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ، وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ، إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (٧٥)»

سوره براءت

جاىگاه و ساختار سوره براءت

سوره براءت (توبه) تنها سوره در مجموعه ۱۱۴ سوره قرآن مجيد است که در آغاز آن آيه کریمه «بسم الله الرحمن الرحيم» نازل نشده است،^۱ و سنت قائمه از اوان نزول قرآن تا کنون آن بوده است که به تبعیت از نحوه نزول و تعليم نبی اکرم، تلاوت این سوره را به دنبال سوره انفال مانند سوره های دیگر قرآن کریم با قرائت بسمله آغاز نکنند؛ هم چنان که در مصاحف هیچ گاه در آغاز این سوره کتیبه بسم الله الرحمن الرحيم را نمی نگاشته و نمی نگارند. این سؤال نیز پیوسته در محافل قرآنی و به هنگام آموزش قرآن مطرح بوده است که در صورت شروع قرائت قرآن از آغاز سوره براءت، آیا باز هم نباید «بسم الله الرحمن الرحيم» گفت؟ و جواب، همواره چنین

۱. «قال الامام على (ع): لم ينزل بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ على رأس سورة براءة لأنَّ بِسْمِ اللّهِ لِلْأَمَانِ وَ الرَّحْمَةِ وَ نَزَلَتْ بَرَاءَةٌ لِدَفْعِ الْأَمَانِ وَ السَّيْفِ»؛ فیض کاشانی، مولا محسن، تفسیر الصافی، ج ۲، ص ۳۱۸؛ بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۲؛ ص ۷۲۷؛ العروسی الحویزی، عبدعلی، نور الثقلین، ج ۲، ص ۱۷۶؛ نسفی، عبد الله بن أحمد، کنز الدقائق، ج ۵، ص ۳۸۷.

بوده است که گفتن بسمله به نیت شروع قرائت قرآن، نه به عنوان قرائت بسمله در آغاز سورة براءت، اشکالی ندارد.^۱

همچنین، به طور مشخص، بسم الله داشتن این سوره همواره مورد سؤال بوده است، و جواب مشهور این سؤال نیز آن بوده است که سورة براءت سرتاسر آیات عذاب است و با دو صفت «رحمان» و «رحیم» خداوند متعال سنخیتی ندارد.^۲

پاسخ دقیق و کارشناسانه به این سؤال، چنان که از دیرباز در منابع علوم قرآنی و نیز منابع حدیثی مطرح بوده است، چنین است که اولاً برخلاف سوره‌های دیگر که آیات نخستین آن‌ها به هنگام نزول همراه با بسم الله نازل می‌شدند، این سوره در هنگام نزول با بسم الله آغاز نشد؛ ثانیاً، تعلیم یکسان و همگانی پیامبر اکرم در ارتباط با این سوره مبنی بر نگفتن بسم الله در آغاز قرائت سورة براءت بوده است. این در حالی است که برای همگان در پرتو تعلیم پیامبر اکرم قطعی بوده است که سوره‌های انفال و توبه (براءت) دو سوره‌اند، نه یک سوره؛ چنان که آن حضرت انفال و براءت را «قرینتین» لقب دادند، و این آموزه نبوی، خودبخود، تصریح و تأکید بر دو سوره بودن قرینتین را دربر دارد.^۳

سورة براءت، از جهت ساختاری مشتمل بر ۱۶ رکوع یا واحد موضوعی است^۴ که از نظر موضوع و مضمون و اسلوب، درواقع، ادامه سورة انفال‌اند، و با

۱. برای نمونه رک: پایگاه اطلاع‌رسانی آیت الله مکارم شیرازی: «حکم خواندن بسم الله در اول سوره توبه: پرسش: اگر کسی اول سوره توبه بسم الله الرحمن الرحیم بگوید مرتکب حرام شده است؟ پاسخ: در صورتی که به عنوان شروع کار باشد مانعی ندارد ولی در صورتی که به قصد ورود بخواند مرتکب کار حرام شده است».

۲. برای نمونه رک: فیض کاشانی، مولا محسن، تفسیر الصافی، ج ۲، ص ۳۱۸؛ بحرانی، سیدهاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۷۲۷؛ العروسی الحویزی، عبدعلی، نور الثقلین، ج ۴، ص ۱۷۶؛ نسفی، عبد الله بن أحمد، کنز الدقائق، ج ۵، ص ۳۸۷؛ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۳۲۹.

۳. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ۵۹۷.

۴. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

سرفصل ویژه «آیات براءت» ادامه پیدا می‌کنند؛ با این تفاوت که در سوره انفال خطاب‌های مشتمل بر انذار و تهدید و هشدار و توبیخ عمدتاً متوجه مسلمانان جدیدالاسلام است که هنوز آن‌چنان که باید و شاید ایمان و اسلام با وجودشان در نیامیخته است و بیشتر آنان عناوین مُسلم و مؤمن و عنوان الهی و افتخارآمیز «الَّذِينَ آمَنُوا» را در خطاب‌های قرآنی یدک می‌کشند، و در آن میان، کفار و مشرکین نیز در جهت کارسازتر شدن خطاب‌ها هرازگاه مخاطب قرار می‌گیرند؛ اما در سوره براءت، همان‌گونه که سوره با آیات شدیدالحن و تهدیدآمیز براءت آغاز می‌شود، در سرتاسر سوره مشرکان و کفار طرف خطاب یا موضوع سخن‌اند، و هرازگاه روی سخن به‌سوی مسلمانان برمی‌گردد تا همان انذارها و هشدارها را، با فرض کوتاهی و سستی و کاستی مسلمانان، عیناً متوجه آنان گرداند؛ و چنان‌که گذشت، دقیقاً به‌خاطر همین ویژگی است که این دو سوره براءت (انفال و توبه) پایان‌بخش و جمع‌بندی‌کننده مجموعه سوره‌های مدنی در آغاز قرآن کریم‌اند،^۱ و کارشان این است که مطالب و مضامین این مجموعه سوره‌ها را به جایی برسانند که دیگر هیچ گفتنی ناگفته باقی نمانده‌باشد، و همه مسائل بنیادین اسلام از همه جوانب مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌باشد.

نام‌گذاری سوره براءت

این سوره از اوآن نزول قرآن تا کنون همواره به دو نام «براءت» و «توبه» نامیده شده و این هر دو نام از شهرت و رواج کافی برخوردارند. در عین حال، در منابعی که فهرستی از اسماء و القاب و اوصاف سوره ارائه شده، «براءت» بر «توبه» مقدم است؛^۲ همچنین، در بسیاری از مصحف‌های قدیمی قابل ملاحظه است که به‌رغم درج نام

۱. سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۵۰.

۲. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۲۲۷.

«توبه» در کتیبۀ آغاز سوره، عنوان «براءت» (براءة) در سرصفحه‌های متن سوره تکرار می‌شود.^۱

به هر حال، اگر پژوهشی در جهت‌گزینش یکی از این دو نام صورت بگیرد، دست‌کم به دو دلیل اولویّت نام «براءت» نسبت به عنوان «توبه» برای این سوره ثابت خواهد شد؛ یکی آنکه به گواهی متون حدیثی، که طبعاً منعکس‌کننده نام‌های متداول سوره‌های قرآن در عهد نبیّ اکرم‌اند، عنوان «براءت» نسبت به «توبه» بیشتر مطرح می‌شود؛ دوم آنکه مستند نام‌گذاری سوره به «براءت» همان قاعده فراگیر و اصل اصیل نام‌گذاری سوره‌ها با سرآغاز آن‌هاست؛ و سوّم آنکه نام و عنوان «براءت» با محور موضوعی سوره کاملاً هماهنگی دارد.

اوصاف و القاب سوره براءت

سوره براءت یا توبه، علاوه بر دو نام مشهور مذکور، با هشت صفت و لقب دیگر نیز در منابع حدیثی و تفسیری و کتب و رسائل علوم قرآنی شناخته شده است که در مجموع فهرست نام‌های ده‌گانه این سوره را تدارک کرده‌اند: (۱) براءت؛ (۲) توبه؛ (۳) سورة العذاب (۴) الفاضحة (رسوا کننده)؛ (۵) المدممة (هلاک کننده)؛ (۶) الحافرة (پاک‌سازی کننده)؛ (۷) المثيرة (برآشوبنده)؛ (۸) المبعثرة (فاش کننده و پراکنده کننده)؛ (۹) الممشقة (پیراینده) و (۱۰) المنقرة یا البحوث (جست‌وجو کننده).^۲

این القاب، با توجه به مضامینی که در سرتاسر سوره بر محور «براءت» حضور دارند، به سوره براءت داده شده‌اند و از آن نیز حکایت دارند که نزول هر چند آیه

۱. برای نمونه: مصحف شریف، منسوب به امام علی بن ابی طالب (ع)، انتشارات مرکز طبع و نشر قرآن ج.ا.ا.

۲. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۲۲۷؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

چند آیه از سوره براءت، درست مانند «آیات براءت»^۱ که سرگذشت نزول و ابلاغ و بازتاب آن در کتب تاریخ و در منابع سیره نبوی و آثار مفسران منعکس است، برای کفار و مشرکین، به ویژه ساکنان مکه از تعیین کنندگی و حساسیت خاصی برخوردار بوده است. همین حساسیت و تعیین کنندگی در محافل اسلامی مدینه نیز در ارتباط با نزول قسمت‌های مختلف سوره انفال وجود داشته است.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره براءت

سوره براءت آخرین سوره از مجموعه سوره‌های مدنی جایگزین شده در آغاز مصحف شریف نیز همانند دیگر سوره‌های این مجموعه از سوره‌های «تألیفی» قرآن کریم است؛ به این معنا که با توجه به قرائن و شواهد فراوان موجود در متن سوره مبارکه توبه (براءت) و نیز حاصل مطلب مطالعات تطبیقی در متون سیره و تفسیر، قسمت‌های مختلف سوره براءت طی سال‌های اول تا دهم هجرت، متناوباً و به‌طور متداخل در فواصل نزول قسمت‌های مختلف سوره‌های اعراف و مائده و آل عمران، همچنین انعام و نساء و بقره، نازل شده و به‌تدریج تحت نظارت پیامبر اکرم در کنار یکدیگر قرار گرفته و نهایتاً زیر نظر آن حضرت «تألیف» و تدوین شده است. حتی به حکایت یک روایت، که در صورت صحت می‌تواند یک مورد کم‌نظیر در سرگذشت شکل‌گیری و تدوین سوره‌ها در محضر پیامبر اکرم باشد، دو آیه پایانی سوره براءت که از اسلوب بیان و آهنگ درونی خاص و همچنین آهنگ بیرونی ویژه‌ای برخوردارند، در مکه معظمه نازل شده بودند، اما به دستور و توصیه نبی اکرم به سوره مدنی براءت، به‌هنگام تألیف نهائی سوره، افزوده شدند: «لقد جاءكم رسول من انفسكم عزیز علیہ ما عنیتم حریص علیکم بالمؤمنین رؤف رحیم. فإن تولوا فقل حسبی الله لا

۱. آیات براءت، نخستین آیات سوره توبه است که روایت شده است توسط امام علی صلوات الله علیه در اجتماع مشرکان مکه در ماه ذی الحجه سال نهم قمری، تلاوت شده است.

اله الا هو، عليه توكلت و هو ربُّ العرش العظيم».

در ترتیب نزول مشهور، سوره توبه (برائت) در ردیف ۱۱۳ پس از سوره «مائده» و پیش از سوره «نصر» قرار گرفته است. در دیگر روایات ترتیب نزول نیز ردیف‌های ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۹ و ۱۱۱ تا ۱۱۴ به این سوره اختصاص داده شده است.^۱ با در نظر گرفتن توضیحی که درباره چگونگی نزول تدریجی و تألیف مرحله به مرحله و تألیف نهائی «سوره‌های تألیفی» در محضر پیامبر اکرم و توسط کاتبان وحی، پیش از این گذشت، هریک از ردیف‌های مذکور همانند دیگر ردیف‌های محتمل و روایت ناشده در میان مجموعه سُورِ مَدَنی قرآن کریم می‌تواند از آن سوره توبه (برائت) باشد.

گفتنی است، با تکرار و تأکید مکرر این مطلب در ارتباط با تألیفی بودن نوع سوره‌های مَدَنی، حد و اندازه و جایگاه علمی و استنادی روایات ترتیب نزول سوره‌های قرآن کریم، حتی ترتیب نزول مشهور در جهان اسلام، معلوم می‌گردد، و در مجموع، می‌توان به این نتیجه تخصصی و کارشناسانه دست‌یافت که ترتیب نزول‌های تدوین شده برای سوره‌های قرآنی، نوعاً، به فرض آنکه در ارتباط با عمده یا بعضی از سوره‌های مکی درست و منطبق با واقع بوده باشند، در ارتباط با سوره‌های مَدَنی به هیچ روی معنادار نیستند، و در مواردی مانند اختصاص ردیف ۱۱۴ (یعنی سوره پایانی) به سوره نصر: «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ...»، سخت سست و غیر قابل اعتنا و اعتمادند؛ کما اینکه کاوش‌ها و کوشش‌ها و کشمکش‌های تمامی پژوهندگان و محققان مسلمان و غیرمسلمان که در اندیشه تدوین ترتیب «دیگر»ی غیر از ترتیب جاودانه مصحف شریف برای آیات و سُورِ قرآن کریم بوده‌اند، به «هیچ» یا «مانند هیچ» منتهی شده است. البته، نتایج ضمنی و در مسیر تحقیق که همواره در پرتو این کوشش‌های مُصَرَّانه و غالباً مُخْلِصانه صورت پذیرفته است، در حوزه مطالعات

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۲۳ و ۶۷۰ تا ۶۹۹؛ سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۴۱۹.

قرآنی بویژه سوره‌شناسی بسیار مغتنم و مطلوب بوده است و خواهد بود.

محور موضوعی سوره براءت

محور موضوعی «براءت» در سوره براءت (توبه)، که همان محور موضوعی سوره انفال است، چنان که آمد، برخلاف بسیاری دیگر سوره‌های قرآن کریم، از همان نگاه نخستین و مطالعه و قرائت ابتدائی این دو سوره آشکار می‌گردد. «قرینتین»، واپسین «زوج سوره» مدنی در آغاز مصحف شریف، توبه و انفال، با یک محور موضوعی مشترک، با دو جهت‌گیری متفاوت و متداخل در این بخش از قرآن کریم درکارند. محور موضوعی هر دو سوره عبارت است از «اعلان براءت» خدا و رسول از «مشرکین» و کفار، در سوره براءت، و همان «اعلان براءت» از جانب خدا و رسول نسبت به «مسلمانان دروغین» و «منافقین» در سوره انفال؛ که با کمال مناسبت و به‌شایستگی، در عهد نزول قرآن، سوره دربرگیرنده «براءت از مشرکین» سوره «براءت» نامیده شده، و سوره دربرگیرنده «براءت از مسلمانان نامسلمان» با ظرافتی بس کنایت‌آمیز و در پوششی پر از راز و رمز، و با رویکرد «طنز»، سوره «انفال» نام گرفته است (دقت کنید، بیشتر دقت کنید).

«انفال»، غنائم جنگی، یعنی همان پدیده‌ای که آن بازتاب شگفت را که دردنامه آن آغازگر سوره انفال گردیده و شرح و وصف آسفبار آن در متون سیره و تفسیر و حدیث مندرج است، پدید آورد؛ چنانکه بی‌درنگ پس از فتح‌المبین جنگ بدر، علایق دنیوی راهزن دین و ایمان و وفاداری عده‌ای از «بدریون» گردید، به‌گونه‌ای که همه چیز را فراموش کردند، و سوره انفال، ناگزیر این‌گونه آغاز شد «یَسْئَلُونَكَ عَنِ الْإِنْفَالِ»؛ سؤالی که به قیافه اخلاص مسلمانی و ایمان و وفاداری مجاهدان اسلام اصلاً نمی‌آمد و برخلاف انتظار خدا و رسول بود.

جواب این سؤال واضح بود، مع الوصف باید جواب داده می‌شد: «قُلْ الْإِنْفَالِ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ» غنائم جنگی به دست آمده در جنگ بدر از آن خدا و رسول است؛ به این دلیل بسیار واضح و روشن که پیروزی جنگ بدر یک فتح و نصر الهی و ماورائی بوده و به هیچ وجه با تاب و توان و پیکار و نبرد مسلمانان مهاجر و انصار در آن شرایط و موقعیت به دست آوردنی نبوده است. «فَاتَّقُوا اللَّهَ» تذکار به تقوا و به دنبال آن توصیه به مسلمانان که به خود بیایند و با یکدیگر نستیزند: «وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ» و از همه سنگین تر و تلخ تر: «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ». آیا به درستی کار به جایی رسیده است که به «مؤمنان» باید تذکر داده شود و فرمانبرداری از خدا و رسول به آنان خاطر نشان گردد؟! و

محور موضوعی سوره براءت، همانند سوره انفال، با نحوه چینش و عبارات آغازین رکوعات آن کاملاً هماهنگ است. در سوره براءت نیز یک واحد از ۱۶ واحد زیرمجموعه آن با خطاب «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ» آغاز شده (واحد دهم)^۱ که دو واحد اول و دوم نیز ملحق به آن است؛^۲ سه واحد دیگر سوره نیز با خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» آغاز شده‌اند (واحد‌های ۶ و ۱۵ و ۱۶).^۳ از سوی دیگر، در سرآغاز سه واحد نخستین سوره محوریت «مشرکین» در بیان سوره نشان داده شده است. واحد پنجم سوره با افشاگری راجع به شرک همه گیر اهل کتاب آغاز شده؛^۴ واحد نهم با عناوین «الْمُنَافِقُونَ وَ الْمُنَافِقَاتُ» شروع شده؛^۵ سرآغاز دو واحد ۱۱ و ۱۲ به ترتیب به «مُخَلَّفُونَ» (بازنشستگان و به جنگ نرفتگان) و «مُعَذَّرُونَ» (عذرآوردندگان

۱. سوره توبه، آیه ۷۳.

۲. سوره توبه، آیات ۱ و ۷.

۳. سوره توبه، آیات ۳۸ و ۱۱۹ و ۱۲۳.

۴. سوره توبه، آیه ۳۰.

۵. سوره توبه، آیه ۶۷.

و بهانه جویان) اختصاص داده شده؛^۱ و در سرآغاز واحدهای ۱۳ و ۱۴ مسلمانان راستین با عناوین «سابقین» و «مؤمنین»^۲ مورد ستایش قرار گرفته و از دیگر مسلمانان ممتاز و متمایز گردیده اند (دقت کنید).

آیات ویژه سوره براءت

- ام حسبکم ان تترکوا و لَمَا یعلم الله الذین جاهدوا منکم (۱۶)؛
- اجعلکم سقایة الحاج و عمارة المسجد الحرام کمن آمن بالله و الیوم الآخر (۱۹)؛
- هو الذی ارسل رسوله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون (۳۳)؛
- قل لن یصیبنا الا ما کتب الله لنا، هو مولانا (۵۱)؛
- قل هل تربصون بنا الا احدی الحسنيين (۵۲)؛
- الاعراب اشد کفراً و نفاقاً و اجدرُ الا یعلموا حدود ما انزل الله علی رسوله (۹۷)؛
- و قل اعلموا فسیری الله عملکم و رسوله و المؤمنون (۱۰۵)؛
- ان الله اشترى من المؤمنین انفسهم و اموالهم بأن لهم الجنة (۱۱۱)؛
- و ما کان المؤمنون لینفروا کافةً، فلولا نفر من کل فرقة منهم طائفةً لیتفقها فی الدین (۱۲۲)؛
- یا ایها الذین آمنوا قاتلوا الذین یلونکم من الکفار ولیجدوا فیکم غلظةً (۱۲۳)؛
- لقد جاءکم رسولٌ من انفسکم عزیزٌ علیه ما عنتم حریصٌ علیکم بالمؤمنین

۱. سوره توبه، آیات ۸۱ و ۹۰.

۲. سوره توبه، آیات ۱۰۰ و ۱۱۱.

رُؤْفَ رَحِيمٍ. فَان تَوَلَّوْا فقل حسبي الله لا اله الا هو، عليه توكلتُ و هو ربّ العرش العظيم (١٢٨ و ١٢٩).

خلاصه سورة براءت (توبه)

با توجه به محور موضوعی سورة براءت و عنوان مشهور هماهنگ با آن، می توان سورة براءت را در ١٧ آیه ذیل خلاصه کرد:

«براءة من الله ورسوله إلى الذين عاهدتم من المشركين (١) فسيحوا في الارض اربعة اشهر واعلموا انكم غير معجزي الله و انّ الله مخزي الكافرين (٢) ما كان للمشركين ان يعمروا مساجد الله شاهدين على انفسهم بالكفر، اولئك حبطت اعمالهم وفي النار هم خالدون (١٧) يا ايها الذين آمنوا، لا تتخذوا آباءكم و اخوانكم اولياء إن استحبوا الكفر على الايمان، و من يتولهم منكم فأولئك هم الظالمون (٢٣) قل ان كان آبؤكم و أبناءكم و اخوانكم و ازواجكم و عشيرتكم و أموال اقترفتموها و تجارة تخشون كسادها و مساكن ترضونها أحب اليكم من الله ورسوله و جهاد في سبيله؛ فترصبوا حتى يأتي الله بأمره، والله لا يهدي القوم الفاسقين (٢٤) يا ايها الذين آمنوا، انما المشركون نجس؛ فلا يقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا، وان خفتن عيلة فسوف يغنيكم الله من فضله إن شاء، انّ الله عليّم حكيم (٢٨) قاتلوا الذين لا يؤمنون بالله ولا باليوم الآخر ولا يحرمون ما حرم الله ورسوله ولا يدينون دين الحق من الذين اوتوا الكتاب، حتى يعطوا الجزية عن يدٍ وهم صاغرون (٢٩) يريدون ان يُطفئوا نور الله بأفواههم و يأتي الله الا أن يتم نوره ولو كره الكافرون (٣٢) هو الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق، ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون (٣٣) إنفروا خفافاً و ثقلاً وجاهدوا بأموالكم و انفسكم في سبيل الله، ذلكم خير لكم ان كنتم تعلمون (٤١) يا ايها النبي، جاهد الكفار و المنافقين و اغلظ عليهم، و ماؤاهم جهنّم، و بسّ المصير (٧٣) و قل اعملوا فسيرى الله عملكم ورسوله و المؤمنون، و ستردون إلى عالم الغيب و الشهادة، فينبئكم بما كنتم

خلاصة سورة براءة (توبه) (١٠٣)

تعملون (١٠٥) إن الله اشترى من المؤمنين أنفسهم وأموالهم بأن لهم الجنة، يقاتلون في سبيل الله فيقتلون ويقتلون، وعداً عليه حقاً في التوراة والإنجيل والقرآن، ومن أوفى بعهده من الله، فاستبشروا ببيعكم الذي بايعتم به، وذلك هو الفوز العظيم (١١١) التائبون العابدون الحامدون السائحون الراكعون الساجدون الآمرون بالمعروف والناهون عن المنكر والحافظون لحدود الله وبشر المؤمنين (١١٢) وما كان المؤمنون لينفروا كافةً، فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين، ولينذروا قومهم إذا رجعوا إليهم، لعلهم يحذرون (١٢٢) يا أيها الذين آمنوا، قاتلوا الذين يلونكم من الكفار وليجدوا فيكم غلظةً، واعلموا أن الله مع المتقين (١٢٣) لقد جاءكم رسولٌ من أنفسكم، عزيز عليه ما عنتم، حريص عليكم، بالمؤمنين رؤوفٌ رحيم (١٢٨) فان تولوا فقل حسبي الله لا اله الا هو، عليه توكلتُ، وهو رب العرش العظيم (١٢٩)»

سوره یونس

جایگاه و ساختار سوره یونس

سوره یونس نخستین سوره مکی در ترتیب آغاز به انجام مصحف شریف است.^۱ از یک سوی، در پی مجموعه‌ای از سوره‌های مدنی آمده است، و از سوی دیگر، مجموعه‌ای از سوره‌های مکی را در پی دارد. آن مجموعه پیشین سوره‌های مدنی با سوره‌هایی دارای سرآغاز حروف مقطعه «الفلامیم» شروع می‌شدند، و این مجموعه پسین با سوره‌های مکی دارای سرآغاز حروف مقطعه «الفلامرا» آغاز می‌شوند. نام‌های گرامی پیامبران الهی نیز در پیشانی برخی از سوره‌های این مجموعه درخششی چشمگیر دارند: یونس، هود، یوسف، ابراهیم و

سوره یونس، برخلاف سوره یوسف، به هیچ‌روی، به داستان یونس نبی یا قصه «قوم یونس» اختصاص ندارد، به‌رغم آنکه عنوان جالب و مورد انتظار «قوم

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۳۸؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

یونس» در سوره یونس در آیه ۹۸ این سوره آشکارا بزرگ‌نمایی شده است؛^۱ چنان‌که گویی می‌خواهد خاطرنشان سازد که سوره یونس از روی عمد و به جهات و دلایلی به جای آنکه به «شرح داستان» یونس پیامبر و قوم وی بپردازد، روند تفصیلی بیان سوره را به جاهای دیگر کشانیده است؛ چنان‌که بخش‌هایی از سیره خاتم پیامبران را در میان آورده (آیات ۱۳ تا ۱۸)؛ داستان حضرت نوح (ع) و سرانجام «قوم نوح» را به اختصار یاد کرده (آیات ۷۱ تا ۷۳)؛ داستان موسی و هارون را با فرعون و فرعونیان با تفصیلی نسبی گزارش کرده (آیات ۷۵ تا ۹۲)؛ داستان آن چنان مفصل بنی‌اسرائیل را، با ایجازی اعجاز‌آمیز، فقط در یک آیه (آیه ۹۳) مطرح کرده؛ و در ارتباط با حضرت یونس نبی و قوم یونس، تنها به یادکرد «قوم یونس» بسنده کرده، و از آن قوم به‌عنوان ضرب المثلّی برای یک قوم از خدایی خبر که سرانجام به خدا روی آوردند و خدای مهربان نیز آنان را پذیرفت و عذاب «بی‌اعتنایی» را از ایشان برداشت، و از سلامت و سعادت برخوردارشان گردانید، یاد کرده است.

سوره یونس از یازده واحد موضوعی به هم پیوسته تشکیل یافته است،^۲ و ساختار آن با سوره‌های پیش از آن که همگی مدنی بودند، کاملاً متفاوت است. از جمله اینکه برخلاف سوره‌های پیشین که رکوعات سوره‌ها سرآغازهای متشابهی همچون «یا ایها الذین آمنوا» داشتند، واحدهای موضوعی سوره یونس، گویی بیش از آنکه بخواهند استقلال یکایک خودشان را نشان بدهند، می‌خواهند انسجام و یکپارچگی سوره را، هر چه بیشتر، به‌عنوان «یک سخن واحد» در «یک کلام» نمایش داده باشند. درعین حال، در درون هریک از واحدهای موضوعی سوره یونس،

۱. «فلولا كانت قرية آمنت فنفعها إيمانها ألا قوم يونس لما آمنوا كشفنا عنهم عذاب الخزي في الحياة الدنيا ومتعناهم الى حين»، سوره یونس، آیه ۹۸.

۲. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

همانند دیگر واحدهای موضوعی زیرمجموعه دیگر سوره‌ها و درست مانند سوره‌های تک‌واحدی که یکسره در پایان قرآن جایگزین شده‌اند، چیدمان اعجاز‌آمیز آیات که با سرانگشتان تدبیر وحی الهی تنظیم شده‌اند، کار خود را کرده‌است، و هریک از آن‌ها برای خود از وحدت موضوعی و انسجام درونی و آغاز و انجام متناسب برخوردارند. گفتنی است، در این میان، سرآغاز ویژه رکوع هشتم: «وَأَنْتَ عَلَيْهِمْ نَبَأٌ نَّوحٌ»^۱ مطالعه‌ی مشخص و جالب توجه است، تا جایی که تفاوت آشکار آن با دیگر سرآغازهای رکوعات سوره یونس تأمل‌برانگیز است؛ چنان‌که در چند و چون محور موضوعی سوره تا حدودی به این مطلب خواهیم پرداخت.

ساختار ویژه سوره یونس، به‌عنوان یک سوره مکی، چنان است که گویی مطالب فراوانی هست که باید گفته‌شود، مطالبی جمع‌بندی‌کننده و فراگیر که همه مهم و «موردنظر»ند و با گزینشی دقیق و نکته‌سنجانه قرار است به‌دنبال هم مطرح شوند؛ به‌گونه‌ای که انگار هریک از آن مطالب می‌خواهد بر دیگری پیشی بجوید، و زودتر از آن مطلب دیگر مطرح بشود، به‌دلیل آنکه از جهت یا جهاتی، اهمیتش از آن دیگری بیشتر است؛ آن مطلب دیگر هم، به جهت یا جهاتی اهمیتش از این یکی مطلب بیشتر است. به عبارت دیگر، این سخن درستی است، اگر کسی بگوید که تلاوت‌کننده یا استماع‌کننده سوره مبارکه یونس، از آغاز تا انجام، چنین احساس می‌کند که «الکلام یجزُ الکلام» البته به این معنا که هر سخن، سخن بعدی را آگاهانه و با دلیل «پیش می‌کشد»! و در آن میان، یکی از آن سخنان مهم و تعیین‌کننده که نباید ناگفته بماند، یادکرد قصه نوح نبی اُسوه مقاومت و نخستین پیامبر الهی^۲ است.

۱. سوره یونس، آیه ۷۱.

۲. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی، صدوچهارده، ص ۵۶.

نکته دیگری که در ساختار سوره یونس بسیار جلب توجه می‌کند، پیوستگی و استمرار زبان دارِ خطابِ انفرادی خداوند عزوجل به شخص رسول الله است. امر «قُل» در سوره یونس، با وجود آنکه این سوره چندان طولانی نیست، ۱۷ بار تکرار شده، و با ۱۳ بار تکرار فعل امر با صیغه مفرد مذکر مخاطب از ریشه‌های دیگر همراه است (جمعاً ۳۰ مورد). همچنین «کاف خطاب» ۴۰ بار در سوره یونس کاربرد یافته، که به وضوح نشانگر غایت عنایت و توجه خاص خداوند عزوجل به خاتم پیامبران است و با محور موضوعی سوره یونس هماهنگی بایسته‌ای دارد. حضور این نشانه‌ها در آیات نخستین و آیات پایانی سوره یونس بیشتر و چشمگیرتر است.

نام‌گذاری سوره یونس

وجه تسمیه سوره یونس با وجه غالب نام‌گذاری دیگر سوره‌ها در قرآن کریم متفاوت است. اولاً، در این سوره نام خود حضرت یونس نیامده و از «قوم یونس» یاد شده است (دقت کنید)؛ ثانیاً، از قوم یونس تنها به‌عنوان یک مثال و نمونه یاد شده، در حجم ۷۷ آیه دیگر سوره یونس سهمی ندارند؛ ثالثاً، با توجه به مضامین قرآنی در ارتباط با حضرت یونس، در میان پیامبران الهی، حضرت یونس تنها پیامبری است که خداوند متعال صریحاً خاتم پیامبران را از رفتاری همانند رفتار وی نهی فرموده است: «وَلَاتَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ»: مانند یارِ ماهی (ماهی‌یار) مَبَاش! (سوره قلم، آیه ۴۸). همچنین، در سوره انبیاء آیه ۸۷ در کنار دیگر پیامبران از حضرت یونس با عنوان «ذَالنُّون» (ماهی‌دار؛ ماهی‌بان (تداعی کننده کشتی‌بان) سفرکننده با ماهی) یاد شده و عبارت «فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ» بدنبال این عنوان معنادار و «طنزآمیز» دربردارنده تعریضی همانند تعریض سوره قلم است. آن‌گاه، سوره یونس که از ابتدا تا انتها در مقام بیان و تبیین جایگاه خاص و روش و منش اختصاصی

حضرت ختمی مرتبت از طریق مقایسه گفتار و کردار و پندار آن حضرت با دیگر پیامبران الهی است، به نام تنها پیامبری نام گذاری شده است که هیچ گاه قرار نیست خاتم پیامبران همانند او عمل کند یا رویکرد و عملکردش مشابه به عملکرد و رویکرد او باشد.

محور موضوعی سوره یونس

سوره های شش گانه «الرائات» (الفلامرائات) برخلاف سامانه سُور «مسبّحات»، همانند سامانه سُور «حوامیم» در ترتیب مصحف شریف در کنار هم به طور متوالی در ردیف های دهم تا پانزدهم قرار گرفته اند. محور موضوعی مشترک سُور «الرائات» حالات و مقامات پیامبران است. به عبارت دیگر، این شش سوره در مجموعه سُور قرآن کریم پایگاه اختصاصی بیان و تبیین کارنامه پیامبران الهی است و در هر یک از این سوره ها به یکی از جنبه های مختلف این موضوع اصلی مشترک به گونه ای ویژه پرداخته شده است. محور موضوعی ویژه سوره یونس «مقایسه حالات و مقامات خاتم پیامبران با دیگر پیامبران» است؛ چنانکه از یک سوی، از حضرت نوح و حضرت یونس به عنوان طرف مقایسه یاد شده است، و از سوی دیگر، دو قصه «موسی و فرعون» و «موسی و بنی اسرائیل» با محوریت گفتار و رفتار و کردار حضرت موسی در هر دو داستان، مورد بررسی و نقد و تحلیل قرار گرفته است، تا معلوم گردد که حضرت ختمی مرتبت از چه فضیلت ها و مزیت هایی نسبت به دیگر پیامبران برخوردارند، و در نتیجه، چیستی «ختم نبوت» و چرایی «خاتمیت» پیامبر اعظم بیش از پیش به وضوح ببینند که یکی از اهداف عمده در بیان قصص قرآنی است (دقت کنید).^۱

۱. برای توضیح بیشتر رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و رجیبی قدسی، محسن، قصه ایوب پیامبر، صد و چهارده، ص

تکرار خطاب «قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ» در آیات پایانی سوره (۱۰۴ و ۱۰۸) و علاوه بر آن دو، تکرار دو بار خطاب «يا أَيُّهَا النَّاسُ» در آثنای سوره (آیات ۲۳ و ۵۷) از جمله مؤیدات این مطلب است که در عین حال، ساختار لفظی سوره یونس را نیز با محور موضوعی سوره که حالات و مقامات خاتم پیامبران است هماهنگ می‌سازد، و با رسالت پایانی حضرت ختمی مرتبت و پیام آسمانی و جاودانه و جهانی پیامبراکرم پیوند می‌زند. همچنین، حضور عبارت «أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ» در دوّمین آیه سوره یونس و حضور عبارت «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ» در چهل و هفتمین آیه سوره یونس، آشکارا حاکی از تفاوت ماهوی و اساسی رسالت پیامبراعظم با رسالت و نبوّت دیگر پیامبران الهی است که، بنا به تعریف و به طور طبیعی و ناگزیر، با محدودیّت‌های زمانی و مکانی و قومی و نژادی همراه بوده و پیوند داشته‌است.

اهمیت شگرف و جایگاه والای محور موضوعی سوره یونس در میان انواع مطالب و موضوعات دیگری که اهداف نزول قرآن و فلسفه سخن گفتن خداوند سبحان را با انسان تعریف می‌کنند، چنین اقتضا داشته و «ایجاب» می‌کرده است که مطالب گسترده و فراوانی به شیوه ایجاز و البتّه با انسجامی توأم با اعجاز، یکدست و یکجا، در قاب و قالب یک «سوره» با چنین محور موضوعی قرار بگیرند؛ و در نتیجه، طبعاً، نوعی گزینش و نمونه‌گیری از جغرافیای ناگرانمند مباحث نبوّت و رسالت در سرتاسر قرآن کریم در کار آمده است، و عملاً از هر حوزه و ساختی به آوردن نمونه‌های شایسته و بایسته بسنده گردیده، و تفصیل و تبیین و تنظیم و تفسیر آن‌ها به سوره‌های دیگر، با محورهای موضوعی متناسب با آن مطالب واگذار شده است.

این است آن نگاه و نگرشی که می‌تواند از یک سوی بیانگر اتّصال و ارتباط و انسجام بندهای مختلف و متعدّد و به‌ظاهر گسسته و ناپیوسته سوره مبارکه یونس باشد، و از سوی دیگر، مجموعه محتوا و مضامین سوره یونس را در جهت کارآمد

گردانیدن محور موضوعی آن با یکدیگر هماهنگ گرداند، و جایگاه اختصاصی سورة یونس را به عنوان نخستین سورة مکی در ترتیب مصحف شریف که می‌تواند بیانگر حالات و مقامات ممتاز خاتم الانبیاء، به عنوان پشتوانه‌ای علمی و معرفتی برای بررسی دقیق و نقادانه کارنامه پیامبران خدا، آن چنان که در شأن کتابی همچون قرآن است، باشد، تبیین کند.

ترتیب نزول و زمان نزول سورة یونس

سورة یونس در ترتیب نزول مشهور سُورِ قرآنی (ترتیب مصحف الازهر) ردیف ۵۱ را به خود اختصاص داده و نشانگر آن است که این سوره به دنبال نزول سوره‌های شعراء، نمل، قصص، اسراء و پیشاپیش نزول سوره‌های هود و یوسف و حجر (سه سورة بعدی سورة یونس در ترتیب تلاوت) نازل شده است. ردیف‌های ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰ و حتی ۴۵ و ۸۸ نیز که در دیگر ترتیب‌های نزول به این سوره اختصاص داده شده‌اند،^۱ مرحله نزول سورة یونس را چندان تغییر نمی‌دهند؛ چنان که دیگر قرائن موجود در قالب و محتوای سورة یونس نیز نزول این سوره را در مرحله پایانی مکی، یعنی جانکاه‌ترین سال‌های دعوت پیامبر اکرم در مکه مکرمه که نهایتاً به «اخراج» و مهاجرت آن حضرت انجامیده است، تأیید می‌کنند.

مکی بودن سوره‌های یونس و هود و یوسف و حجر، بنابر آن چه گفته شد، جای تردید ندارد، و آیاتی که در هریک از این سوره‌ها به عنوان آیات مدنی استثنای شده‌اند، ادله محکمی برای اثبات مدنی بودن آن‌ها وجود ندارد. از جمله، بعضی از مفسران در سورة یونس آیه ۴۰: «و منهم مَن یؤمنُ به و منهم مَن لا یؤمنُ به و ربُّک أعلمُ بالمُفسدین» را به دلیل شأن نزول آن مدنی دانسته‌اند. همچنین، دو آیه ۹۴ و

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۲۳ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۹۶ به دلیل مضمون آیه ۹۴: «فَسَأَلِ الَّذِينَ يَفْرُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ» و بنا بر شهرت این مطلب که در عهد مکی دسترسی به یهود و نصارا و برقراری ارتباط با آنان برای پیامبر اکرم و مسلمانان میسر نبوده است، مدنی قلمداد شده اند.

جالب تر اینکه آیه ۹۵ به رغم آنکه اتصال لفظی و معنایی آن با آیه ۹۴ آشکار است، در این استثنا مطرح نشده است، و تصوّر اینکه آیه ۹۵ به دنبال آیه ۹۳ به این صورت: «إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ. وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَبُوا بآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ» نازل شده باشد، قابل قبول بودن آن روایات را منتفی می گرداند.

از این گذشته، تعبیرات بسیار نزدیک به عبارت مورد نظر در این آیات، در دیگر سوره های مکی قرآن کریم بارها و بارها آمده اند و حضور دارند، و هیچ گونه روایتی حاکی از استثنای آن ها از سوره های مکی در منابع موجود نیست.

آیات ویژه سوره یونس

- انّ الذّین آمنوا و عملوا الصّالحات یهدیهم ربّهم بما ینهم (۹)؛
- دعواهم فیها سبحانک اللهمّ و تحیّتهم فیها سلام، و آخر دعواهم انّ الحمد لله ربّ العالمین (۱۰)؛
- والله یدعوا الی دارالسّلام و یرهدی من یشاء الی صراطٍ مستقیم (۲۵)؛
- فذلکم الله ربّکم الحقّ، فماذا بعد الحقّ الاّ الضلال (۳۲)؛
- قل هل من شرکائکم من یرهدی الی الحقّ، قل الله یرهدی للحقّ، افمن یرهدی الی الحقّ احقّ ان یتبع امنّ لایهدی الاّ ان یرهدی (۳۵)؛
- یا ایها الناس قد جاءکم موعظةٌ من ربّکم وشفاءٌ لِمَا فی الصّدور (۵۷)؛
- قل بفضل الله و برحمته فَبذلک فلیفرحوا هو خیرٌ ممّا یجمعون (۵۸)؛

● وإن يمسسك الله بصرٌ فلا كاشفٌ له إلا هو، وإن يُردك بخيرٍ فلا راداً لفضله (١٠٧).

خلاصة سورة يونس

«بسم الله الرحمن الرحيم. الفلامرا. تلك آيات الكتاب الحكيم (١) ان الذين لا يرجون لقاءنا ورضوا بالحياة الدنيا واطمأنوا بها والذين هم عن آياتنا غافلون (٧) اولئك ما اواهم النار بما كانوا يكسبون (٨) واذا تئلى عليهم آياتنا بينات قال الذين لا يرجون لقاءنا انت بقرآن غير هذا او بدله، قل ما يكون لي ان ابدله من تلقاء نفسي، ان اتبع إلا ما يوحى إلي، اني أخاف ان عصيت ربي عذاب يوم عظيم (١٥) قل لو شاء الله ما تلوته عليكم ولا ادراكم به، فقد لبثت فيكم عمراً من قبله، افلاتعقلون (١٦) ويقولون لولا انزل عليه آية من ربه، فقل انما الغيب لله، فانتظروا اني معكم من المنتظرين (٢٠) وما كان هذا القرآن ان يفترى من دون الله ولكن تصديق الذي بين يديه وتفصيل الكتاب لاريب فيه من رب العالمين (٣٧) ام يقولون افتراه، قل فاتوا بسورة مثله وادعوا من استطعتم من دون الله ان كنتم صادقين (٣٨) واما نريتك بعض الذي نعدهم او نتوفينك فاليانا مرجعهم ثم الله شهيد على ما يفعلون (٤٦) ويستنبئونك احق هو، قل اي وربي انه لحق، وما انتم بمعجزين (٥٣) فهل ينتظرون الا مثل ايام الذين خلوا من قبلهم، قل فانتظروا اني معكم من المنتظرين (١٠٢)»

سوره هود

جایگاه و ساختار سوره هود

سوره هود دومیین سوره از سامانه سُور الف لام راءات است که آیه نخست آن متشابه و همانند آیه نخستین سوره یونس است و مابقی آیات سوره نیز، تا ۱۲۳ آیه، یکسره از جهت لفظ و معنا وابسته و پیوسته به مطالب و مضامین آیات سوره یونس و در واقع دنباله آن است. به همین جهت، آیات متشابه و همگون و همانند و مشترک میان دو سوره هود و یونس، فراوان اند.

در سوره یونس (آیه ۳۸) خواندیم: «أَمْ يَقُولُونَ افْتِرَاءً، قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» و در سوره هود (آیه ۱۳) می خوانیم: «أَمْ يَقُولُونَ افْتِرَاءً، قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ».

در سوره یونس (آیه ۱۷) می خواندیم: «فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ ...».

در سورة هود (آیه ۱۸) می خوانیم: «وَمَنْ اظْلَمَ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا...»؛
در سورة یونس (آیه ۷۱) می خواندیم: «واتلّٰ علیهم نَبأ نوحٍ...» و در سورة هود (آیه
۲۵) می خوانیم: «ولقد ارسلنا نوحاً الی قومِهِ...».

در سورة یونس (آیه ۲۰) می خواندیم: «... فَقُلْ اِنَّمَا الْغِیْبُ لِلّٰهِ، فَاتَنْظُرُوا اِنِّیْ
مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِینَ» و در آیه ۱۰۲ سورة یونس می خواندیم: «... قُلْ فَاتَنْظُرُوا
اِنِّیْ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِینَ» و در سورة هود (آیه ۱۲۲) می خوانیم: «... و انتظروا اِنَّا
مُنْتَظِرُونَ» که در ادامه سرآغاز آیه ۱۲۱: «وَقُلْ...» آمده است.

ساختار سورة هود را ده واحد موضوعی تشکیل می دهند^۱ که نسبت به معدّل
حجم رکوعات ۵۵۵گانه در قرآن کریم غالباً طولانی اند. رکوع اوّل و دوّم، بر روی هم،
مقدمه بس طولانی (۲۴ آیه‌ای) این سوره را، نسبت به حجم آن که مشتمل بر ۱۲۳
آیه است، تدارک می کنند. گویی قرار بوده است که مقدمه سورة هود نیز، مانند
بسیاری از دیگر سُور قرآنی، بر یک رکوع افزون نگردد، اما به دلیل آنکه می بایست
مطالبی دیگر لزوماً بر متن سوره افزوده شوند که جایشان در همان «مقدمه» سوره
است، مقدمه سوره تا دو رکوع کامل و نسبتاً طولانی گسترش یافته است.

همچنین، بار دیگر، به همین دلیل، یک «مؤخّره» ای ۲۳ آیه‌ای نیز برای سوره
در نظر گرفته شده است که صرف نظر از نخستین عبارت آن (در آغاز آیه ۱۱۰)
که دنباله آیه پایانی رکوع نهم به حساب می آید، متمّم و مکمل مقدمه سوره، به رغم
طولانی بودن آن است.

متن اصلی سوره را، درواقع، واحدهای موضوعی سوّم تا نهم تشکیل
می دهند که در سرآغاز آن‌ها پیامبران الهی، نوح (در آغاز دو رکوع متوالی)، هود،

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص

صالح، ابراهیم، شعیب و موسی حضور معناداری دارند.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره هود

چنان که در بیان ترتیب نزول و زمان نزول سوره یونس گذشت، جای هیچ گونه تردیدی نیست در اینکه سوره هود در مکه معظمه و در مرحله پایانی مکی نازل شده است.^۱ در ترتیب نزول مشهور ردیف ۵۲ و در دیگر ترتیب های نزول ثبت شده در روایات اسلامی علاوه بر ۵۲، ردیف های ۴۸، ۴۹، ۵۰ و ۵۱ همچنین ردیف های ۶۵ و ۷۵ و حتی ۸۷ به این سوره اختصاص داده شده است^۲ که همه ردیف های مذکور، بجز ردیف اخیر، مؤید نزول سوره هود در سال های واپسین اقامت و دعوت پیامبر اکرم در مکه است که به مهاجرت آن حضرت می انجامد. محور موضوعی سوره هود نیز با اوضاع و احوال این مرحله از نزول قرآن کریم هماهنگی فراوان دارد. بنابراین، روایات حاکی از مدنی بودن برخی از آیات سوره هود، اگر قابل توجیه نباشند، قابل قبول نخواهند بود.

آیه ۱۲ سوره هود را بعضی از قرآن شناسان و مفسران مدنی دانسته اند؛^۳ اما با توجه به پیوند مضمونی این آیه با آیات بعدی که در روایات هیچ گونه اشاره ای به مدنی بودن آنها نشده است، پذیرفتنی نیست. همچنین، آیه ۱۷ سوره هود را ظاهراً به دلیل حضور عبارت «وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ...» و به خاطر کاربرد کلمه «أَحْزَاب» مدنی قلمداد کرده اند؛^۴ در حالی که به هیچ روی دلالت این کاربرد بر مدنی بودن آیه ثابت نیست؛ مگر آنکه این هر دو مورد، با احتمال تکرار تلاوت این دو آیه

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴؛ فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۴۶؛ سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۴۹؛ عزة دروزه، محمد، التفسیر الحدیث، ص ۱۵.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۲۳ و ۶۷۰ تا ۶۹۹؛ عزة دروزه، محمد، التفسیر الحدیث، ص ۱۵.

۳. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

۴. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

در مناسبت‌هایی از سوی پیامبر اکرم، با تأکیدی ویژه، توجیه شود، که در نتیجه برای بعضی از مسلمانان توهم نزول ابتدائی این گونه آیات در مدینه، پیش آمده باشد. آیه ۱۱۴ سورة هود نیز که از سوی بعضی از مفسران و دانشمندان علوم قرآنی به‌عنوان مدنی استثنا شده است،^۱ ظاهراً به آن دلیل بوده است که این آیه شریفه در ارتباط با تشریح نمازهای یومیّه است، و به عقیده بیشتر علمای اسلامی تشریح نمازهای یومیّه در مدینه صورت گرفته است؛ عقیده و نقطه نظری که صائب بودن آن منافاتی با نزول ابتدائی آیه مورد نظر در مکه و سپس تکرار تلاوت و تأکید بر آن به‌هنگام تشریح نمازهای یومیّه در مدینه نخواهد داشت.

نام‌گذاری سورة هود

سورة هود، در نظام زوجی سورة‌های قرآن کریم، زوج سورة یونس است، و از جمله موارد همانندی سورة هود با سورة یونس وجه تسمیه و علت و شیوه نام‌گذاری این سوره است. توضیح اینکه اگر قرار بود سورة هود که یکی از مجموعه‌های تاریخ انبیا در قصص قرآنی است، براساس حجمی که هریک از داستان‌ها از سوره اشغال می‌کنند، نام‌گذاری بشود، می‌بایست این سوره «سورة نوح» نام می‌گرفت؛ زیرا، بیشترین حجم آیات این سوره (از ۲۵ تا ۴۹، ۲۵ آیه) به داستان نوح نبی و قوم نوح اختصاص داده شده است.

به گواهی حاصل بحث و بررسی سرتاسری در زمینه‌های بیان تاریخ انبیا در قرآن کریم، علت نام‌گذاری سورة هود به این نام، برجستگی خاص تاریخی و ضرب‌المثل بودن قوم عاد، قوم هود، از جهات مختلف، بازمی‌گردد که یکی از مهم‌ترین وجوه این تسمیه، زیستن قوم عاد در ریگزارهای «احقاف» (عربستان

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

جنوبی) و جاذبه جانانه این داستان برای مخاطبان قرآن در عهد نزول قرآن است که از این جهت با داستان و سرگذشت هیچ قوم دیگری قابل مقایسه نیست؛ چنان که سوره‌ای نیز در قرآن کریم به نام «احقاف» نام‌گذاری شده است. درعین حال، با توجه به جهت‌گیری مشترک و هدف‌گذاری بیانی مجموعه سُور «الفلام‌رائات» فراسوی حالات و مقامات پیامبران، کاملاً طبیعی بوده است که به جای عنوان «عاد» که نام قوم عاد است، بر عنوان «هود» که نام پیامبر قوم عاد است، برای نام‌گذاری این سوره ترجیح نهاده شود، تا همبستگی آن با سوره‌های هم‌گروه و هم‌جوار آن: یونس، یوسف و ابراهیم بیش از پیش لحاظ شده باشد و مشهود گردد.

محور موضوعی سوره هود

محور موضوعی مشترک سوره‌های مجموعه الفلام‌رائات «حالات و مقامات پیامبران» است. محور موضوعی ویژه سوره مبارکه هود - که در قلب این سامانه قرار گرفته است - «تاریخ فشرده پیامبری و پیامبران» است که، چنان که پیش از این گفته شد، با مقدمه‌ای بس طولانی و مؤخره‌ای نسبتاً طولانی، در ادامه مقدمه، استقبال و بدرقه شده است، تا در حد امکان هیچ گفتنی ناگفته نماند، و هرگونه ابهام و اتهامی در ارتباط با مسئله پیامبری و حالات و مقامات پیامبران از میانه برخیزد و به پاسخ‌گویی شایسته همه آنها بپیوندد.

سوره هود، با این ترتیب، محور و مرجع و پایه و اساسی برای دیگر آیات و سُور قرآنی است که در جای جای قرآن کریم به مباحث تفصیلی تاریخ انبیا پرداخته‌اند. سرفصل‌های سوره هود نیز گزینش اسرارآمیز و معنادار سوره هود را از تاریخ مفصل انبیای الهی دوچندان به نمایش می‌گذارند، و هرچه بیشتر متون قصصی قرآن کریم و ساختار سوره هود مورد تدبّر قرار بگیرد، نکته‌ها و اسرار بیشتری

بازنموده می‌شوند؛ از جمله آنکه سوره هود نشانگر میزان حساسیت قرآن نسبت به هر داستان و نشان‌دهنده کمیّت و کیفیّت پرداختن قرآن به آن داستان‌هاست. در سرآغاز دو فصل نخستین از هفت واحد موضوعی تشکیل‌دهنده بدنه سوره، نام حضرت نوح، نخستین پیامبر الهی، جلب توجه می‌کند، و در سرآغاز پنج فصل دیگر نام پیامبران الهی هود و صالح و ابراهیم و شعیب و موسی جایگزین شده‌است.

از یک سوی، در گزارش‌های منتخب سوره هود ترتیب تاریخی رعایت شده‌است؛ چنان‌که با داستان نوح و قوم نوح شروع شده و به داستان موسی و فرعون ختم شده‌است. اما، از سوی دیگر، گزارش مربوط به دو قوم عاد و ثمود، بنابه دلایل ساختاری و بیانی، برخلاف انتظار در میان دو سرگذشت مربوط به حضرت نوح (ع) و حضرت ابراهیم (ع) که مطابق بیان تفصیلی قصص قرآن در دو مرحله زمانی متوالی و دنبال هم بوده‌اند، آن هم نه به اختصار و به صورت معترضه‌ای گذرا، به بدنه سوره پیوند خورده‌است، و با استفاده از این «حُسن تَخْلُص» شتابان بر داستان قوم شعیب گذر کرده و سروقت قصه موسی و فرعون رفته‌است که در مواضع متعددی از قرآن کریم فصل پایانی مجموعه‌های قصص قرآنی است.

آیات ویژه سوره هود

- وما مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا، كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ (۶)؛
- وَلئن أَدَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَيَؤُسُ كَفُورٌ (۹)؛
- وَلئن أَدَقْنَا نَعْمَاءَ بَعْدَ ضِرَاءٍ مَسْتَه لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي، أَنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ (۱۰)؛

- مثل الفريقين كالأعمى والأصم والبصير والسميع، هل يستويان مثلاً، افلاتذكرون (٢٤)؛
- إني توكلت على الله ربي وربكم، ما من دابة إلا هو آخذ بناصيتها، إن ربي على صراط مستقيم (٥٦)؛
- فاستقم كما أمرت ومن تاب معك، ولا تطغوا، إنه بما تعملون بصير (١١٢)؛
- وأقم الصلاة طرفي النهار وزلفاً من الليل، إن الحسنات يذهبن السيئات، ذلك ذكرى للذاكرين (١١٤)؛
- واصبر فإن الله لا يضيع أجر المحسنين (١١٥)؛
- والله غيب السماوات والأرض، وإليه يرجع الأمر كله، فاعبده وتوكل عليه، وما ربك بغافل عما تعملون (١٢٣).

خلاصة سورة هود

«بسم الله الرحمن الرحيم. الف لام را؛ كتاب أحكمت آياته ثم فصلت من لدن حكيم خبير (١) فلعلك تارك بعض ما يوحى إليك وضائق به صدرك أن يقولوا لولا أنزل عليه كنز أو جاء معه ملك، إنما أنت نذير، والله على كل شيء وكيل (١٢) أفمن كان على بينة من ربه ويتلوه شاهد منه و من قبله كتاب موسى إماماً ورحمةً، أولئك يؤمنون به، و من يكفر به من الأحزاب فالنار موعده فلا تك في مرية منه إنه الحق من ربك ولكن أكثر الناس لا يؤمنون (١٧) ولقد أرسلنا نوحاً إلى قومه أني لكم نذير مبين (٢٥) والى عاد أخاهم هوداً، قال يا قوم اعبدوا الله ما لكم من إله غيرة، إن أنتم إلا مفترون (٥٠) والى ثمود أخاهم صالحاً، قال يا قوم اعبدوا الله ما لكم من إله غيرة، هو أنشأكم من الأرض واستعمركم فيها، فاستغفروه ثم توبوا إليه، إن ربي قريب مجيب (٦١) ولقد جاءت رسلنا إبراهيم بالبشرى قالوا سلاماً، قال سلام فما لبث أن جاء بعجل حنيذ (٦٩) فلما ذهب عن إبراهيم الروع وجاءته البشرى يجادلنا في قوم لوط (٧٤) فلما جاء أمرنا جعلنا عاليها

سافلها وامطرتنا عليها حجارةً من سجيلٍ منضود (٨٢) و الى مدين آخاهم شعيباً، قال يا قوم اعبدوا الله ما لكم من اله غيرهُ، ولا تنقصوا المكيالَ والميزانَ، اني اراكم بخيرٍ، وانني اخافُ عليكم عذابَ يومٍ محيطٍ (٨٤) ولقد ارسلنا موسىَ باياتنا وسلطان مبين (٩٤) الى فرعونَ وملائته، فاتَّبِعُوا امرَ فرعونَ، وما امرُ فرعونَ بِرَشيدٍ (٩٧) ذلكَ من انباء القُرئِ نَقَصُهُ عَلَيْكَ، منها قائمٌ وحصيد (١٠٠) وما كان رَبُّكَ لِيُهْلِكَ القُرئِ بِظلمٍ واهلها مصلحون (١١٧) وكُلًّا نَقِصُّ عَلَيْكَ من انباءِ الرُّسُلِ ما نُنَبِّئُ به فؤادَكَ، وجاءَكَ في هذه الحَقِّ، وموعظةً وذكراً للمؤمنين (١٢٠) ولله غيب السماوات والارضِ، واليه يُرْجَعُ الامرُ كُلُّهُ، فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ، وما رَبُّكَ بِغافلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (١٢٣)»

سوره یوسف

جایگاه و ساختار سوره یوسف

سوره یوسف سوّمین سوره از مجموعه سوره‌های مکی نیمه اول قرآن کریم است^۱ که در ترتیب مصحف شریف در میان چندین سوره که با نام‌های پیامبران خدا عنوان‌گذاری شده‌اند، جایگزین شده است. به گواهی و تأیید همان قرائن و شواهدی که در ارتباط با جایگاه و ساختار سوره هود و یونس آوردیم، سوره یوسف نیز در آستانه مهاجرت پیامبر اعظم از مکه به مدینه نازل شده است، و چنان‌که خواهیم دید، محور موضوعی سوره یوسف نیز با زمان و فضای نزول سوره کاملاً هماهنگ است.

ساختار سوره یوسف عبارتست از یک مقدمه (واحد موضوعی اول) با سرآغازی کاملاً متناسب برای یک مقدمه، آن هم برای سوره‌ای مانند سوره یوسف: «الف لام را؛ تلک آیات الكتاب المبین»؛ یک خاتمه بسیار متناسب با بدنه سوره (آخرین واحد

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴؛ فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۵۵.

موضوعی) که چنین شروع می‌شود: «و کائین من آیه فی السَّمَاوَاتِ وَ الْاَرْضِ یُمْرُونَ علیها وَ هُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ»؛ و ده واحد موضوعی (با مقدمه و خاتمه جمعاً ۱۲ واحد) که بدنه سوره را تشکیل می‌دهند و از آغاز تا انجام گزارش‌کننده قصه یوسف‌اند.^۱ سرآغاز ده واحد موضوعی میانی بشرح ذیل‌اند:

(۱) «لقد کان فی یوسف و اِخْوَتِهِ آیَاتٌ لِلسَّائِلِینَ (۷)»؛ (۲) «و قال الَّذِی اشتراه من مصر ... (۲۱)»؛ (۳) «و قال نِسْوَةٌ فی الْمَدِینَةِ امْرَأَتُ الْعَزِیزِ تُرَاوِدُ فَتِیْهَا عَنْ نَفْسِہِ ... (۳۰)»؛ (۴) «و دخلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَیَانٌ ... (۳۶)»؛ (۵) «و قال الْمَلِکُ اِنِّیْ اَرٰی سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ یَأْکُلُهُنَّ سَبْعَ عِجَافٍ ... (۴۳)»؛ (۶) «و قال الْمَلِکُ اَتُّونِیْ بِه فَلَمَّا جَاءَ الرَّسُولُ ... (۵۰)»؛ (۷) «و جاءَ اِخْوَةُ یوسفَ فَدَخَلُوا عَلَیْہِ ... (۵۸)»؛ (۸) «و لَمَّا دَخَلُوا عَلٰی یوسفَ اَوٰی اِلَیْہِ اَخَاہُ ... (۶۹)»؛ (۹) «فَلَمَّا اسْتِیْسَوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِیًّا ... (۸۰)»؛ (۱۰) «و لَمَّا فَصَلَتِ الْعِیرُ ... (۹۴)».

سرآغازهای رکوعات ۲ تا ۱۲ سوره یوسف، درواقع، سرفصل‌های وحیانی

داستان قرآنی «یوسف و برادرانش»‌اند که مضامین آن‌ها به این شرح است:

(۲) باری، در «داستان یوسف و برادرانش» آیت‌های فراوان است، برای پژوهشگران؛ (۳) و آن مرد مصری که یوسف را به بردگی خرید، به همسرش گفت؛ (۴) تنی چند از زنان در آن شهر گفتند: همسر عزیز با نوکرش بنای مُراوده گذارده است؛ (۵) در زندان یوسف دو تن از خادمان (مخصوص دربار مصر) بر او درآمدند؛ (۶) و پادشاه گفت: من در خواب می‌بینم که هفت گاو فربه را هفت گاو لاغر می‌خورند؛ (۷) و پادشاه گفت: او را نزد من آرید؛ (۸) و برادران یوسف از راه رسیدند؛ (۹) تا آن‌گاه که بر یوسف وارد شدند، یوسف برادر خویش را در آغوش کشید؛ (۱۰) سپس آن‌گاه که

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص

ترتیب نزول و زمان نزول سوره یوسف (۱۲۳)

از او امید بریدند، راه خویش پیش گرفتند و با همدیگر دَرگوشی صحبت می کردند؛ (۱۱) تا آن گاه که کاروانیان کنعان مصر را پشت سر گذاردند ...

چنانکه ملاحظه می شود، سرفصل های ۲ تا ۱۱ سوره یوسف چنان زیبا و هنرمندانه تنظیم شده اند که با پیوستن آن ها به یکدیگر یک «چکیده» فشرده و فراگیر از سیر حوادث و وقایع در «قصه یوسف و برادرانش» شکل می گیرد و تدوین می شود.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره یوسف

سوره یوسف در ترتیب نزول مشهور در ردیف ۵۳ قرار گرفته است که نشانگر نزول آن پس از سوره های یونس و هود (همانند ترتیب تلاوت) و پیش از سوره های حجر و انعام و صافات است. در دیگر ترتیب های نزول سُور قرآنی ردیف های ۴۹، ۵۰، ۵۱ و ۵۲ نیز برای سوره یوسف ثبت شده است که با ترتیب نزول مشهور فاصله چندانی ندارند، و همچنان زمان نزول سوره یوسف را مرحله پایانی مکی و در آستانه مهاجرت نبی اکرم نشان می دهند. در ترتیب نزول دیگری، ردیف ۳۱ به سوره یوسف اختصاص داده شده است^۱ که با توجه به گواهی انبوه قرائن و شواهد برخلاف آن، پذیرفتنی نیست. ترتیب نزول روایت شده از مقاتل از امام علی صلوات الله علیه ردیف ۴۱ را برای سوره یوسف قرار داده است که به نحوی می تواند درست باشد؛^۲ اما، از آنجا که مرحله نزول سوره یوسف را به مرحله میانی مکی می بَرَد، اشارات گویا و اسرارآمیز آن به مهاجرت پیامبر اکرم جنبه پیش گویی آینده و اخبار غیبی پیدا می کند که چهره دیگری از اعجاز قرآن در زمان نزول سوره هایی همچون سوره روم

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۷۰؛ محمد بن عبدالکریم، تفسیر الشهرستانی (مفاتیح الأسرار و مصابیح الأبرار)، ص ۱۶.

را آشکار می‌سازد. ردیف ۸۶ در ترتیب نزول قرآن اعتمادالسلطنه در صورتی با زمان نزول سورة يوسف منطبق می‌گردد که احتمال نزول بخش‌هایی از سورة يوسف را در مدینه منوره بتوان پذیرفت، درحالی که عمده قرائن و شواهد بر نزول همه آیات سورة يوسف و تدوین کامل قصه يوسف صدیق در سال‌های پایانی اقامت نبی اکرم در مکه معظمه دلالت دارند.

مهمتر از همه، از اشارات و دلالت آیات پایانی سورة يوسف بر زمان نزول و اوضاع و احوال همزمان با نزول سورة يوسف نمی‌توان به‌سادگی گذشت: «و ما ارسلنا من قبلک الا رجالاً نوحی الیهم من اهل القرى، اقلّم یسیروا فی الارض فینظروا کیف کان عاقبة الذین من قبلهم، و لداڑ الآخرة خیر للذین اتقوا، اقلّا تعقلون (۱۰۹) حتی اذا استیأس الرسل وظنوا انهم قد کذبوا جاءهم نصرنا فنجی من نشاء، ولا یرد بأسنا عن القوم المجرمین (۱۱۰) لقد کان فی قصصهم عبرة لأولی الالکباب، ما کان حدیثاً یفتری ولكن تصدیق الذی بین یدیه وتفصیل کل شیء وهدی ورحمة لقوم یؤمنون (۱۱۱)».

موسس فرهنگی مزی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

نام‌گذاری سورة يوسف

درباره وجه تسمیه سورة يوسف اصلاً جای سؤال نیست، و به‌سادگی می‌توان گفت، چنانکه از دیرباز گفته‌اند و می‌گویند، سورة يوسف از آنجا که سرتاسر محتوای آن به قصه يوسف صدیق اختصاص دارد، به نام «یوسف» نیز نام‌گذاری شده است؛ اما اگر پژوهشگران، با الهام از تعبیر «آیات للسانین» در طلیعه سورة يوسف، بنا را بر طرح چند پرسش پژوهشگرانه و متدبرانه بگذارند، قضیه متفاوت خواهد گردید. اولاً، در نام‌گذاری سورة هود دیدیم که در آن سوره داستان حضرت نوح و قوم ایشان بسی مفصل‌تر از سرگذشت قوم عاد و قوم ثمود آمده بود؛ اما، در عین حال،

به نام هودِ نبی، پیامبر قوم عاد، نام‌گذاری شده است؛ چه اشکالی می‌داشت، اگر سوره یوسف نیز به نام «ابراهیم» یا «اسحاق» یا «یعقوب» نام‌گذاری می‌شد؟ ثانیاً، با وجود آنکه داستان سوره یوسف در واقع قصه آل یعقوب است، و ترکیب «آل یعقوب» نیز در آیه نهم سوره آمده است، چرا نمی‌بایست این سوره همانند سوره آل عمران، «سوره آل یعقوب» نام‌گذاری شود، با آنکه از هر جهت این نام‌گذاری مناسب‌تر می‌توانست باشد؟ ثالثاً، بنا به تصریح آیه هفتم سوره یوسف، این سوره مشتمل بر داستان یوسف و برادران اوست؛ چرا می‌بایست تنها نام «یوسف» عنوان سوره قرار داده شود؟

پاسخ تحلیلی به این‌گونه سؤالات، حوزه ویژه‌ای را در مطالعات بین‌رشته‌ای قرآنی می‌تواند به خود اختصاص بدهد، تا با استفاده از دستاوردهای علوم مختلف مرتبط با این‌گونه مطالعات، از یک سوی، سؤالات پژوهشی جنبه علمی دقیق‌تری پیدا کنند، و از سوی دیگر، مسیر پژوهش و تحقیق به صورت علمی هموار گردد و نتایج دقیق‌تری به دست آید.

نویسنده: سید علی میری کانون نشر ترویج زبان قرآن

فارغ از آن مباحث و مسائل نیز، این نکته را در وجه تسمیه سوره یوسف می‌توان مطرح کرد که سوره یوسف پیش و بیش از هر چیز دیگر در میان مجموعه سُور «الفلأمرات» با محور موضوعی مشترک «حالات و مقامات پیامبران» از آن جهت به این نام نامیده شده است که تنها سوره‌ای است که از آغاز تا انجام مشتمل بر شرح و وصف و توضیح و تفصیل زندگانی یکی از پیامبران الهی در دوران پیش از بعثت و رسالت اوست. از این گذشته، این «انتخابی» است که مسلماً به دلایل عدیده در قرآن کریم در ارتباط با نام‌گذاری این سوره تحقق یافته است، و چه بسا یکی از آن وجوه موجه این باشد که از آن جهت در نام‌گذاری این سوره به نام یوسف پیامبر و تنها به یوسف پیامبر اختصاص داده شده است که بتواند نشانگر آن باشد که گزینش

پیامبران برای پیامبری از سوی خدای علیم و حکیم چگونه و با چه ضوابطی، از میان هر قوم و جماعت، و نهایتاً در ارتباط با خاتم پیامبران چگونه و تحت چه ضوابطی از میان همه انسان‌های همه دوران‌ها، تحقق می‌یابد (دقت کنید).

گفتنی است، با این ترتیب، در سوره‌شناسی سورة مبارکه يوسف، این نکته بسیار دقیق از اهمیت فراوان برخوردار است که سرتاسر سورة يوسف بیانگر اوضاع و احوال و وقایع و حوادث مربوط به زندگانی قبل از بعثت حضرت يوسف است، و هرگونه «خلط مبحث» در این ارتباط، مسلماً از کژفهمی‌ها و برداشت‌های ناشایست و نابسامان از این سورة پُراج قرآن کریم سردر خواهد آورد، و آفات عظیم اخلاقی و اعتقادی را که در بسیاری موارد غیرقابل جبران خواهد بود به دنبال خواهد داشت؛ چنان‌که با تأسف بسیار باید گفت، غفلت از همین نکته مهم «سریال داستانی يوسف پیامبر» را از آغاز تا انجام با مشکلات فراوان دینی و فرهنگی و اخلاقی و اجتماعی توأم گردانید و انبوهی سؤال‌های بی‌جواب و آفت‌خیز را در ذهن مخاطبان و بینندگان شبکه یک تلویزیون جمهوری اسلامی ایران بویژه نسل جوان مسلمان مملکت عزیزمان، در طول یک سال (۵۲ هفته) بر جای نهاد و متأسفانه نهادینه گردانید (بیشتر دقت کنید).^۱

محور موضوعی سورة يوسف

محور موضوعی مشترک مجموعه سُور «الفلأمرات» (سوره‌های ۱۰ تا ۱۵) در ترتیب جاودانه قرآن کریم «حالات و مقامات پیامبران»، و محور موضوعی ویژه سورة يوسف «حالات و مقامات پیامبران در دوران پیش از رسالت ایشان با محوریت حضرت يوسف» است، و به عبارت دیگر تنها سوره‌ای است که به تفصیل و به‌طور

۱. برای تفصیل بیشتر: لسانی فشارکی، محمدعلی و رجیبی قدسی، محسن، سلسله آثار آموزشی پژوهشی قصص قرآن (۱): قصه يوسف صدیق، صدوچهارده، تهران، ۱۴۰۱.

جامع الاطراف، زندگانی قبل از بعثت یکی از پیامبران را مطرح می کند، تا معلوم گردد که خداوند سبحان «انتخاب» خود را در گزینش پیامبران بر چه شرایط و ضوابطی مبتنی گردانیده و استوار ساخته، و کریمه «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ» (أنعام، ۱۲۴) چه تفصیلی را، آن هم در حدّ درک و فهم مخاطبان قرآن، در بر دارد. خداوند متعال، از میان پیامبران پیش از خاتم پیامبران، در نظام احسن «قَصَصِ قرآن» برای بیان تفصیلی و همه جانبه احوال و اوصاف یکی از پیامبران در دوران پیش از بعثت و رسالت، به تعبیر حضرت رسول اکرم، «الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم، یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم»^۱ را برگزیده است و در یک سوره از قرآن، برخلاف شیوه پردازش قرآن از داستان های دیگر پیامبران، سال های پیش از پیامبری «یوسف پیامبر» را با مقدمه و خاتمه ای متناسب، در معرض مشاهده و بررسی همگان قرار داده و فرموده است: «لقد كان في يوسف وإخوته آيات للسائلين» (یوسف، ۷) و مخاطبان سوره یوسف را به تدبّر و تأمل در داستان دوران پیش از پیامبری آن حضرت فراخوانده است: «لقد كان في يوسف وإخوته آيات للسائلين» (آیه ۷)؛ «لقد كان في قصصهم عبرة لأولي الالباب...» (آیه ۱۱۱).

گفتنی است، بهرغم آنکه این مطلب از اوضح واضحات، و همه ادله و شواهد و قرائن موجود در کتاب و سنت و سیره و تاریخ و ادب و علوم قرآنی و علوم حدیث مؤید آن است، و در منابع اصیل و معتبر اسلامی هیچ گونه دلیل یا شاهدهی بر علیه آن وجود ندارد؛ بعضاً، از نگاه نافذ اهل علم و ادب مستور مانده است؛ چنان که متأسفانه، بهرغم فهرست بالابندی که همواره در کنار «سریال داستانی یوسف پیامبر» نمایش داده می شد و مشتمل بر نام و عنوان کارشناسان و دانشمندان - مثلاً - درگیر در

۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۱۲، ص ۲۱۸؛ کاشانی، فیض، تفسیر الصافی، ج ۳، ص ۵؛ قمی مشهدی، میرزا محمد، تفسیر کنز الدقائق، ج ۶، ص ۲۷۰.

کار آماده‌سازی و تهیّه و تدوین آن سریال بود، یکی از نکات مهمی که مورد غفلت قرار گرفته و منشأ پیامدها و عواقب ناخواسته دینی و فرهنگی و اعتقادی، بویژه برای کودکان و نوجوانان و نسل جوان مسلمان ایران گردیده بود، غفلت همه‌گیر و فراگیر از همین نکته بسیار مهم بود.

آیات ویژه سورة يوسف

- نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ (۳)؛
- وَاللَّهُ غَالِبٌ عَلَى أَمْرِهِ، وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۲۱)؛
- إِنَّ الْحِكْمَ إِلَّا لِلَّهِ، أَمَرَ آلَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ، ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ، وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (۴۰)؛
- وَلَا جَزَاءَ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ (۵۷)؛
- فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (۶۴)؛
- إِنَّ الْحِكْمَ إِلَّا لِلَّهِ، عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ، وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ (۶۷)؛
- نَرَفَعُ دَرَجَاتٍ مَن نَّشَاءُ، وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ (۷۶)؛
- إِنَّهُ لَا يَأْسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ (۸۷).

خلاصه سورة يوسف

«بسم الله الرحمن الرحيم. الف لام را. تلك آيات الكتاب المبين (۱) انا انزلناه قرآناً عربياً لعلكم تعقلون (۲) لقد كان في يوسف وإخوته آيات للسائلين (۷) ولما بلغ أشده آتيناها حكماً وعلماً، وكذلك نجزي المحسنين (۲۲) و كذلك مكنا ليوسف في الارض يتبوا منها حيث يشاء، نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَن نَّشَاءُ، وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (۵۶) وَلَا جَزَاءَ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ (۵۷) ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ، وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ (۱۰۲) لقد كان في قصصهم عبرة لأولي الالباب، ما كان حديثاً يفترى ولكن تصديق الذي بين يديه وتفصيل كل شيء وهدى ورحمة لقوم يؤمنون (۱۱۱)»

سوره رعد

جایگاه و ساختار سوره رعد

سوره رعد تنها سوره آغاز شده با مجموعه چهار حرفی حروف مقطعه «الفلاممیرا» در قرآن کریم است که در میان مجموعه سوره پنج‌گانه آغاز شده با «الفلامرا» قرار گرفته است. این سوره چهل و سه آیه‌ای، همانند دیگر سوره‌های طولانی و نسبتاً طولانی، به شش زیرسوره یا واحد موضوعی تقسیم شده است؛^۱ اما، با دقت در سرآغازها و سرانجام‌های رکوعات این سوره، ملاحظه می‌شود که تقسیم این سوره به رکوعات وضع خاصی دارد. به عبارت دیگر، برخلاف اکثر قریب به اتفاق رکوعات قرآنی، تفکیک مشخصی در مطالب و مندرجات رکوعات سوره رعد مشاهده نمی‌شود.

سوره رعد دارای ساختار ویژه‌ای است. همان‌گونه که پیش از این راجع به

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

ساختار سوره یونس گفتیم، سوره رعد مشتمل بر یک سلسله مطالب یک‌دست و یک‌جهت است، چنان‌که گویی پیوسته از یکدیگر سربرمی‌زنند، و هر مطلبی از مطالب دیگر مهم‌تر و لازم‌تر است و می‌خواهد از بقیه مطالب جلو بیفتد، و همه این مطالب هم اصرار دارند که در این سوره بیان شوند و برای این منظور، انگار راه را بر همدیگر می‌بندند، تا آنکه بالاخره، سوره با «فصل الخطاب» ویژه خود پایان می‌پذیرد.

مطالب مندرج در سوره رعد آن‌چنان مهم و فراوان‌اند که تفصیل و اطناب را اقتضا می‌کنند، و از سویی دیگر، سوره رعد، چنان‌که از طلیعه آن برمی‌آید، بنا دارد بیان مطالب را هرچه مختصرتر کند؛ برآیند این دو جهت‌گیری هدفدار، در پرتو اعجاز بیانی قرآن، عملاً چنان شده است که خطوط اصلی و رؤس مطالب با پیوندی سرتاسری در یک شبکه پیوسته و به هم‌بسته در ساختار سوره رعد جایگزین، و تفصیل مربوط به آن مطالب در سوره‌های متعدد دیگر از جمله سوره‌های انعام، اعراف، ابراهیم، حجر، نحل، اسراء و سوره‌های دیگر بویژه در سوره یاسین و سوره قتل توزیع شده است.

فصل الخطاب پایان سوره رعد یکی از مضامین خاص قرآنی است که با هیمنه مخصوص به خود همه بحث‌های مطرح شده در سوره رعد را خاتمه داده است: «و يقول الذين كفروا لست برسلاً، قل كفى بالله شهيداً بيني وبينكم ومن عنده علم الكتاب»^۱.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره رعد

سوره رعد در ترتیب نزول مشهور، معروف به ترتیب مصحف الأزهر، ردیف

۱. سوره رعد، آیه ۴۳.

۹۶ را به خود اختصاص داده است؛ همچنین، ردیف‌های ۸۴، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۲، ۹۴ و ۹۵ در دیگر روایات ترتیب نزول حاکی از مدنی بودن این سوره است. از سوی دیگر، در دو ترتیب نزول منقول از ابن عباس دو ردیف ۷۲ و ۷۳ و در روایات دیگری ردیف ۶۶ برای سوره زعد ثبت شده است که از مکی بودن این سوره نشان دارد.^۱ بنابراین، از نظر استناد به روایات ترتیب نزول، مکی بودن و مدنی بودن سوره زعد، هیچ‌یک نسبت به دیگری اعتبار بیشتری ندارند، و به همین جهت، در منابع علوم قرآنی در فهرست ۱۲ سوره قرآنی قرار گرفته‌اند که مدنی بودن و مکی بودن آن‌ها مورد اختلاف است، و جالب توجه آنکه فائلان به مدنی بودن سوره زعد حتی یک آیه را نیز به‌عنوان مکی بودن از این سوره استثنا نکرده‌اند. اما، اسلوب بیان و آهنگ عبارات و تعبیرات و لحن و فحوای آیات در سرتاسر سوره زعد نشانگر مکی بودن تمامی سوره یا دست‌کم عمده آیات این سوره است؛ شواهد دیگری نیز، از جمله قرار گرفتن سوره زعد در میان مجموعه سوره‌های مکی، و فراوانی آیات متشابه یا نسبتاً متشابه با آیات سوره زعد در سوره‌های مکی قرآن، مکی بودن سوره زعد را تأیید می‌کنند.

گفتنی است، احتمال نزول بعضی از آیات سوره زعد در مدینه منوره و تکمیل و تدوین سوره زعد پس از مهاجرت نبی اکرم وجود دارد، که طبعاً نقضی بر مکی بودن سوره زعد وارد نمی‌کند؛ اما، مدنی شناخته شدن سوره زعد، گذشته از شهرت یافتن این سوره به‌عنوان یک سوره مدنی، و گرایش و رویکرد مفسران و مترجمان در شرح و تفسیر آیات و عبارات سوره زعد، به‌گونه‌ای که با اوضاع و احوال مدینه منطبق گردد، مستند دیگری ندارد، و با دقت نظرهای کارشناسانه و تخصصی در حوزه مطالعات قرآنی فاصله بسیار دارد.

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

قرائن و شواهد موجود در متن سوره مبارکه رعد نشانگر آن اند که این سوره در فاصله «عام الحزن»، سال هشتم بعثت که پیامبر اکرم همسر فداکار و مهربان خود حضرت خدیجه کبری و ابوطالب عموی ارجمند خود را از دست دادند، تا سال‌های پایانی دوران مکی، که بیعت‌های اول و دوم عقبه در آن سال‌ها تحقق یافت، نازل شده‌اند؛ زیرا، عبارات و اشارات و مضامین سوره همه جا حاکی از وجود و حضور همه ظواهر و مظاهر قدرت و غلبه و تفوق و برتری در جبهه شرک و کفر، و حضور و وجود همه نشانه‌های ضعف و زکود و ناشکوفایی و نابسامانی در جبهه مسلمانان است.

نخستین آیه سوره رعد با این عبارت پایان می‌پذیرد: «ولکن اکثر الناس لایؤمنون» که در عین آن که بیان دقیق واقعیت است، در ظاهر عبارت بسیار ناامیدکننده است؛ تبلیغات گسترده دگراندیشان و کفرگرایان سخت در جریان است (آیه ۵)؛ پیوسته هر بار از پیامبر اکرم معجزه می‌طلبند (آیات ۷، ۲۷ و ۳۱)؛ خدایانشان را به رُخ پرستندگان خدای یکتا می‌کشند (آیه ۳۳)؛ به شیوه‌های مختلف پیامبر خدا و مسلمانان را مسخره می‌کنند (آیه ۳۲)؛ بر علیه نبی اکرم و مسلمانان به انواع حيله و نیرنگ دست می‌زنند (آیات ۳۳ و ۴۲)؛ مسلمانان هر لحظه در انتظار فرود آمدن عذاب الهی بر سر مردم حجاز، به کیفر بد رفتاری‌ها و سنگ‌دلی‌ها و شقاوت‌های آنان بسر می‌برند (آیات ۳۱، ۳۲، ۴۰ و ۴۱)؛ و بدتر از همه، روز به روز، بر حسب ظاهر، بر نفوذ و مقبولیت سران شرک و کفر افزوده می‌شود، و کار به جایی رسیده است که رسماً در برابر رسول خدا می‌ایستند و فریاد برمی‌آورند که تو فرستاده خدا نیستی! (آیه پایانی سوره).

با این ترتیب، چنین سوره‌ای با چنین مضامینی که تا این اندازه بر فضای مکه و اوضاع و احوال پیش از مهاجرت پیامبر اعظم منطبق است، نه بر فضای مدینه و اوضاع و احوال مسلمین و موقعیت پیامبر اکرم پس از مهاجرت از مکه به مدینه،

نمی‌تواند یک سورهٔ مَدَنی باشد، یا آنکه حتّی بیشتر آیات آن در مدینه نازل شده باشند؛ چنان‌که با تدبّر هرچه بیشتر در مضامین و محتوا و قالب و ساختار سورهٔ رعد، این مطلب آشکارتر و مشهودتر خواهد گردید.

از جمله دیگر شواهد بارز موجود در متن سورهٔ رعد، آیات ۳۶ و ۴۳ است که حاکی از مواضع موافق و حمایت‌کنندهٔ اکثر اهل کتاب در ارتباط با قبول و استقبال از رسالت حضرت ختمی‌مرتبت است، و مسلماً چنین تعبیراتی با مواضع اهل کتاب، بویژه یهودیان، در برابر پیامبر اکرم در عهد مَدَنی به‌هیچ‌روی سازگار نمی‌آید، و به عکس، بنابر تحقیق، نشانگر مواضع موافق یا دست‌کم همدلانهٔ اکثر یهود و نصاری‌ای مقیم مکه در برابر دعوت و رسالت خاتم پیامبران می‌تواند باشد.

نام‌گذاری سورهٔ رعد

سورهٔ «رعد» از اوان نزول تا کنون همواره با همین نام شناخته شده و مشهور بوده است^۱ و نام و عنوان دیگری برای این سوره در منابع علوم قرآنی ثبت نشده است. کلمهٔ «رعد» تنها دو بار در قرآن کریم به کار رفته است: یکی، در آیهٔ سیزدهم همین سوره: «وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ...» که با توجه به سیزدهمین سوره بودن سورهٔ رعد در ترتیب جاودانهٔ قرآن کریم تقارن عدد آیه با عدد سوره و حضور نام سوره در این آیه بسی جلب توجه می‌کند، و دیگری، در سورهٔ بقره، آیهٔ ۱۹: «أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ...». بنابراین، می‌توان به‌سادگی گفت که بنا به قاعدهٔ نام‌گذاری بعضی از سوره‌های قرآن با کلمه‌هایی که کاربرد منحصر در آن سوره‌ها دارند، سورهٔ رعد با این عنوان نام‌گذاری شده است. حتّی می‌توان گفت، به‌دلیل آنکه مورد دوّم کاربرد کلمهٔ «رعد» در سورهٔ بقره در متن تمثیلی مشتمل بر کلمات و

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۶۲.

عبارات بسیار جاذبه‌دارتر قرار گرفته و آن چنان شاخص نیست، گویی مانند آن است که کاربرد کلمه «رعد» با حفظ هیبت و موقعیت و شخصیت معنایی اش منحصر به سورة رعد است. اما، حقی مطلب آن است که این نام و عنوان با عنایتی بسی ژرف‌تر و شگرف‌تر و برتر و فراتر از آنچه تا کنون یافته‌اند و گفته‌اند، به این سوره اختصاص داده شده است.

اندکی تدبّر در نوعیت مضامین و اسلوب عبارات و تعبیرات سورة رعد، با درنظر گرفتن نظام‌هنگ ویژه آیات و عبارات در این سوره - که با تمامی سوره‌های قرآن کریم از آغاز مصحف تا این سوره مبارکه متفاوت است- بویژه آن هیبت و هیمنه و کوبندگی و قاطعیتی که از آن برخوردار است، بی‌شبهت به **خروش رعد و صدای هولناک و مهیب آن** که به هنگام رعد و برق و طوفان و رگبارهای سنگین باران که در اطراف و اکناف زمین طنین افکن می‌گردد، و کون و مکان را در نظر ساکنان آن به لرزه در می‌آورد، نیست.

مؤید این برداشت هنری و «ذوقی» از نام‌گذاری سورة رعد، همان دوّمین موضع کاربرد کلمه رعد در قرآن کریم است، که ارتباط کنائی و استعاری و تداعی معانی در ارتباط با سورة رعد که سوره‌ای متعلق به مرحله اختتامی مکی است، در آن موضع که در سورة مدنی بقره جایگزین شده، کاملاً مشهود است. تبیین این مطلب، با توجه به آنکه مستندات اولیه آن نیز چندان معهود نیست، نیاز به توضیح و تفصیلی خواهد داشت که به لطف خدا در پی خواهد آمد.

تعبیر «الذین كفروا» در قرآن کریم با «الكافرون» و «الكافرين» و «الكفار» - که هر سه در قرآن فراوان به کار رفته‌اند- بسیار متفاوت است و در اعجاز بیانی قرآن کاربرد خاص این تعبیر جایگاه ویژه‌ای دارد، و ظاهراً تنها مفسری که این تفاوت تعبیر و تفاوت کاربرد را به دقت مورد توجه قرار داده است، علامه طباطبائی - رضوان

الله تعالی علیه- بوده اند.

این تعبیر عموم کافران و بی‌دینان و کافر مسلمان را شامل نمی‌شود، بلکه، همان‌گونه که از دلالت صله و موصول و فعل ماضی انتظار می‌رود، در قرآن کریم تنها ناظر به کافران خداستیز و اهل خصومت و جنگ و نبرد و ایستادگی در برابر پیامبران و منادیان خدا باوری و خداپرستی (یکتاپرستی) است؛ چنان که در آیات متعددی از قرآن کریم اوصاف ویژه این دسته از کافران به تفصیل بیان شده است.

برای نخستین بار، این تعبیر در آیه ششم از سوره بقره همراه با این توضیح و تعریف آمده است که این دسته از کفار، انذار کردن و انذار نکردن پیامبران و منذران برایشان برابر است و امیدی به ایمان آوردنشان نیست؛ برخلاف دیگر کافران که مخاطبان اصلی و مورد نظر پیامبران الهی هستند و در پرتو دعوت انبیاء الهی از همان کافران، مؤمنان برجسته و شایسته به عمل می‌آیند: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ».

«متشابه» همین آیه با اندک تفاوتی در ساختار عبارت در سوره یاسین (آیه دهم) آمده است: «و سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» که با توجه به این تشابه آیات و مضامین، مجموعه آیات آغازین سوره یاسین مفسر این آیات در اوائل سوره بقره خواهند بود. در ادامه سیاق آیه مذکور از سوره بقره، در آیات ۱۶ تا ۲۰، چنین می‌خوانیم: «أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَت تِّجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ. مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا، فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلْمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ. صُمُّوا بِكُمْ غَمٌّ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ. أَوْ كَصَيْبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ، وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ. يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا، وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ، إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (دقت کنید).

همچنین، در سیاق آیه مذکور در سوره یاسین (آیات ۷ تا ۹) می‌خوانیم: «لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَىٰ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ. إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ. وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ». از مجموع این آیات در دو سوره بقره و یاسین که آیات و مضامین متشابه آن‌ها در سوره‌های متعددی از سُورِ مَكِّي و مَدَنِي قرآن نیز حضور دارند، در نخستین بررسی، دست کم فرازهای اساسی ذیل دست‌یافتنی هستند:

- ماهیت و سازوکار فعالیت‌های «الَّذِينَ كَفَرُوا» اقتضا می‌کند که سود و منفعتی از کارهایشان نصیب ایشان نشود؛
- کیفیت رفتار و سلوک و شیوه کردار «الَّذِينَ كَفَرُوا» ایجاب می‌کند که عملاً راه به جایی نبرند؛
- اوصاف «کر» و «کور» و «لال» از میان قاطبه کافران تنها بر «الَّذِينَ كَفَرُوا» کاملاً منطبق است؛
- درحالی که «الَّذِينَ كَفَرُوا» با خیالات خام خود امیدوارند که مسلمانان را با «رعد و برق» کردار و گفتارشان تحت تأثیر قرار دهند و مرعوب خویش گردانند، اینان خود همچون کسانی هستند که گرفتار رگباری سنگین همراه با تاریکی و رعد و برق شده‌باشند و آن‌چنان از صدای غرش رعد بر جان خویش می‌ترسند که انگشتانشان را در گوش‌هایشان فرو می‌برند؛ و سرانجام نیز چشم‌ها و گوش‌های خود را بر سر همین لجبازی و عناد از دست خواهند داد! (بیشتر دقت کنید)؛
- درحالی که «الَّذِينَ كَفَرُوا» خیال می‌کنند مسلمانان را در اختیار خود گرفته‌اند، غافل‌اند از اینکه اینان خود تحت تعقیب و مراقبت و محاصره از سوی خداوند متعال‌اند؛

○ در حالی که «الذین کفروا» غالباً به احساس قدرت کاذب دچارند، حقیقت آن است که قدرت بی‌پایان و بی‌کران از آن خداوند سبحان است که بر هر کاری تواناست.

با تأمل در فرازهای فوق، و با توجه به محور موضوعی سوره رعد که شرح آن خواهد آمد، بایستگی و شایستگی نام‌گذاری سوره‌ای که در واقع سوره «الذین کفروا» و بیانگر احوال و اوصاف سران کُفر و شرک است، با عنوان «سوره رعد» هر چه بیشتر مشهود خواهد افتاد.

گفتنی است، امروزه، با گذشت چهارده قرن بر نزول قرآن کریم و گسترش رشته‌ها و شاخه‌های علوم و فنون و گسترش فراوان مرزهای دانش بشری، یک چنین نام‌گذاری، هر چند همچنان تحسین‌برانگیز و متناسب با شأن و منزلت قرآن است، آن چنان شگفت‌انگیز نباشد و اسرارآمیز و آکنده از طنز و هنرنمایی در گفتار و بیان در نظر نیاید، امّا، در آن زمان، چنین نام‌گذاری و استقبال از آن و استمرار این مطلوبیت و مقبولیت بی‌تردید از شگفتی‌های اعجاز‌آمیز قرآن کریم است.

محور موضوعی سوره رعد

محور موضوعی سوره رعد نیز در ارتباط با محور موضوعی مشترک مجموعه سُور «الفلامرائات»، یعنی «حالات و مقامات پیامبران» است؛ امّا، همان‌طور که دستگاه حروف رمزی سرآغاز سوره (الفلاممیرا) نشان می‌دهد، پیوندی نیز با مجموعه سُور «الفلاممیمات» دارد که محور موضوعی مشترک آن‌ها «آیین رفتار مسلمانان با غیرمسلمانان» بود، محور موضوعی سوره رعد نیز «اوصاف و احوال مخالفان و دشمنان پیامبران» است. بقیه مطالب سوره رعد بر محور این مطلب اصلی دور می‌زنند.

منظور از این مخالفان و دشمنان پیامبران الهی، چنانکه اندکی پیش از این گذشت، عموم کافران و دگراندیشان و مخالفان پیامبران و پیروان ادیان نیستند، بلکه مراد کسانی هستند که قرآن کریم با تعبیر «الَّذِينَ كَفَرُوا» از آنان یاد می‌کند. تفاوت‌های اساسی «الَّذِينَ كَفَرُوا» با «کافرون» و «کافرین» و «کفار» همان اوصاف و شرح احوالی است که در سیاق آیات بعدی و قبلی کاربرد «الَّذِينَ كَفَرُوا» در متن قرآن کریم مشخص و مبین گردیده است.

«الَّذِينَ كَفَرُوا» در عهد و عرصه دعوت همه انبیای الهی همواره حضور داشته‌اند و دارند و سرسختانه در برابر ایشان می‌ایستند، و غالباً مال و جان و آبرو و حیثیت خودشان را به پای این عناد و لجاجت می‌ریزند، و خویشان را همراه با مجموعه‌ای از نزدیکان و وابستگان خود به هلاکت می‌رسانند.

ترکیب «الَّذِينَ كَفَرُوا» در سوره رعد هفت بار تکرار شده است: «اولئك الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ وَاُولَئِكَ الْاِغْلَالُ فِي اَعْنَاقِهِمْ وَاُولَئِكَ اصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (رعد، ۵) یکی از آن موارد است که آیات نخستین سوره یاسین را در ارتباط با اوضاع و احوال «الَّذِينَ كَفَرُوا» به یاد می‌آورد: «اَنَا جَعَلْنَا فِي اَعْنَاقِهِمْ اَغْلَالًا فَهِيَ اِلَى الْاَدْفَانِ فَهُمْ مُّقْمَحُونَ. وَ جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ سَدًّا وَّ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَاَعْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَاطِبْرُونَ».

با این ترتیب، در جایی که سوره چهل و هفتم قرآن کریم، سوره «قتال» مشهور به سوره «محمّد»، نام دیگرش «سوره الَّذِينَ كَفَرُوا» است؛ و نام دیگر سوره «بینه»، سوره نود و هشتم قرآن، «سوره لَمْ يَكُنْ الَّذِينَ كَفَرُوا» است؛ سوره رعد نیز از جهت موضوع و محور موضوعی به گونه دیگری سؤمین «سوره الَّذِينَ كَفَرُوا» به حساب می‌آید؛ سوره‌ای که با سرآغاز منحصر به فرد «الف لام میم راء» به مناسبت آنکه محور موضوعی اش «اوضاع و احوال مخالفان پیامبران» است در میان

مجموعه «الفلامرات»، با محور موضوعى مشترك «حالات و مقامات پیامبران» قرار گرفته است.

آیات ویژه سوره رعد

- وفي الارض قِطْعٌ متجاوراتٌ وِجَنَاتٌ مِنْ اَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٌ وَغَيْرُ صِنَوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ، وَنُفِّضُ بِعَضِّهَا عَلَى بَعْضِ فِي الْأَكْلِ (٤)؛
- أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا، وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حِلْيَةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلَهُ، كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقُّ وَالْبَاطِلُ؛ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ (١٧)؛
- الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ، أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (٢٨)؛
- وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ، حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدَ اللَّهِ (٣١)؛
- مِثْلَ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ، تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، أَكْلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا (٣٥)؛
- وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا، قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ (٤٣).

خلاصة سورة رعد

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (*) الفلاممیرا. تلك آيات الكتاب، والذي أنزل إليك من ربك الحق ولكن أكثر الناس لا يؤمنون (١) وإن تعجب فعجب قولهم، إذا كنا تراباً أنا لفي خلق جديد؛ أولئك الذين كفروا برّبهم وأولئك الأغلال في أعناقهم وأولئك أصحاب النار هم فيها خالدون (٥) ويقول الذين كفروا لولا أنزل عليه آية من ربّه، إنّما أنت منذر ولكل قوم هاد (٧) هو الذي يُريكم البرق خوفاً وطمعاً ويُنبئ السحاب الثقال

(١٢) وَيَسْبُحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ (١٣) لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ، وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ إِلَّا كَبَاسِطٍ كَفَيْهِ إِلَى الْمَاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهِ، وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ (١٤) وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالًا لَهُمْ بِالْعُدْوَةِ وَالْأَصَالِ (١٥). ويقول الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ، قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أُنَابَ (٢٧) الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ، أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (٢٨) وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُتِبَ بِهِ الْمَوْتَى بَلْ لِلَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعًا، أَلَمْ يَأْمُرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمِيعًا، وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدَ اللَّهِ، إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ (٣١) وَإِنْ مَا نُزِّلَتْكَ بَعْضَ الَّذِي نَعُدُّهُمْ أَوْ تَتَوَقَّيْنَاكَ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ (٤٠) ويقول الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا، قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ (٤٣)»

سوره ابراهیم

جایگاه و ساختار سوره ابراهیم

سوره ابراهیم پنجمین سوره از مجموعه سُور مکی «الرائات» است که در ترتیب تلاوت پس از سوره‌های یونس و هود و یوسف و رعد و پیش از سوره‌های حجر و نحل و اسراء قرار گرفته‌است. مطالب و مضامین سوره ابراهیم و نظام‌هنگ عبارات و تعبیرات آن، تا آنجا به مضامین و مطالب و نظام‌هنگ سوره رعد پیوسته و وابسته است که گویی این سوره دنباله و ادامه سوره رعد است؛ با این تفاوت که سوره ابراهیم، برخلاف سوره رعد، مشتمل بر هفت واحد موضوعی یا «زیر سوره» است^۱ که همه از یکدیگر با سرآغازها و خاتمه‌های شاخص و برجسته تفکیک شده‌اند، و هر زیرسوره می‌تواند جداگانه ذیلی مستقل برای مطالب گسترده و موجز سوره رعد باشد، و به نوبه خود گوشه‌ای از آن مباحث و مطالب و بررسی‌های همه‌جانبه را به

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

وضوح بیشتری برساند.

به عبارت دیگر، در سورة ابراهيم، سورة چهاردهم قرآن کریم، در واقع، با هفت سورة ابراهيم، با حجمی معادل سوره‌های نسبتاً بلندتر در اواخر قرآن کریم رویاروی هستیم، به این ترتیب:

● ابراهيم ۱: از آیه ۱ تا آیه ۶، با سرآغاز: **الف لام را، کتاب أنزلناه اليك... و پایانی: ... و في ذلكم بلاء من ربكم عظيم؛**

● ابراهيم ۲: از آیه ۷ تا آیه ۱۲، با سرآغاز: **وَإِذ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ... و پایانی: ... و على الله فليتوكل المتوكلون؛**

● ابراهيم ۳: از آیه ۱۳ تا آیه ۲۱، با سرآغاز: **و قال الذين كفروا لرسولهم... و پایانی: ... ما لنا من محيص؛**

● ابراهيم ۴: از آیه ۲۲ تا آیه ۲۷، با سرآغاز: **و قال الشيطان لما قضي الأمر... و پایانی: ... و يفعل الله ما يشاء؛**

● ابراهيم ۵: از آیه ۲۸ تا آیه ۳۴، با سرآغاز: **ألم تر الى الذين بدلوا نعمت الله كفراً... و پایانی: ... إن الانسان لظلوم كفار؛**

● ابراهيم ۶: از آیه ۳۵ تا آیه ۴۱، با سرآغاز: **و اذ قال ابراهيم... و پایانی: ... يوم يقوم الحساب؛**

● ابراهيم ۷: از آیه ۴۲ تا آیه ۵۲، با سرآغاز: **و لا تحسبن الله غافلاً... و پایانی: ... و ليدكر أولواالالباب.**

از نگاه دیگر، سورة ابراهيم به عنوان یکی از سوره‌های مجموعه الف لام راثات که برای خود دارای یک محور موضوعی در ارتباط با محور موضوعی مشترک آن مجموعه باید باشد؛ چنان که خواهیم دید، از ساختاری زیبنده و مخصوص به خود نیز، مشتمل بر یک مقدمه یک آیه‌ای و یک خاتمه یک آیه‌ای و ۵۰ آیه در میان آن دو،

که بدنه سوره را تشکیل می‌دهند، برخوردار است.

گفتنی است، چنان‌که پیش از این نیز اشاره شد، اسلوب بیان و تعبیر در عبارات و آیات و حتی نظام‌ها و گزینه‌های پایانی آیات در سوره ابراهیم از جهات گوناگون همانند سوره رعد است، به گونه‌ای که چه بسا قرآن‌آشنایان و حتی حافظان قرآن، پیش از اِتقان حفظ، مقاطعی کوتاه و بلند از این سوره را با سوره رعد در هم بیامیزند و جا به جا تلاوت کنند. همچنین، هیمنه و طنین ویژه و لحن کوبنده سوره رعد همچنان در سوره ابراهیم ادامه دارد، تا آنجا که به‌سختی می‌توان گفت کدامیک از این دو سوره از این جهت قاطع‌تر و آهنگین‌تر و پُرطنین‌ترند.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره ابراهیم

سوره ابراهیم در ترتیب نزول مشهور ردیف ۷۲ و در دیگر روایات ترتیب نزول ردیف‌های ۶۳، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۶ و ۸۰ و نیز ردیف ۵۲ و ردیف ۸۶ را در بعضی روایات به خود اختصاص داده است.^۱ همه ردیف‌های ۶۳ تا ۸۰، و در آن میان ردیف ۷۲ در ترتیب نزول مشهور، حاکی از نزول این سوره پس از سوره نوح و پیش از سوره انبیا در سال‌های واپسین عهد مکی دعوت حضرت ختمی مرتبت است.^۲ ردیف ۸۶ از آن جهت که ممکن است به‌نحوی احتمال مدنی بودن سوره ابراهیم را مطرح کند، نمی‌تواند پذیرفتنی باشد. اما، ردیف ۵۲، به‌رغم فاصله قابل تأملی که با ردیف سوره در ترتیب نزول مشهور و عمده روایات ترتیب نزول دارد، با آن‌ها قابل جمع است و در نهایت، مرحله نزول سوره ابراهیم یا بخش‌هایی از آن را از مرحله پایانی مکی به مرحله میانی مکی منتقل می‌گرداند و در نتیجه نحوه نگرش و برداشت

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۲. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۶۸؛ سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۴۹؛ سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۴، ص ۶۹.

و استنباط و تطبيق قرائن و شواهد سیره نبوی با متن و مضامین سورة ابراهيم و چگونگی بازسازی و پردازش محقق سوره‌شناس را در ارتباط با فضای نزول سورة ابراهيم تا حدودی تغییر خواهد داد.

در اینجا، احتمال قابل توجه و تدبیرانگیز دیگری نیز جای دارد که مطرح شود. با عنایت به مطلبی که در توضیح ساختار ویژه سورة ابراهيم آوردیم و گفتیم که در یک نگاه متأملانه و متدبرانه سورة ابراهيم در واقع مشتمل بر هفت سورة ابراهيم با آغاز و انجام‌های مشخص و متناسب با فواتح و خواتیم سوره‌های قرآنی است، می‌توان احتمال داد که فصل‌های مختلف سورة ابراهيم در خلال نزول دیگر سوره‌های مکی، البته تنها در دو مرحله میانی و پایانی عهد مکی، در فواصل و سنوات مختلف نازل شده، و نهایتاً در واپسین سال‌های عهد مکی، تحت تعلیم و نظارت پیامبراکرم شکل نهائی و کامل به‌خود گرفته و تألیف و تدوین شده‌باشند. بعضی روایات اسباب نزول و جز آن که از مدنی بودن دو آیه ۲۸ و ۲۹ سورة ابراهيم حکایت دارند،^۱ با توجه به مطالب یاد شده، نمی‌توانند پذیرفتنی باشند. در عین حال، چنان‌که علمای اسلامی در موارد متعددی روا دیده‌اند، روایات مذکور را می‌توان ناظر به تلاوت مؤکد پیامبراکرم از آیه پیش‌تر نازل شده یا نزول مجدد و دوباره آیات مکی در عهد مدنی دانست، به‌گونه‌ای که نافی نزول اولیه این دو آیه همراه با دیگر آیات سورة ابراهيم در مکه معظمه نباشند.

محور موضوعی سورة ابراهيم

محور موضوعی سورة ابراهيم در ارتباط با محور موضوعی مشترک مجموعه سُور «الفلأمرات»، حالات و مقامات پیامبران، عبارت است از «نقش و جایگاه

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ۵۸۴؛ سیوطی، جلال‌الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۴، ص ۸۵؛ شیخ طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۴۸۳.

پیامبران در جوامع بشری» که این نقش به‌گونه‌ای ویژه در انقلاب‌های تحوّل‌آفرین اجتماعی مطرح می‌شود، و جایگاه پیامبران الهی را به‌عنوان رهبران انقلاب‌های اجتماعی مشخص می‌گرداند. آن‌گاه، در ارتباط با پیوند قابل تأمل محور موضوعی سوره با نام سوره، تدبیرهای بعدی برای پژوهشگر مشهود می‌گرداند که سوره ابراهیم بیش از آن و پیش از آن که سوره ابراهیم خلیل، قهرمان دعوت به‌سوی خدا در برابر نمرود و نمرودیان باشد، سوره محمد خاتم پیامبران و رهبر بزرگ‌ترین و ماندگارترین و زاینده‌ترین و پاینده‌ترین انقلاب الهی و آسمانی بر روی زمین و در دنیای زیست انسان و در جوامع بشری است، و پژوهشگران و متدبّران در سوره ابراهیم، بیش از آن و پیش از آن که تمثال تمام قامت حضرت ابراهیم را در منظره حیرت‌انگیز این سوره مشاهده کنند، قامت قیامت‌آسای حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی -صلوات الله علیه- را مشاهده می‌کنند و به نظاره می‌نشینند؛ چنان‌که نشانگرهای مضمون، تعبیر، خطاب و نظام‌هنگ در نخستین آیه سوره ابراهیم و نیز در آیه پایانی آن، آشکارا محققان و مفسران را بدان سوی رهنمون می‌گردند: «الفلان؛ کتاب انزلناه إليك لتُخرج الناس من الظلمات إلى النور بإذن ربهم إلى صراط العزيز الحميد»؛ «هذا بلاغ للناس ولينذروا به ولتعلموا أنما هو إله واحد وليذكر أولوا الألباب».

نام‌گذاری سوره ابراهیم

سوره ابراهیم از جمله معدود سوره‌های قرآنی است که به‌رغم «توقیفی» نبودن اسماء سور قرآنی، از آغاز نزول تا کنون با نامی جز این نامیده نشده است،^۱ و وجه تسمیه این سوره و علت نام‌گذاری آن به نام «ابراهیم» مسئله‌ای شایان تدبیر و تأمل و نکته‌ای باریک و درخور بررسی و تفکر است.

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۶۸.

اگر در این سوره از حضرت ابراهيم (ع) یاد شده است، از حضرت موسی و قوم نوح نبی و قوم عاد و قوم ثمود نیز یاد شده است، و از سوی دیگر، قصه حضرت ابراهيم و حتی بخشی از قصه حضرت ابراهيم (ع) آن چنان که در سوره های دیگر آمده، در این سوره نیامده است، و یادکرد حضرت ابراهيم در این سوره به نقل و ثبت دعاهای آن حضرت در سند ماندگار وحی آسمانی و یادگار زمینی کلام ربّانی در این سوره از قرآن کریم منحصر گردیده است. در آیات متعددی از سورة ابراهيم نیز مطالبی که به همه پیامبران مربوط می شود، عنوان شده است؛ چنان که محقق سوره شناس را برای لحظاتی به حال و هوای فضا و منظره ای که از سورة «انبیا» انتظار دارد، منتقل می گرداند، و به عنوان یک نتیجه گیری «مستعجل» به این نتیجه می رساند که آری سورة ابراهيم سورة همه انبیاء الهی است که نام ابراهيم به عنوان «پیامبر نمونه» در تاریخ و جغرافیای دعوت به سوی خداپرستی و یکتاپرستی، انقلاب آفرینی در جوامع و افکار بشری، و برچیدن بساط چندخدایی و بت پرستی، عنوان این سوره قرار گرفته است.

پس از آنکه کانون نشر و ترویج زبان قرآن

آن گاه، با تدبیری افزون، در نگاهی دیگر و ژرف تر، با وضوح هر چه بیشتر آشکار می گردد که سورة ابراهيم، به رغم آنکه نام ابراهيم، نیای بزرگ خاتم پیامبران در عنوان آن می درخشد، در متن واقعیت و حقیقت «سورة احمد» است؛ همان نام «احمد» که در عین آنکه نام خاتم پیامبران است «نام جمله انبیاست» و شاعر به حقیقت پیوسته، چه نیکو سخن را آراسته، و در شعر او چه نیکو نقش بسته است:

«نام احمد نام جمله انبیاست / چونکه صد آمد نود هم پیش ماست»^۱.

۱. از درمها نام شاهان برکنند
نام احمد نام جمله انبیاست
نام احمد تا ابد بر می زند
چونکه صد آمد نود هم پیش ماست
(مثنوی معنوی، دفتر اول)

آيات ویژه سورة ابراهيم

- وما ارسلنا من رسولٍ الا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ... (٤)؛
- واذ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لئن شكرتم لازيدنكم ولئن كفرتم ان عذابي لشديد (٧)؛
- وقال الشيطان لَمَا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقُّ وَوَعَدْتُمْ فَأَخْلَفْتُمْ، وما كان لي عليكم من سلطانٍ الا ان دعوتكم فاستجبتم لي، فلأتلو موني ولوموا أنفسكم، ما أنا بمصرخكم وما أنتم بمصرخي؛ اني كفرت بما أشركتمون من قبل، ان الظالمين لهم عذابٌ اليم (٢٢)؛
- وان تعدوا نعمت الله لا تحصوها (٣٤)؛
- ولا تحسبن الله غافلاً عما يعمل الظالمون، انما يؤخرهم ليومٍ تشخص فيه الأبصار (٤٢)؛
- وقد مكروا مكرهم وعند الله مكرهم وان كان مكرهم لتنزل منه الجبال (٤٦)؛
- هذا بلاغ للناس، ولينذروا به، وليعلموا انما هو اله واحد، وليذكر اولوا الالباب (٥٢).

خلاصة سورة ابراهيم

«بسم الله الرحمن الرحيم. الفلام را. كتاب أنزلناه اليك لتخرج الناس من الظلمات الى النور ياذن ربهم الى صراط العزيز الحميد (١) وما ارسلنا من رسولٍ الا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ، وهو العزيز الحكيم (٤) قَالَتْ رُسُلُهُمْ أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِن ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى، قالوا ان انتم الا بشرٌ مثلنا تُريدون ان تصدونا عما كان يعبد آباؤنا فاتونا بسلطانٍ مبين (١٠) وقال الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَتَعُوذُنَّ فِي مَلْتِنَا،

فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَ (١٣) و لَنُسَكِّنَنَّكُمْ الْاَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْ، ذَلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدَ (١٤) ألم تر كيف ضرب الله مثلاً كلمة طيبة كشجرة طيبة أصلها ثابت وفرعها في السماء (٢٤) توتى أكلها كل حين باذن ربها، ويضرب الله الامثال للناس لعلهم يتذكرون (٢٥) و مثل كلمة خبيثة كشجرة خبيثة اجثتت من فوق الارض ما لها من قرار (٢٦) ألم تر الى الذين بدلوا نعمت الله كُفراً و أحلوا قومهم دار البوار (٢٨) و قد مكروا مكروهم وعند الله مكروهم وان كان مكروهم لتزول منه الجبال (٤٦) فلا تحسبن الله مُخلفاً وعده رُسله، إن الله عزيزٌ ذوانتقام (٤٧) يوم تبدل الارض غير الارض و السماوات، و برزوا لله الواحد القهار (٤٨) هذا بلاغ للناس، وليُنذروا به، وليعلموا انما هو اله واحدٌ وليذكروا اولوا الالباب (٥٢)»

سورهٔ حجر

جایگاه و ساختار سورهٔ حجر

سورهٔ حجر تنها سورهٔ ۹۹ آیه‌ای است که با بسمله ۱۰۰ آیه‌ای می‌شود. امّا، چرا آیات شماره‌دار سورهٔ حجر حال که به یک‌صد نزدیک شده است، یک آیه افزون‌تر نشده است تا یک سورهٔ یک‌صد آیه‌ای در قرآن مجید داشته باشیم؟

طرح این سؤال و سؤالاتی مُشابه آن در حوزهٔ سوره‌شناسی و قرآن‌شناسی تفصیلی در واقع عین پاسخ است. پاسخ مسلّم، مطابق مبانی قرآن‌شناسی اجمالی، آن است که هر آیه در هر سوره از قرآن کریم پایگاه و جایگاه «تعریف شده» ای دارد، و به‌عنوان عضوی از اعضای ارگانیک آن سوره عهده‌دار بخشی از معانی (مضامین)، معارف، پیام‌ها، اثرگذاری‌ها، زیبایی‌ها، اعجازها و دیگر آثار و برکات آن سوره خواهد بود؛ بنابراین، هرگاه با هر تعداد آیه و با هر طول و عرض و عمقی از آیات، ارادهٔ متکلم عَزَّوَجَلَّ، صاحب قرآن، برای آن چه از آن سوره مُراد فرموده است تحقق یابد، پروندهٔ انزال و تنزیل آن سوره بسته می‌شود: «سورهٔ انزلناها و فرضناها و انزلنا فیها آیات

بَيِّنَاتٍ لِّعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»^۱ و پیامبر اکرم به کُتَّاب وحی و دیگر یاران شان اعلام می فرمایند که دیگر برای این سوره آیه ای نازل نخواهد شد، و سوره مورد نظر با همان حجم آیات تنزیل و تعلیم و تدوین شده شکل نهائی به خود می گیرد.

سوره حجر سوره پایانی مجموعه سُور مکی^۲ الفلام رئات است که در پی پنج سوره دیگر این مجموعه، یونس و هود و یوسف و رعد و ابراهیم در ترتیب مصحف شریف جای گرفته است و پس از این سوره نوبت به سوره های عمدتاً مدنی نَحْل و اِسراء و كهف خواهد رسید؛ چنان که خواهد آمد. گفتنی است، در ترتیب نزول مشهور نیز ردیف نزول سوره حجر به ترتیب پس از سوره های یونس و هود و یوسف ثبت گردیده است.

سوره حجر از شش «زیر سوره» یا واحد موضوعی تشکیل یافته است^۳ که نیمی از آن ها، یعنی واحدهای ۲ و ۳ و ۶ با ترکیب «وَلَقَدْ» شروع شده اند. ترکیب «وَلَقَدْ» در اسلوب بیان و زبان قرآن سرآغاز مضامین و مطالبی قرار می گیرد که مشتمل بر بیان ناگفته هایی در ارتباط با یک یا چند مطلب قبلی باشند، و نشانگر آن است که مطالب پیش گفته قرار است توسعه داده شوند و راجع به آن ها شفاف سازی و حاشیه پردازی شود. به عبارت دیگر، آیاتی که با این ترکیب در جای جای قرآن کریم آغاز می شوند، جنبه «ذیل» و «تکمله» برای مجموعه آیات سوره یا سوره های پیشین را دارند.

با این ترتیب، حضور مکرر و متناوب ترکیب «وَلَقَدْ» در سرفصل های متعددی از سوره حجر، و جمعاً شش بار تکرار آن در سرآغاز آیات این سوره نشان از زمینه و

۱. سوره نور، آیه ۱.

۲. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۷۲؛ سیوطی، جلالی الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۴۹.

۳. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

طبیعتی این چنین برای سوره حِجر دارد، و به عبارت دیگر، نشانگر آن است که مطالب و مندرجات این سوره برای مجموعه سُور «الفلأمرأئات» جنبه ذیل و تکمله دارند، و برای آن‌ها به نوعی یک «خاتمه» به حساب می‌آیند؛ چنان که می‌توان گفت سوره یونس نیز در این مجموعه جنبه یک «مقدمه مفصل» و از نگاهی دیگر یک «ملخص» برای این مجموعه به حساب می‌آید.

درعین حال، سوره حِجر، همانند دیگر سوره‌ها در قرآن کریم آن چنان از انسجام و پیوستگی برخوردار است که هر قرائت کننده و استماع کننده‌ای تحت تأثیر یکپارچگی و «وحدت موضوعی» و «یک سخن» بودن سرتاسر آن قرار می‌گیرد؛ به گونه‌ای که پژوهشگران در عرصه سوره‌شناسی، هنگامی که با گزارش «مدنی» بودن یک آیه از میان ۹۹ آیه سوره حِجر در برخی روایات مواجه می‌شوند، سخت به شگفتی دچار می‌شوند.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره حِجر

سوره حِجر در ترتیب مصحف الازهر که ترتیب نزول مشهور سُور قرآنی در جهان اسلام است، در ردیف ۵۴ پس از سوره‌های یونس و هود و یوسف و پیش از سوره‌های انعام و صافات و لقمان، و در روایات دیگر ترتیب نزول نیز در ردیف‌های ۵۰، ۵۱، ۵۲ و ۵۳ قرار گرفته است^۱ که این ردیف‌ها تنها با این توجیه که زمان و ترتیب نزول بعضی از آیات سوره حِجر و به عبارت دیگر شروع نزول و تنزیل سوره حِجر را خاطر نشان ساخته‌اند، می‌توانند پذیرفتنی باشند. در میان روایات اسلامی ترتیب نزول، ترتیب نزول منسوب به مُقاتل به روایت از امام علی صلوات الله علیه ردیف نزول این سوره را ۷۶ ثبت کرده است^۲ که با مجموعه قرائن و شواهدی که

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴، ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۲. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، تفسیر الشهرستانی (مفاتیح الأسرار و مصابیح الأبرار)، ص ۱۶.

در سوره‌شناسی مجموعه الفلام‌رائات تا کنون آمده و خواهد آمد، کاملاً هماهنگ است، و نیز می‌تواند دوردیف ۸۳ و ۸۶ را که در روایات دیگر ثبت شده است، به‌نحوی توجیه کند.

به هر حال، زمان نزول سوره حجر بنابه شواهد و قرائن فراوان و گوناگون درونی و برونی، مرحله پایانی مکی و واپسین سال‌های بسیار دشوار و طاقت‌فرسای عهد رسالت رسول اکرم در موطن و زادگاهشان مکه مکرمه بوده است؛ چنان‌که با پایان یافتن این سوره، فضای سُور قرآنی در ترتیب مصحف شریف و ترتیب تلاوت، بار دیگر به حال و هوای سوره‌های مدنی منتقل می‌گردد.

نام‌گذاری سوره حجر

نام مشهور «سوره حجر» که ظاهراً تنها نام منحصر به فرد این سوره از آغاز تا کنون است،^۱ در نگاه اول بسیار پذیرفتنی و طبیعی است که وجه تسمیه آن به‌سادگی حضور ترکیب اضافی «اصحاب الحجر» در هشتادمین آیه این سوره بوده باشد؛ همانند سوره فیل که به حساب آنکه قصه «اصحاب فیل» در آن آمده است، «سوره الفیل» نامیده شده است. حتی شاید به نظر بعضی از پژوهشگران چنین نیز برسد که بیشتر سوره‌های این مجموعه که به نام پیامبران نامیده شده‌اند، در واقع به نام اقوامشان نامیده شده‌اند و در اصل منظور، سوره‌های «قوم یونس»، «قوم هود» و «قوم ابراهیم» بوده است که با «حذف مضاف» به این صورت درآمده است.

اما، در نگاهی دیگر، ترکیب اضافی «اصحاب الحجر» در کنار ترکیب اضافی «ذی حجر» قرار می‌گیرد که در آیه پنجم سوره فجر آمده است: «هل في ذلك قسَمٌ

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۷۲.

لذی حجر» و قطعاً کلمه «حجر» در آنجا به معنای «هوش و خرد» است؛^۱ چنان‌که هیچ‌یک از مفسران و مترجمان تا کنون به معنای دیگری برای این کلمه در سوره فجر اشاره نکرده‌اند. با این نگرش، «ذی حجر» مفردی برای جمع آن «اصحاب الحجر» و بالعکس خواهد بود؛ چنان‌که در قرآن کریم هردو ترکیب «ذالنون»^۲ و «صاحب الحوت»^۳ که هم‌معنا و هریک ترجمه دیگری هستند برای یونس نبی به کار رفته‌است.

با این ترتیب، پرسشی ابهام‌آمیز در ذهن پژوهشگر شکل می‌گیرد که «ناگهان» در میان سوره‌هایی چند با عنوان نام‌های پیامبران چگونه می‌تواند سوره‌ای با عنوان «حجر: هوش و خرد؛ دانش و بینش؛ عقل» نامیده شده باشد؟ و با رعایت کدامین مناسبت و با چه زمینه‌ای؟ و از سوی دیگر در مجموعه و منظومه نام‌های سوره قرآنی، سوره‌ای با نام و عنوان «عقل» و «خرد» یا «دانش» و «هوش» یا «بینش و فهم» چه جایگاهی می‌تواند داشته باشد؟

این درنگ و تأمل و ابهام همراه با آن دیری نمی‌پاید؛ زیرا، در لسان احادیث و در حوزه معارف اسلامی، یکی از نخستین سرفصل‌ها و درخشان‌ترین آن‌ها عبارت از این است که «پیامبران الهی پیامبران ظاهرند و عقل (هوش و خرد) پیامبر باطن»^۴ و اعزام‌کننده هردو پیامبر ظاهر و پیامبر باطن برای هدایت انسان، خداوند سبحان است. بنابراین، به هیچ‌وجه برخلاف انتظار نیست که در عین حفظ ارتباط لفظی

۱. برای نمونه رک: شیخ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۷۲۷؛ بهبودی، محمدباقر، معانی القرآن، ج ۳، ص ۲۶۰؛ قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۴۱۹؛ ابن ملقن، عمر بن علی، تفسیر غریب القرآن، ج ۱، ص ۴۵۳؛ طبری، ابن جریر، جامع البیان، ج ۳، ص ۱۱۰؛ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۶، ۴۴۸.

۲. سوره انبیاء، آیه ۸۷.

۳. سوره قلم، آیه ۴۸.

۴. «قال موسى بن جعفر (ص): يَا هِشَامُ إِنَّ لِيَّ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ حُجَّةَ ظَاهِرَةٍ وَ حُجَّةَ بَاطِنَةٍ فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَ الْأَنْبِيَاءُ وَ الْأَيْمَةُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ»؛ کلینی، یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۱۳؛ کاشانی، فیض، الوافی، ج ۱، ص ۸۶.

نام سوره با کاربرد منحصر ترکیب «اصحاب الحجر» در متن این سوره چنین تناسب و تقارنی نیز ملحوظ شده باشد، و در جایی که چندین سوره از مجموعه سُور قرآنی که تجمّع آن‌ها بیش از همه در مجموعه «الرائات» مشهود است، با نام انبیای الهی نام‌گذاری شده‌اند، درست در کنار آن‌ها و در کنار سوره ابراهیم، «سوره حجر» یعنی «سوره عقل»؛ «سوره هوش و خرد»؛ سوره «دانش و بینش» جایگزین شده باشد.

بگذریم از اینکه چه‌بسا بسیاری از مشکلات فکری و حتی اعتقادی که برای بسیاری از اهل تأمل در باب برخی مضامین قرآنی بویژه از نوع مضامین سوره حجر، پیش آمده‌است، از جمله چرایی «انتقام» گرفتن خداوند رحمان و رحیم از برخی بندگان خود، با چنین نگرشی به نام و عنوان سوره و سپس پُررنگ کردن و چیره گردانیدن این معنی بر معنای مشهور «حجر» در ترکیب «اصحاب الحجر» برخلاف ترکیب دیگر قرآنی «لذی حجر» در سوره فجر، از میان برخیزد و زمینه پاسخ‌گویی به آن‌ها فراهم آید.

نکته دیگری که باید گذاشت و گذشت، اما نمی‌توان از تذکار اجمالی و سربسته آن گذشت، این است که با چنین توجه و تأملی در ارتباط با معنای «اصحاب الحجر»، گزینش‌های قرآن کریم از تاریخ بشر برای جای دادن در سوره حجر بسیار معنادارتر می‌گردد، و تکیه و تأکید قرآن کریم بر اینکه این اقوام و جماعت‌های بشری چگونه با آن هوش و خرد و دانش و بینش «مثال زدنی» عالماً و عامداً مسیر هلاکت را پیموده‌اند، بیش از پیش شایان تدبّر و تفکّر جلوه می‌کند، و جایگاه این گفتمان و این بحث و گفت‌وگوها در عصر حاضر که بشریت مدّعی احراز جایگاه والایی در دانش و بینش و هوش و خردورزی است، به خوبی مشخص می‌گردد و معلوم می‌شود که هیچیک از مسائل و مباحث مورد تأکید و تمثیل و تبیین قرآن «به تاریخ پیوسته» و «از دور خارج شده» نخواهد بود.

محور موضوعی سوره حِجر

در ارتباط با محور موضوعی مشترک سامانه سوره‌های شش‌گانه «الرائات»، حالات و مقامات پیامبران، محور موضوعی اختصاصی سوره حِجر «پایگاه پیامبران در باطن انسان» است که با موقعیت سوره حِجر در مجموعه یاد شده جنبه «خاتمه» برای این مجموعه از سوره‌های مکی را داراست، بسیار سازگار می‌نماید؛ «ختم مبحث» با سوره حِجر.

چنین نگرش و پردازشی، در واقع به این صورت انجام می‌پذیرد که همواره تکذیب پیامبران از سوی انسان‌ها در درجه دوم پس از تکذیب پیامبر باطن در متن وجود خود ایشان قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، ابتدا انسان بنا را بر تکذیب منادی درونی خویش که او را به سوی خدا و فضیلت و رشد و سعادت دعوت می‌کند، می‌گذارد، و سپس به موجب آن، این انکار و عناد و لجاجت از تکذیب پیامبران ظاهری که خدا برای هدایت و سعادت انسان فرستاده است، سربرمی‌آورد.

تکیه و تأکید بر پایگاه باطنی و درونی پیامبران الهی، خود به خود تعیین‌کنندگی موقعیت‌های جغرافیایی بعثت پیامبران و پایگاه‌های زمانی ارسال رُسل را در مراحل مختلف تاریخ بشر نفی می‌کند، و در پاسخ انواع چون و چراها در این ارتباط، بر وجود یک پیامبر باطنی در وجود هر انسانی، در هر زمان و در هر مکانی که زیست کند، تأکید می‌رود؛ به عبارت دیگر، با توجه به حاصل مطلب قرآن و حدیث، حتی بدون وجود و ظهور پیامبران نیز، حجت خدا بر بندگانش تمام است؛ هر چند با ظهور وجود پیامبران و دسترسی جوامع کوچک و بزرگ بشری در هر زمان و مکان، این «اتمام حجت» قطعی‌تر می‌شود؛ چنان‌که پرداختن به داستان آدم و شیطان و اشارات متعدّد در سوره حِجر به آغاز و انجام جهان و انسان مؤید حضور فعال چنین رویکردی در این سوره مکی است.

گفتنی است، با پژوهش و نگرش در تاریخ دوران جاهلیت و اوضاع و احوال شبه جزیره عربستان در اوان بعثت خاتم پیامبران و نزول قرآن، پژوهشگران با حقیقتی تکان دهنده و دورادور باورنکردنی مواجه می گردند، عبارت از اینکه سران کفر و شرک و ستیزگران با خاتم پیامبران در مکه و حجاز، گذشته از استمداد و استناد دائم به دانشمندان و مدعیان فهم و کمال و بینش در مدینه (یثرب)،^۱ بویژه یهودیان و اَحبار یهود، همگی مشهور به هوشمندی و خردورزی بوده اند، تا آنجا که گروهی از این سران و سرکردگان با عنوان «دُهاة العَرَب»^۲ که به «داهی» بودن یعنی از هوش و خردی مثال زدنی برخوردار بودن شهرت داشته اند؛ چنان که در حد جاهلیت ابوجهل را «اباالحکم»^۳ لقب داده بودند.

آیات ویژه سوره حجر

- رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ (۲)؛
- وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ (۴)؛
- إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لِحَافِظُونَ (۹)؛
- أَدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمَنِينَ (۴۶)؛
- نَبِيُّ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْإِلِيمُ (۴۹ و ۵۰)؛
- لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ (۷۲)؛
- وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ (۸۷)؛
- إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ (۹۵)؛
- وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ (۹۹).

۱. برای نمونه: شیخ طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۵۵۷.

۲. جوادعلی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۱۲، ص ۳۷۲ و ج ۱۵، ص ۱۲۹.

۳. کاظم بیگی، محمدعلی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، مدخل ابوجهل؛ جوادعلی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، ج ۷، ص ۱۰۵.

خلاصه سورة حجر

«بسم الله الرحمن الرحيم. الف لام را. تلك آيات الكتاب وقرآن مبين (١) رَبِّمَا يُوَدُّ
الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ (٢) اَنَا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَأَنَا لَهُ لِحَافِظُونَ (٩) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا
مِنْ قَبْلِكَ فِي شِيعِ الْأَوَّلِينَ (١٠) وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (١١) وَلَقَدْ
عَلَّمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلَّمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ (٢٤) وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ
مِنْ حَمِئٍ مَسْنُونٍ (٢٦) فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ (٣٠) قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ
(٤١) إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ (٤٢) وَنَبَّئَهُمْ عَنْ ضَيْفِ
إِبْرَاهِيمَ (٥١) فَلَمَّا جَاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ (٦١) قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَالْتَفِضْهُنَّ (٦٨)
وَإِنْ كَانُوا مِنْ أَصْحَابِ الْآيَةِ لَظَالِمِينَ (٧٨) وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ (٨٠) وَلَقَدْ
آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ (٨٧) فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ
(٩٤) اَنَا كَفِينَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ (٩٥) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ (٩٨) وَاعْبُدْ
رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ (٩٩)»

سوره نحل

جایگاه و ساختار سوره نحل

سوره نحل آخرین سوره در نیمه اول قرآن مجید است؛ چنان که «نصف القرآن»^۱ در اثنای سوره کهف (سوره بعد از سوره نحل) قرار دارد. این سوره در مقایسه با سوره‌های قبل و بعد از خود، از طول نسبی بیشتری برخوردار است، به گونه‌ای که به رغم مکی بودن، سوره‌های مدنی نه‌چندان طولانی را تداعی می‌کند. سوره نحل در ترتیب تلاوت به دنبال سوره‌های نام‌گذاری شده به نام‌های انبیاء الهی پس از سوره حجر قرار گرفته و در ترتیب نزول مشهور ردیف ۷۰ را احراز کرده است که حاکی از نزول این سوره پس از سوره‌های ذاریات و غاشیه و کهف و پیش از سوره‌های نوح و ابراهیم و انبیاء و نهایتاً ناظر به مکی بودن سوره نحل است.^۲

با این همه، چنان که در جایگاه و ساختار سوره اسراء و سوره‌های پس از

۱. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن (تفسیر قرطبی)، ج ۱، ص ۶۴.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ص ۶۷۰ تا ۶۹۹؛ فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۷۸؛ سیوطی، جلال الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۵۵ و ۴۹؛ عزة دروزه، محمد، تفسیر الحدیث، ص ۱۶.

آن نیز خواهیم دید، در ترتیب مصحف شریف، از سوره نحل به بعد، با سوره‌هایی سروکار داریم که نوعاً نزول آن‌ها در مکه آغاز شده است، اما دامنه نزول تدریجی قسمت‌های مختلف آن‌ها به مدینه کشیده شده و سرانجام، دفتر تنزیل و تدوین این سوره‌ها در مدینه یکی پس از دیگری با نظارت دقیق پیامبر اکرم بسته شده و از سوی آن حضرت مشخصاً به عنوان یک سوره کامل معرفی شده‌اند.

ساختار سوره نحل و نحوه چینش مطالب و نوع پیوند و هم‌بستگی مضامین سوره، چنان‌که از مرور و مقایسه سرآغازهای رکوعات سوره نحل نیز برمی‌آید، تا حدود زیادی همانند سوره انعام است؛ به این معنا که منشور دیگری است مطرح شده و صادر شده در جامعه اسلامی مدینه، اما، از دوردست، ناظر به مکه به عنوان مرکز کفر و شرک و پاسخ‌گوی مسائل و مباحثی که در برخورد با ظهور اسلام و تجدید حیات رو به جاودانگی **آیین حنیف ابراهیم** و برای همیشه ساری و جاری ماندن آن با عنوان دین اسلام، در آن زمان مطرح بود و در هر زمانی می‌تواند مطرح شود.

به عبارت دیگر، سوره نحل، سوره انعام دیگری است که با همان روند و رویکرد، در جهت تکمیل و شرح و تدقیق و تحلیل همه جانبه مطالب و مباحث مطرح شده در مجموعه سلسله سور مکی نیمه اول قرآن کریم، از یونس تا نحل، پایان‌بخش سوره‌های نیمه اول قرآن کریم گردیده است.

مقایسه آغاز و انجام رکوعات واحدهای موضوعی زیرمجموعه سوره نحل با رکوعات سوره انعام، و مطالعه تطبیقی و مقایسه‌ای این دو سوره با یکدیگر، از جهت نوع مطالب و نحوه پردازش آن‌ها، همچنین، اسلوب بیان آیات، عبارات و تعبیرات در این دو سوره، به هر اندازه که با کمیت بیشتر و با کیفیت بهتری انجام پذیرد، هماهنگی و هم‌آوایی و «همزادی» سوره نحل با سوره انعام بیشتر مشهود خواهد گردید. اتصال انفصال‌ناپذیر رکوعات سوره نحل با یکدیگر نیز، همان‌گونه که سوره

رعد را به یاد می‌آورد، سوره انعام را نیز، که از چنین خصوصیتی تا آنجا برخوردار است که نزول یکجا و یکدفعه آن ابتدا به شهرت، و سپس به صحت، در نزد بزرگان علما و مفسرین، پیوسته است، تداعی می‌کند.

سوره نحل با مقدمه‌ای پنج آیه‌ای هم‌مضمون و هم‌آهنگ با مقدمه سوره انعام چنین آغاز شده است: **اتى امر الله فلا تستعجلوه، سبحانه وتعالى عما يشركون (۱)**
ينزل الملائكة بالروح من امره على من يشاء من عباده ان انذروا انه لاله الا انا فاتقون
(۲) خلق السماوات والارض بالحق تعالى عما يشركون (۳) خلق الانسان من نطفة فاذا هو خصيم مبين (۴) والانعام خلقها لكم فيها دفاء ومنافع ومنها تاكلون (۵).

خاتمه سوره نحل نیز، هم‌مضمون و هم‌آهنگ با خاتمه سوره انعام است:
أدع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتى هي احسن، ان ربك هو اعلم بمن ضل عن سبيله وهو اعلم بالمهتدين (۱۲۵) وان عاقبتهم فعاقبوا
بمثل ما عوقبتهم به ولئن صبرتم لهو خیر للصابرين (۱۲۶) واصبر وما صبرك الا بالله
ولاتحزن عليهم ولا تك في ضيق مما يمكرون (۱۲۷) ان الله مع الذين اتقوا والذين هم
محسنون (۱۲۸).

تشابه برخی عبارات و آیات در سوره نحل با سوره یاسین نیز جالب توجه است. این پدیده نشانگر هم‌زمانی نزول و هم‌زمانی مضامین و مندرجات این سوره‌ها با یکدیگر است و این احتمال را افزایش می‌دهد که قسمت‌های مختلف این سوره‌ها متناوباً و در خلال یکدیگر نازل شده باشند، و سرانجام با نظارت دقیق پیامبر اکرم، هر سوره شکل نهائی خود را پیدا کرده و ثبت و ضبط شده باشد.

محور موضوعی سوره نحل

اگر بر آن باشیم که سوره‌های هم‌گروه سوره نحل را شناسایی کنیم، سوره

نحل یکی از سه سوره قرآن کریم است که با یک جمله فعلیه ساده خبری که نشانه شاخص و رده‌بندی خاصی ندارند، آغاز شده‌اند و عبارتند از: سوره تکاثر، سوره معارج، سوره نحل؛ همچنین، اگر بر آن باشیم که همانند دیگر مجموعه‌های سوره‌ها و سامانه‌های سوره‌های دارای سرآغاز مشترک یا متشابه، یک محور موضوعی را برای این مجموعه سه‌سوره‌ای تعیین کنیم، محور موضوعی مشترک این سوره‌ها «رویارویی خدا باوران با خداستیزان» خواهد بود.

محور موضوعی (اختصاصی) سوره نحل چنان که از توضیحات پیشین و بررسی‌ها و تدبیرهای بیشتر و فراتر در مضامین و عبارات و آیات سوره نحل بر می‌آید، عبارت خواهد بود از: «مقایسه دو مکتب باخدایی و بی‌خدایی»؛ فرهنگ و مکتبی که به خدای یکتا اعتقاد دارد و حضور خدا در آن حضوری جدی و همه‌جانبه است، و مکتب و فرهنگ دیگری که تنها اسمی از خدا، حتی احياناً با عنوان «خدای یکتا»، در آن مطرح است، اما خدایان متعدّد نیز در آن «مطرح»‌اند، و «غیرخدا» در آن حضور جدی و همه‌جانبه دارد.

در واقع، باید گفت همه آیات سوره نحل در جهت تبیین و تحلیل این موضوع اصلی و محوری هستند، اما آیاتی که در سوره نحل با صراحت بیشتر بیانگر این محور موضوعی و ناظر بر آن‌اند و متشابه این آیات و عبارات و حتی تکرار این موارد را در سوره انعام و سوره یاسین نیز می‌توان یافت، به شرح ذیل‌اند:

● خلق السماوات والارض بالحقّ، تعالی عمّا يشركون (۳)

● ان ربکم لرؤف رحيم (۷)

● ان في ذلك لآية لّقوم يتفكرون (۱۱)

● ان في ذلك لايات لّقوم يعقلون (۱۲)

● ان في ذلك لآية لّقوم يدّكرون (۱۳)

- ولتبتغوا من فضله ولعلكم تشكرون (١٤)
- وانهاراً وسبلاً لعلكم تهتدون (١٥)
- افمن يخلق كمن لا يخلق افلاتذكرون (١٧)
- وان تعدوا نعمة الله لا تحصوها (١٨)
- الهكم اله واحد فالذين لا يؤمنون بالآخرة قلوبهم منكرة وهم مستكبرون (٢٢)
- ثم يوم القيامة يخزيهم ويقول اين شركائي الذين كنتم تشاقون فيهم، قال الذين اوتوا العلم انّ الخزي اليوم والسوء على الكافرين (٢٧)
- وقال الذين اشركوا لو شاء الله ما عبدنا من دونه من شيء نحن ولا آباؤنا ولا حرمنا من دونه من شيء، كذلك فعل الذين من قبلهم، فهل على الرسل الا البلاغ المبين (٣٥)
- ولكن اكثر الناس لا يعلمون (٣٨)
- انما قولنا لشيء اذا اردناه ان نقول له كن فيكون (٤٠)
- وانزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم ولعلهم يتفكرون (٤٤)
- اولم يروا الى ما خلق الله من شيء يتفيؤا ظلاله عن اليمين والشمال سجداً لله وهم داخرون (٤٨)
- والله يسجد ما في السموات وما في الارض من دابة والملائكة وهم لا يستكبرون (٤٩)
- وقال الله لاتتخذوا الهين اثنين انما هو اله واحد فاي اي فارهبون (٥١)
- وله ما في السموات والارض وله الدين واصباً، افغير الله تتقون (٥٢)
- فلا تضربوا لله الامثال، ان الله يعلم وانتم لاتعلمون (٧٤)
- والله غيب السموات والارض، وما امر الساعة الا كلمح البصر او هو اقرب،

إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۷۷)

- و یوم نبعث من کلّ امة شهیداً ثمّ لایؤذن للذین کفروا ولا هم یتستعبون (۸۴)
- انّ ابراهیم کان امةً قانتاً لله حنیفاً، ولم ینک من المشرکین (۱۲۰)
- ثمّ اوحینا الیک ان اتّبع ملّة ابراهیم حنیفاً، وما کان من المشرکین (۱۲۳)
- ادع الی سبیل ربّک بالحکمة والموعظة الحسنة، وجادلهم بالّتی هی احسن، ان ربّک هو اعلم بمن ضلّ عن سبیله وهو اعلم بالمهتدین (۱۲۵)
- واصبر وما صبرک الا بالله، ولا تحزن علیهم، ولاتک فی ضیق ممّا یمکرون (۱۲۷)
- انّ الله مع الذّین اتّقوا والذّین هم محسنون (۱۲۸)

گفتنی است، اولاً آیات گزینش شده فوق غالباً از میان آیاتی برگزیده شده اند که بسیاری از خصوصیات این آیات را دارند؛ به عبارت دیگر، **حق مطلب** آن است که گفته شود یکایک آیات بلکه عبارات در سوره نحل مستقیماً و با وضوح کامل محور موضوعی یاد شده برای این سوره را تبیین و تحلیل می‌کنند، لاغیر؛ ثانیاً، بر پایه مقایسه دقیق‌تر سوره نحل با سوره انعام گذشته از موارد تشابه و همراهی و هم‌آوایی این دو سوره با یکدیگر، می‌توان گفت، از بیان مطالب اساسی مطرح شده در سوره انعام با محور موضوعی «**منشور اسلام در برابر جاهلیت**» مطلب تحلیلی و عمیق «**مقایسه فرهنگ مکتب با خدایی با مکتب و فرهنگ بی‌خدایی**» ضمن طرح و شرح آن در سوره انعام با رعایت سهم‌بندی در کنار مطالب دیگر، **این بار** به صورت یک مطلب مستقل تبیین و تحلیل آن بر عهده سوره نحل قرار داده شده است.

نام‌گذاری سوره نحل

انتخاب اسم «نحل» (زنبور عسل) برای سوره نحل؛^۱ سوره‌ای که برخی از

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۲۷۸.

اوصاف آن گذشت، و سوره‌ای که آن محور موضوعی را به شرح و تفصیلی که آمد داراست، کم دشوار نیست. راستی را، اگر قرار بود ما نامی برای این سوره انتخاب کنیم، چه اسمی روی این سوره می‌گذاشتیم؟ هر قدر بیشتر در ارتباط با این سؤال و نیز جواب‌های احتمالی آن به تأمل و تفکر پردازیم، بیشتر خواهیم توانست دقت‌ها و ظرافت‌های موجود در نام‌گذاری این سوره را دریابیم.

خداوند متعال، نام «نحل» را برای این سوره برگزیده است. نامی که از «جناس» لفظی و کتبی با «نمل»، نام سوره بیست و هفتم قرآن کریم، برخوردار است و اسرار و رموز و گفتنی‌ها و ناگفتنی‌ها دربارهٔ این دو «حشره»، یکی از دیگری بیشتر است. «نحل»: زنبور عسل، و «نمل»: مورچه؛ دنیای زنبوران عسل و دنیای مورچگان.

با الهام از بیان قرآن در آیات ۶۸ و ۶۹ سوره نحل دربارهٔ زنبور عسل، می‌توان گفت که خداوند متعال نام زنبور عسل را به‌عنوان نمادی از «باخدایی» تمام عیار، فرمانبرداری محض از خداوند عزوجل، یک زندگی سراسر منطبق با آنچه خدا از او خواسته‌است، بر این سوره نهاده است، تا حکایت از آن کند، و گویای آن باشد که هرگاه بنده خدا خودش را به‌طور کامل در خط فرمان خدای خویش قرار دهد، آن‌چنان «نمونه» می‌شود که حرکتش، کارش، دستاورد کار و فعالیتش، آن همه ویژگی‌ها و مزیت‌ها را پیدا می‌کند، به‌گونه‌ای که قابل مقایسه با هیچ نمونه دیگری نباشد: «وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ، ان اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ. ثُمَّ كَلِي مِنَ كُلِّ الثَّمَرَاتِ، فاسلکي سبيل رَبِّكَ ذُلًّا، يَخْرُجُ مِنْ بَطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلَفٌ الْوَانَهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ، انَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (نحل، ۶۹-۶۸).

با برگرفتن این نام نمادین، سوره نحل در جایگاه خود قرار می‌گیرد، و قرار گرفتن این سوره به‌دنبال سلسله سوره‌هایی که نام انبیاء الهی را بر خود داشتند و در ادامهٔ آن زنجیرهٔ سوره‌ها به سورهٔ رعد پیوست و پس از سورهٔ ابراهیم از سورهٔ حجر

سردرآورد، بیش از پیش معنادار می‌شود.

پایگاه و جایگاه انبیا و نبوت در میان انسان‌ها و در زندگانی بشر مشخص‌تر و معین‌تر می‌گردد. تفاوت میان «خدایی» و «غیرخدایی»، به تعبیر دیگر «بشری» آشکار می‌گردد. خدا چه می‌کند و بشر چه می‌کند. طرح‌های خدایی چگونه‌اند و طرح‌های بشری چگونه. اگر بشر «راه و روش خدایی» را برای زندگانی‌اش در این جهان برگزیند، چه تفاوت‌هایی با آن خواهد داشت که «راه و روش غیرخدایی» را پیش بگیرد. بر حضور خدا در زندگانی فردی و اجتماعی بشر چه آثاری مترتب است، و نبود این حضور از چه نبوده‌ها و کمبودهای اساسی و بنیادین سردرخواهد آورد. انّ فی ذلک لآیة لِّقومٍ یتفکرون.

آیات ویژه سوره نحل

- وعلی الله قصد السبیل ومنها جائز، ولو شاء لهداکم اجمعین (۹)؛
- وان تعدّوا نعمة الله لاتحصوها (۱۸)؛
- انّما قولنا لشيء اذا اردناه ان نقول له کن فیکون (۴۰)؛
- الذّین صبروا وعلی ربّهم یتوکلون (۴۲)؛
- ولو یؤاخذ الله الناس بظلمهم ما ترک علیها من دابةٍ ولكن یؤخّره‌م الی اجل مسمی فاذا جاء اجلهم لایستأخرون ساعة ولا یستقدمون (۶۱)؛
- فلاتضربوا لله الامثال، انّ الله یعلم وانتم لاتعلمون (۷۴)؛
- یعرفون نعمت الله ثمّ ینکرونها، واکثرهم الکافرون (۸۳)؛
- انّ الله یامر بالعدل والاحسان وایتاء ذی القربیٰ وینهی عن الفحشاء والمنکر والبغی، یعظکم لعلکم تذرّون (۹۰)؛
- ما عندکم ینفد وما عند الله باق (۹۶)؛

- يوم تاتي كل نفس تجادل عن نفسها وتوفى كل نفس ما عملت وهم لا يظلمون(۱۱۱)؛
- أدع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة الحسنة وجادلهم بالتي هي احسن(۱۲۵)؛
- ان الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون(۱۲۸).

ترتيب نزول و زمان نزول سورة نحل

سورة نحل در ترتيب نزول مشهور در جهان اسلام، سورة هفتادم است، و در ديگر ترتيب‌هاي نزول سوره‌هاي قرآن كريم، رديف‌هاي ۸۲، ۷۶، ۷۴، ۷۳، ۷۲ و ۷۱ و در جهت ديگر رديف‌هاي ۶۹، ۶۸ و حتى ۵۹ به اين سوره اختصاص داده شده است،^۱ که طبعاً هرچه شماره رديف پايين تر بيايد، حاکی از آن خواهد بود که سورة نحل اولاً مکی است، و ثانياً مرحله نزول آن مرحله پايانی مکی نیز نبوده است، بلکه در مرحله ميانی مکی يعني حدود سال دهم بعثت نازل شده است.

از سوی ديگر، اختصاص يافتن رديف ۱۰۲ در یکی از ترتيب‌هاي نزول، البته غير مشهور، به سورة نحل، پيشنهاد مدنی بودن سورة نحل را مطرح می کند که از قضا، مؤيدات فراوانی در متن آیات و عبارات و تعبيرات سورة نحل دارد.

حق مطلب اين است که آیات مَدَنِي النَزول در سورة مکی نحل، به سه آیه پايانی آن (۱۲۶ تا ۱۲۸) که به موجب روايات استثنا شده و مدنی قلمداد شده اند، محدود نمی گردد و عبارات و اشاراتی که در جای جای سورة نحل با اوضاع و احوال و وقایع عهد مدنی سیره نبوی همسوی و هماهنگ اند، و به هیچ روی با حال و هوای مکه و ویژگی های عهد مکی سیره نبوی دمسازی ندارند، کم نیستند.^۲

۱. رامیار، محمود، تاريخ قرآن، ص ۶۷۲ تا ۶۷۳.

۲. رامیار، محمود، تاريخ قرآن، ص ۵۸۴ و ص ۶۷۰ تا ۶۹۹؛ فيروزآبادی، بصائر ذوي التمييز، ص ۲۷۸؛ سيوطی، جلال الدين، الاتقان في علوم القرآن، ص ۵۵ و ۴۹؛ عزة دروزه، محمد، تفسير الحديث، ص ۱۶.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره نحل (۱۶۷)

شأن نزول آیه ۴۳ سوره نحل: «... فسئلوا اهل الذکر ان کنتم لاتعلمون» که در منابع اسباب نزول آمده است، حاکی از آن است که این آیه در فضای عهد مدنی و در مرأی و منظر یهودیان نازل شده است.^۱ همچنین، شأن نزول آیه ۹۲ از سوره نحل: «ولاتکونوا کالتي نقصت غزلهما من بعد قوۃ انکاثاً» که به سرگذشت آن زن ریسنده اشاره دارد که با آن همه زحمت پشم‌های انبوهی را می‌ریسید و رشته می‌کرد؛ آن‌گاه دوباره «همه آن رشته‌ها را پنبه می‌کرد».^۲

از این گذشته، در آیه ۱۱۸ سوره نحل: «وعلى الذین هادوا حرّما ما قصصنا عليك من قبل...» صراحت دارد در اینکه آیه مشتمل بر تحریم مواردی خاص از گوشت پرندگان و حیوانات برای یهودیان (آیه ۱۴۶ سوره انعام) که با توجه به سوره‌شناسی سوره انعام از آیات عملاً مدنی قرآن کریم است، پیش از این آیه نازل شده است؛ چنان‌که قید زمانی «من قبل» بر آن دلالت دارد. همچنین، آیه ۱۲۴ که مشتمل بر حاصل مطلبی در ارتباط با شنبه یهودیان است: «انما جعل السبت على الذین اختلفوا فيه» دارای سبک بیان ویژه و لحنی خاص است که نزول آن را پس از آیات ۶۵ و ۶۶ سوره بقره (قطعاً مدنی) و آیه ۱۶۳ سوره اعراف، که در بحث سوره اعراف مدنی بودن نزول آن اثبات شده است، نشان می‌دهد.

حاصل مطلب اینکه سوره نحل از جمله سوره‌های مکی تألیفی است که در سرفصل مهاجرت نبی اکرم از مکه به مدینه هنوز تمامیت نیافته و پرونده نزول فصول و آیات آن بسته نشده بوده و قسمتی از آیات آن در مدینه نازل شده و چه بسا در سال‌های نخستین عهد مدنی، تحت نظارت پیامبر اکرم متن نهائی آن شکل گرفته است. قسمت عمده آیات سوره نحل نیز که در مکه نازل شده‌اند، به گواهی

۱. طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان، ج ۶، ص ۵۵۷؛ واحدی، علی بن احمد، اسباب النزول، ص ۲۷۹.

۲. طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان، ج ۶، ص ۵۹۰؛ قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۳۸۹. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان، ج ۱۴، ص ۱۱۱؛ سیوطی، جلال‌الدین، اسباب النزول (لباب النقول)، ص ۱۵۷.

قرائن و شواهد موجود در متن سوره و گزارش‌های ثبت شده از سیره نبوی در عهد مکی، در فرصت‌ها و شرایط مختلف و در اثنای حوادث و وقایع و اوضاع و احوال پُر فراز و نشیب مسلمانان در مکه، از جمله واقعه مهم شهادت یاسر و سُمیّه، نخستین شهیدای اسلام، مادر و پدر عمار یاسر، در سال‌های ابتدائی عهد مکی با داستان نزول آیه ۱۰۶ سوره نحل همراه است^۱ که خداوند متعال می‌فرماید: «من كفر بالله من بعد ايمانه الا من اكره وقلبه مطمئن بالايمان...»؛ همچنین، بنابه مضمون آن روایت مشهور در منابع اسباب نزول، تغییر جای آیه‌ای از قرآن کریم به دستور پیامبر اکرم، به استناد فرمان خداوند عزوجل، وحی الهی در سال‌های میانی عهد مکی که سوژه‌ای برای شبهه‌افکنی و کارشکنی مشرکان مکه گردید: «واذا بدلنا آية مكان آية والله اعلم بما ينزل، قالوا انما انت مُفتَرٍ بل اكثرهم لا يعلمون. قل نزله روح القدس من ربك بالحق ليثبت الذين آمنوا وهدى وبشرى للمسلمين» (نحل ۱۰۱ و ۱۰۲)، از این جهت قابل توجه است، هرچند، بنابه تحقیق، از نگاه کارشناسانه و تخصصی علوم قرآنی و تفسیر، از آنجا که مشتمل بودن بر ترجمه نادرست و البته مشهور فراز «واذا بدلنا آية مكان آية والله اعلم بما ينزل» آن چنان اعتباری نخواهد داشت، بلکه غیرقابل قبول خواهد بود (دقت کنید).

خلاصه سوره نحل

«بسم الله الرحمن الرحيم. اتى امر الله فلا تستعجلوه، سبحانه وتعالى عما يشركون (۱) خلق السماوات والارض بالحق، تعالى عما يشركون (۳) خلق الانسان من نطفة فاذا هو خصيم مبين (۴) وعلى الله قصد السبيل ومنها جائر ولو شاء لهداكم اجمعين (۹) والذين يدعون من دون الله لا يخلقون شيئا وهم يخلقون (۲۰) الهكم اله

۱. واحدی، علی بن احمد، اسباب النزول، ص ۲۸۱؛ سیوطی، جلال‌الدین، اسباب النزول (لباب النقول)، ص ۱۵۸؛ طبرسی، امین‌الاسلام، مجمع البیان، ج ۶، ص ۵۹۸.

خلاصة سورة نحل (١٦٩)

واحد فالذين لا يؤمنون بالآخرة قلوبهم منكرة وهم مستكبرون (٢٢) هل ينظرون إلا ان تأتيهم الملائكة او يأتي امر ربك، كذلك فعل الذين من قبلهم، و ما ظلمهم الله ولكن كانوا انفسهم يظلمون (٣٣) و قال الذين اشركوا لو شاء الله ما عبدنا من دونه من شيء نحن ولا آباؤنا ولا حرمنا من دونه من شيء، كذلك فعل الذين من قبلهم، فهل على الرسل إلا البلاغ المبين (٣٥) ان تحرص على هداهم فان الله لا يهدي من يضل، وما لهم من ناصرين (٣٧) للذين لا يؤمنون بالآخرة مثل السوء، والله المثل الاعلى وهو العزيز الحكيم (٦٠) ويوم نبعث من كل امة شهيداً ثم لا يؤذن للذين كفروا ولا هم يستعتبون (٨٤) يوم تأتي كل نفس تجادل عن نفسها وتوفى كل نفس ما عملت وهم لا يظلمون (١١١) ان الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون (١٢٨)»

مؤسس فرسنگی منبری کانون نشر و ترویج زبان قرآن

سورهٔ اِسرائ

جایگاه و ساختار سورهٔ اِسرائ^۱

سورهٔ اِسرائ واپسین سورهٔ کاملِ جایگزین شده در نیمهٔ نخستین قرآن کریم است؛ چنان که «نصف القرآن» در اثنای یکی از آیات سورهٔ بعد از آن، سورهٔ کهف قرار دارد.^۲ از سوی دیگر، با گشوده شدن سورهٔ اِسرائ در این موضع از مصحف شریف، مجموعهٔ هفت سوره‌ای «مَسَبَّحات»^۳ که خود «کتابی در کتاب» و «قرآنی در قرآن» است، آغاز می‌شود؛ کتابی عظیم و قرآنی حکیم که در اینجا پس از پایان سورهٔ نحل در میانهٔ قرآن کریم گشوده می‌شود و در پایان سورهٔ اعلیٰ، در جزء سی‌ام بسته می‌شود، و با نظامی احسن، سامانه‌های دیگر سُور قرآنی را در اثنای

۱. رجوع به مقاله «اِسرائ، سوره» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی (دبا)، (فارسی و عربی و انگلیسی) می‌تواند در جهت تکمیل و تکمیل مباحث سوره‌شناسی این سوره مؤثر باشد؛ همچنین، به لحاظ جهات دیگری، مطالعهٔ دقیق مقالهٔ مزبور به پژوهشگران ارجمند حوزهٔ مطالعات قرآنی توصیه می‌شود.

۲. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن (تفسیر قرطبی)، ج ۱، ص ۶۴.

۳. سور مسَبَّحات: اِسرائ، حدید، حشر، صف، جمعه، تغابن، اعلیٰ؛ (رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۹۶).

سوره‌های هفت‌گانهٔ خود در برمی‌گیرد. هفت سورهٔ مجموعهٔ مسَبِّحات عبارتند از: (۱) سورهٔ اِسراء، سورهٔ هفدهم قرآن کریم که با کلمهٔ «سَبْحان» آغاز می‌شود؛ ۲ و ۳ (۴) سوره‌های ۵۷ و ۵۹ و ۶۱ که با کلمهٔ «سَبَّح» آغاز می‌شوند و در ردیف‌های فرد متوالی در شمارش سوره‌ها به ترتیب تلاوت با چهل سوره فاصله از نخستین سورهٔ مجموعهٔ مسَبِّحات در مصحف جای گرفته‌اند؛ ۵ و ۶) سوره‌های ۶۲ و ۶۴ که با کلمهٔ «يُسَبِّحُ» آغاز می‌شوند و در ردیف‌های زوج متوالی بلافاصله به دنبال سه سورهٔ دارای ردیف فرد جای گرفته‌اند؛ ۷) سورهٔ اعلیٰ که سورهٔ هشتاد و هفتم قرآن کریم که با کلمهٔ «سَبَّح» آغاز می‌شود، و با ۲۳ سوره فاصله از پنج سورهٔ نزدیک به هم، قرار گرفته‌است.

سورهٔ اِسراء تنها به‌خاطر نزول آیهٔ نخستین آن در مکه معظمه به‌عنوان یک سورهٔ مکی در منابع علوم قرآنی ثبت شده و شهرت یافته‌است، مضامین و مندرجات و شیوهٔ بیان آن بیشتر با حوادث و وقایع مرحلهٔ پایانی عهد مدنی همخوانی دارد؛ چنان‌که واژهٔ پایانی آیهٔ یکم این سوره: «البصیر» با تمامی دیگر آیات آن که با کلماتی از قبیل «وکیلاً»، «شکوراً»، «خشوعاً» و «تکبیراً» پایان می‌پذیرند، متفاوت است.^۱ سورهٔ اِسراء مشتمل بر ۱۲ زیرسوره (رکوع) است که بررسی سرآغازهای متنوع آن‌ها نشانگر آن است که قسمت‌های مختلف این سوره در مناسبات و موقعیت‌های مختلف و چه بسا با فواصل طولانی در عهد مدنی نازل شده‌اند. در عین حال، تمامی آیات سورهٔ اِسراء از ارتباط دقیق با یکدیگر برخوردارند و انسجام ویژهٔ آیات سورهٔ اِسراء به گونهٔ خاصی چشمگیر است، تا جایی که بسیار بجاست گفته شود این سوره یکپارچه یا دست کم قسمت به قسمت، دنبال هم نازل شده‌است؛ که البته عملاً چنین نبوده، و به نوبهٔ خود تابلویی زیبا و دل‌انگیز از اسلوب‌های اعجاز‌آمیز قرآن کریم است.

محور موضوعی سوره اسراء

محور موضوعی مشترک در مجموعه هفت گانه سُور مسَبَّحات «مقامات پیامبر اکرم و امتیازات قرآن کریم» است که در هر سوره یک جنبه از این محور موضوعی تفصیل بیشتری یافته است. محور موضوعی ویژه سوره اسراء «خاتَم النبیین و خاتَم الکتب» است که در سرتاسر سوره همراه با طرح و شرح دیگر مطالب لازم که شاخ و برگ و فروع این مطلب و موضوع اصلی هستند، با تناوب‌های منظم و بازگشت‌های متعدّد به مطالب در اثنای یکدیگر با انسجامی اعجاز‌آمیز و اعجاب‌انگیز به سبک بیان کشیده شده‌اند.

شرح ویژگی‌های رسالت خاتم پیامبران در آیه نخستین سوره با اشاره به سرگذشت «اسراء» شبانه آن حضرت از مسجد الحرام به «حول» مسجد الاقصا و سینه سینا و کوه طور، به منظور برگزاری مراسم بی‌نظیر بعثت شروع رسالت محمّد مصطفی به‌عنوان خاتم الانبیاء و المرسلین، به شرحی که در متن سوره مبارکه نجم آمده است، آغاز می‌شود.^۱

قلب پیامبر اکرم به‌عنوان گنجینه پر ظرفیت سرشار از حکمت و وحی الهی مورد توجه قرار می‌گیرد (آیه ۳۹)، و برخوردهای غیرمنصفانه معاندان و مخالفان و دشمنان سرسخت حضرت ختمی مرتبت نشانه بارزی از درماندگی آنان در برابر عظمت مقام ایشان دانسته می‌شود (آیات ۴۷ و ۴۸).

فضیلت و برتری پیامبر اکرم بر دیگر انبیا مطرح می‌شود (آیه ۵۵)، و مراتب ثبات قدم و استقامت پیامبر اکرم خاطر نشان می‌شود (آیات ۷۳ و ۷۶)، و «فضل کبیر» و عنایت خاص خدای سبحان نسبت به خاتم پیامبران با صراحت عنوان

۱. لسانی فشارکی، محمّدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی، فصل ششم: از اسراء تا خاتمیت، ص ۱۹۸.

می‌شود (آیهٔ ۸۷).

بی‌نیازی خاتم‌انبیا و ختم‌رُسل از ارائهٔ معجزات گوناگون که هرازگاه سردمداران شرک و کفر به‌عنوان نمایندهٔ قاطبهٔ مردمان آن دوران اجرای آن‌ها را از آن حضرت درخواست می‌کنند، مورد تأکید اکید قرار می‌گیرد (آیات ۹۰ تا ۹۳)؛ و به پیامبر اکرم توصیه می‌شود که گواهی و تأیید خداوند یکتا را برای اثبات حقانیت خود و صدق دعوت خویش بسنده بداند و فراتر از آن شاهد و دلیل و گواهی نطلبد (آیهٔ ۹۶).

شرح ویژگی‌های هدایت قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی (خاتم‌الکُتُب) نیز، با اشارهٔ فحوائی آیهٔ اسراء (آیهٔ ۱) به نزول یکجا و دفعی «کتاب» بر پیامبر اکرم (مضمون و منطوق آیهٔ ۱ سورهٔ کهف، سورهٔ مجاور سورهٔ اسراء) آغاز می‌شود، و قرآن کریم به‌عنوان جامع‌ترین و برترین منشور هدایت الهی که بیانگر تمامی دانستنی‌های لازم و مطلوب برای راهنمایی بشر است، معرفی می‌شود (آیات ۹ و ۱۲).

از دافعهٔ قرآن کریم همچنین حضرت رسول اکرم، در ارتباط با مُنکران رسالت آن حضرت و قداست قرآن کریم سخن به میان می‌آید (آیهٔ ۴۱) و علت این امر را توحیدی بودن مضامین قرآن کریم و طبیعت توحیدی دعوت پیامبر اسلام عنوان می‌کند (آیات ۴۵ و ۴۶).

«شجرهٔ ملعونه» به‌عنوان نمونه‌ای از «اسرار» تعبیه شده در قرآن کریم مطرح می‌شود (آیهٔ ۶۰)، و حقیقت و طبیعت قرآن کریم، شفا و رحمت برای اهل ایمان و زیان و خسارت برای ستم‌پیشگان عنوان می‌شود (آیهٔ ۸۲).

«انزال» - یعنی نزول یکجا و یکپارچهٔ تمامی قرآن در آغاز رسالت بر حضرت ختمی مرتبت مظهر لطف و عنایت خداوند متعال به آن حضرت دانسته می‌شود (آیات ۸۶ و ۸۷)، و از ناتوانی و درماندگی انس و جنّ دربارهٔ آوردن کتابی همانند قرآن

سخن به میان می آید (آیه ۸۸).

بر شمول و فراگیری قرآن بر انواع دانش‌ها و بینش‌ها به‌رغم اصرار و پافشاری مردمان بر ناسپاسی و حق‌ناشناسی تأکید می‌شود (آیه ۸۹)، و بر **حق محض بودن** و **حق محض ماندن قرآن کریم** و اصالت آن در مبدأ انزال و مقصد نزول آن تصریح می‌شود (آیه ۱۰۵)، و حکمت نزول تدریجی قرآن کریم به‌رغم **نزول پیشین و یکپارچه خاتم‌الکتب بر خاتم‌النبین**، به‌گونه‌ای که آن حضرت می‌توانستند از عهده خواندن تمامی قرآن بدون نیاز به فراگرفتن از جبرئیل امین برآیند، در قالب کنایه‌ای بلیغ بیان و تبیین می‌شود (آیه ۱۰۶).

رسماً و صراحتاً، بی‌نیازی قرآن کریم به هواداری مردمان و نیازمندی بشر به هدایت قرآنی و ایمان به آن اعلان می‌شود (آیه ۱۰۷)؛ و در پایان، **گرنش و تعظیم فرزندگان اهل کتاب به‌هنگام استماع آیات قرآن کریم بر حقانیت قرآن و اصالت الهی و آسمانی آن گواه گرفته می‌شود (آیات ۱۰۷ تا ۱۰۹)**.

گفتنی است، دیگر مطالب و مندرجات **سوره اسراء**، که لابه‌لای فرازهای اصلی سوره که بیانگر محور موضوعی سوره‌اند، جای گرفته‌اند، زمینه‌سازی، مقدمه‌چینی، بیان حواشی و نتایج تحلیل‌ها و تبیین‌های مرتبط با محور موضوعی **سوره اسراء** را عهده‌دارند. به‌عنوان مثال، یادکرد قصه موسی و بنی‌اسرائیل که بلافاصله پس از آیه **اسراء** در اوائل سوره، در واقع، پیش‌درآمدی برای مضامین آیات ۱۰۱ و ۱۰۴ در اواخر سوره است، ضمن آنکه دربردارنده اشاراتی تاریخی در جهت تکمیل مدلول و مضمون آیه **اسراء** است. همچنین، طرح موضوع **شتاب‌زدگی جبلی و غریزی انسان (آیه ۱۱)** به‌صورت واسطه و حلقه اتصالی میان مفاهیم قرآن‌شناختی مطرح شده در آیات قبلی از یک سوی و آیات ۴۱ و ۸۹ و ۱۰۶ از سوی دیگر قرار گرفته‌است، به‌گونه‌ای که وضعیّت جایگزینی **آیات ۱۶ تا ۱۹ سوره قیامت** را به‌صورت معترضه در

میان مجموعه آیات آن سوره برای پژوهشگران حوزهٔ مطالعات سوره‌شناسی تداعی می‌کند. همچنین، یادکرد ویژهٔ نوح نبی در آیهٔ سوّم سوره درمیان قصّهٔ موسی و بنی‌اسرائیل به‌صورت معترضه، و بار دیگر در آیهٔ ۱۷ به‌عنوان نمونه‌ای از اثرگذاری تعیین‌کنندهٔ انبیا و دعوت و مکتب الهی پیامبران در رویدادهای عمده و مهمّ و سرفصل‌گونه در جوامع بشری صورت گرفته‌است (بیشتر دقت کنید).

نام‌گذاری سورهٔ اِسراء

سورهٔ اِسراء از دیرباز علاوه بر این نام، با عنوان «سورهٔ بنی‌اسرائیل» نیز شهرت داشته، و وجه تسمیهٔ آن به «بنی‌اسرائیل» مطرح شدن یادکرد سرگذشت و سرنوشت قوم بنی‌اسرائیل در صدر و ذیل این سوره (آیات ۲ و ۱۰۱ تا ۱۰۴) بوده و در متون حدیثی از این سوره بیشتر با عنوان «سورهٔ بنی‌اسرائیل» یاد شده است؛^۱ امّا، ظاهراً از همان اوان نزول این سورهٔ مبارکه، از آنجا که از یک سوی، مسلمانان خوش نداشته‌اند که از سوره‌ای از سوره‌های قرآن کریم با اسم و عنوان «بنی‌اسرائیل» یاد کنند، و از سوی دیگر، نخستین آیهٔ این سوره «آیهٔ اِسراء» «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى...» است بیانگر یکی از حالات و مقامات اختصاصی پیامبر بزرگ اسلام بوده است، این سوره را با هر دو شکل مصدری «الإسراء» و فعل ماضی آن «أَسْرَى» که در متن آیه آمده است، نام‌گذاری و همواره از آن با عنوان «سورهٔ اِسراء» یا «سورهٔ اَسْرَى» یاد می‌کرده‌اند، چنان‌که، امروزه نیز در بیشتر مصحف‌های انتشار یافته و متداول در جهان اسلام عنوان این سوره «سورهٔ الإِسراء» است.

سورهٔ اِسراء، با توجه به اینکه تنها سوره در قرآن کریم است که با کلمهٔ

۱. سیوطی، جلال‌الدین، اسباب النزول (لباب النقول)، ص ۱۶۰؛ فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۲۸۸؛ سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۳۵۹.

«سبحان» آغاز شده، به سورة «سبحان» نیز نامیده شده است^١ و شاید بتوان گفت که این نام بیشتر نزد قراء و در حوزه های قرائت رواج داشته است؛ چنان که ابو عمرو دانی در کتاب التيسير في القراءات السبع، در آغاز فرش الحروف سورة إسرائء، این سورة را «سورة سُبحان» عنوان داده است.^٢

آیات ویژه سورة إسرائء

- «آية الإسرائء»: سبحان الذي أسرى بعبده ليلاً من المسجد الحرام الى المسجد الاقصى الذي باركنا حوله لنريه من آياتنا، أنه هو السميع البصير (١)
- ان احسنتم احسنتم لانفسكم وان اساتم فلها، ... (٧)
- ان هذا القرآن يهدي للتي هي أقوم ... (٩)
- وكل انسان الزمناه طائره في عنقه ونخرج له يوم القيامة كتاباً يلقاه منشوراً (١٣)
- ولا تقف ما ليس لك به علم، ان السمع والبصر والفؤاد كل اولئك كان عنه مسئلاً (٣٦)
- أنظر كيف ضربوا لك الامثال فضلوا فلا يستطيعون سبيلاً (٤٨)
- وما منعنا ان نرسل بالآيات الا ان كذب بها الاولون (٥٩)
- ولقد كرمنا بني آدم، وحملناهم في البر والبحر، ورزقناهم من الطيبات، وفضلناهم على كثير ممن خلقنا تفضيلاً (٧٠)
- ومن كان في هذه اعمى فهو في الآخرة اعمى واضل سبيلاً (٧٢)
- وقل جاء الحق وزهق الباطل، ان الباطل كان زهوقاً (٨١)

١. سيوطى، جلال الدين، الاتقان في علوم القرآن، ص ٣٥٩؛ فيروزآبادى، بصائر ذوي التمييز، ص ٢٨٨؛ دمشقى، ابن كثير، تفسير القرآن العظيم، ج ٥، ص ٤.

٢. دانى، عثمان بن سعيد، التيسير في القراءات السبع، ص ٤٠٩.

ترتیب نزول و زمان نزول سورة اسراء (۱۷۷)

- قل لئن اجتمعت الانس والجنّ على ان ياتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله ولو كان بعضهم لبعض ظهيرا (۸۸)
- قل سبحان ربّي هل كنت الا بشراً رسولا (۹۳)
- قل لو انتم تملكون خزائن رحمة ربّي اذا لامسكنم خشية الانفاق، وكان الانسان قتوراً (۱۰۰)
- قل ادعوا الله او ادعوا الرحمان، ايّ ما تدعوا فله الاسماء الحسنی (۱۱۰)
- «آية العزّ»: وقل الحمد لله الذي لم يتخذ ولداً ولم يكن له شريك في الملك ولم يكن له ولي من الدّل و كبره تكبيراً (۱۱۱).

ترتیب نزول و زمان نزول سورة اسراء

سورة اسراء به عنوان يك سورة مكي در ترتيب نزول مشهور رديف ۵۰ و در ديگر روايات ترتيب نزول رديف‌های ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، همچنين ۷۲، ۸۱، ۸۵، ۸۷ را به خود اختصاص داده است. از ميان رديف‌های مذکور، رديف‌های ۸۱ و ۸۵ و ۸۷ يکی بيش از ديگری احتمال مدنی بودن نزول اين سوره را، برخلاف شهرت آن به مکی بودن، مطرح می‌کنند.^۱ همچنين، در ترتيب نزول روايت شده توسط مقاتل به سند خودش از امام علي صلوات الله عليه، سورة اسراء در رديف ۱۱۰ قرار گرفته است^۲ که بی حرف و سخن بر مدنی بودن سورة اسراء گواهی می‌دهد. از سوی ديگر، سورة اسراء مشتمل بر مضامين فراوانی است که با حوادث و وقایع عهد مدنی سیره نبوی همخوانی دارد؛ چنان که به موجب روايات اسباب نزول، از دیرباز برخی از مفسران آیات ۲۶، ۳۲ تا ۳۳، ۵۷، ۶۰، ۷۳ تا ۸۱، ۸۵، ۸۸ و ۱۰۷ را استثنا کرده و

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۲. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، تفسیر الشهرستانی (مفاتیح الأسرار و مصابیح الأبرار)، ص ۱۶.

آیات مذکور را مدنی دانسته‌اند،^۱ اما گستردگی آیات مدنی در سوره اسراء بسی فراتر از این بلکه فراگیر نزدیک به تمامی آیات این سوره است.

شاخص‌تر از همه اینکه به موجب روایات اسباب نزول، آیات ۷۳ تا ۷۷ سوره اسراء در مقام افشاگری یکی از موارد بسیار حساس خیانت یهودیان مدینه نازل شده‌اند که در سال دهم هجرت در جهت براندازی اسلام و اخراج آن حضرت از «مدینه النبی» با منافقان هم‌قسم شده بودند.^۲

جالب‌تر اینکه به موجب برخی روایات، وقتی این آیات نازل شدند و پیامبراکرم جای آن‌ها را در سوره اسراء مشخص کردند، کاتبان وحی به شگفت آمدند؛ زیرا، پیش از آن گمان می‌کردند نزول آیات سوره اسراء کامل شده و پرونده آن بسته شده است^۳ (دقت کنید).

حاصل مطلب اینکه سوره اسراء تنها به سبب نزول آیه نخستین آن و به عبارت دیگر شروع نزول آن در مکه معظمه به عنوان سوره مکی شهرت یافته است، درحالی‌که نزول قسمت‌های مختلف آن در سراسر عهد مدنی، حتی در واپسین سال عمر پربرکت پیامبراکرم ادامه داشته است.

گفتنی است، غفلت از مدنی بودن طبیعت و ماهیت عمده آیات سوره اسراء و شهرت مکی بودن آن، نکته‌هایی ظریف و تعیین‌کننده را در ارتباط با دوران اقامت پیامبراکرم در مدینه از نگاه نافذ پژوهشگران و محققان پنهان داشته و افشاگری‌های قرآن کریم را نسبت به قوم یهود و بنی اسرائیل کتمان کرده و شاخص‌های قوت و

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

۲. واحدی، علی بن احمد، اسباب النزول، ص ۲۹۰؛ سیوطی، جلالی الدین، اسباب النزول (لباب النقول)، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ دمشقی، ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۵، ص ۹۱؛ طبری، ابن جریر، جامع البیان، ج ۱۵، ص ۸۸؛ طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان، ج ۶، ص ۶۶۵.

۳. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۳، ص ۱۳۶.

قدرت پیامبر اکرم و مسلمین و در برابر، ناتوانی و ضعف یهودیان مدینه و هم پیمانان ایشان را کم رنگ گردانیده است (بسیار بیشتر دقت کنید).

خلاصة سورة إسرائ

«بسم الله الرحمن الرحيم. سبحان الذي أسرى بعبده ليلاً من المسجد الحرام الى المسجد الأقصى الذي باركنا حوله، لنريه من آياتنا، أنه هو السميع البصير (١) ان هذا القرآن يهدي للتي هي اقوم ويبشر المؤمنين الذين يعملون الصالحات ان لهم اجراً كبيراً (٩) لاتجعل مع الله الهاً آخر فتقعد مذموماً مخذولاً (٢٢) ذلك مما اوحى اليك ربك من الحكمة، ولا تجعل مع الله الهاً آخر فتلقى في جهنم ملوماً مدحوراً (٣٩) ولقد صرفنا في هذا القرآن ليدكروا، وما يزيدهم الا نفورا (٤١) واذا قرأت القرآن جعلنا بينك وبين الذين لا يؤمنون بالآخرة حجاباً مستورا (٤٥) انظر كيف ضربوا لك الامثال فضلوا فلا يستطيعون سبيلاً (٤٨) وربك اعلم بمن في السماوات والارض، ولقد فضلنا بعض النبيين على بعض وآتينا داود زبوراً (٥٥) وما منعنا ان نرسل بالآيات الا ان كذب بها الاولون، وآتينا ثمود الناقة مبصرة فظلموا بها، وما نرسل بالآيات الا تخويفاً (٥٩) واذا قلنا لك ان ربك احاط بالناس، وما جعلنا الرؤيا التي اريناك الا فتنة للناس، والشجرة الملعونة في القرآن، ونخوفهم فما يزيدهم الا طغياناً كبيراً (٦٠) وان كادوا ليستفزونك من الارض ليخرجوك منها، واذا لا يلبثون خلافاً الا قليلاً (٧٦) سنة من قد ارسلنا قبلك من رسلنا، ولا تجد لستتنا تحويلاً (٧٧) وقل رب ادخلني مدخل صدق واخرجني مخرج صدق واجعل لي من لدنك سلطاناً نصيراً (٨٠) وقل جاء الحق وزهق الباطل ان الباطل كان زهوقاً (٨١) ونزل من القرآن ما هو شفاء ورحمة للمؤمنين ولا يزيد الظالمين الا خساراً (٨٢) قل لئن اجتمعت الانس والجن على ان يأتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله، ولو كان بعضهم لبعض ظهيراً (٨٨) قل آمنوا به او لا تؤمنوا، ان الذين اتوا العلم من قبله اذا يتلى عليهم يخرون للاذقان سجداً (١٠٧) وقل الحمد لله الذي لم يتخذ ولداً، ولم يكن له شريك في الملك، ولم يكن له ولي من الدل وكبره تكبيراً (١١١)»

سوره کُهِف

جایگاه و ساختار سوره کُهِف

سوره کُهِف «سوره میانی» قرآن کریم است. در ترتیب مصحف و ترتیب تلاوت سوره هجدهم است، یعنی ۹۶ سوره دیگر قرآن کریم پس از آن قرار گرفته است؛ اما، بر حسب شمارش حروف نورانی قرآن که جمعاً قرآن کریم مشتمل بر ۳۴۰۷۴۰ حرف است، جمله معطوف «وَلْيَتَلَطَّفْ» در آیه ۱۹ سوره کُهِف درست «وسط قرآن» است؛ چنان که چهار حرف «و»، «ل»، «ی» و «ت» متعلق به نیمه اول و حروف «ل»، «ط» و «ف» متعلق به نیمه دوم اند.

سوره کُهِف، با نامی که بر خود دارد: «کُهِف» یا غاری همچون «غار ثَوْر» را بر بلندای دوهزارپله‌ای کوه «ثَوْر» تداعی می‌کند که پیامبر اکرم با رفیق راه ایشان، در آغاز مهاجرت از مکه به مدینه برای ایمنی از شر کفار قریش و تعقیب و آزار ایشان سه

شبانۀ روز در آن غار بسربردند^۱ و بسی جالب توجّه است که به دقّت بر بلندای قلّه برافراشته سوره‌های مبارکه قرآنی قرار گرفته‌است. به‌گونه‌ای که از فراز چشم‌انداز آن در انتهای یک دامنه می‌توان «زهرابین» (در سوره بقره و آل عمران) و در انتهای دامنه دیگر «معوذتین» (دو سوره فلق و ناس) را مشاهده کرد؛ همچنین همه دیگر سوره‌های قرآن کریم را که در مسافت‌های دور و نزدیک از سوره کَهِف قرار گرفته‌اند. هر سوره آب و رنگ و جلوه مخصوص به خود را دارد و سوره‌های زوج و هم‌گروه از لحاظ جلوه و جذابیّت و دعوت بینندگان و خوانندگان بر سر سفره هدایتشان، هم‌رنگی‌ها و همسانی‌ها و همخوانی‌ها با یکدیگر دارند.

جلوه از پی جلوه؛ جاذبه در پی جاذبه؛ به گونه‌ای که نهایتاً همه چشم‌ها فروهشته می‌مانند، همان‌گونه که از روی زمین، چشمان انسان، وقتی به آسمان پرستاره چشم می‌دوزد: «فلا اقسّم بمواقع النجوم. و انه لقسم لو تعلمون عظیم. انه لقرآن کریم، فی کتاب مکنون. لا یمسه الا المطهرون، تنزیل من رب العالمین» (واقعه، ۸۰-۷۵).

موسس فرهنگی مزی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

سوره کَهِف سوره میانی مجموعه و سامانه سُور پنجگانه «حامدات» نیز هست. چهار سوره دیگر «حامدات» عبارتند از: فاتحة الكتاب و سوره انعام، در این سوی مصحف، و دو سوره سبأ و مائتکه (فاطر) در آن سوی مصحف، که با دو سوره دیگر آغاز شده با «تَبَارَكَ» (سوره‌های فرقان و مُلک) جمعاً هفت سوره قرینه را برای سامانه و مجموعه هفت سوره‌ای «مَسَبَّحات»^۲ تشکیل می‌دهند.

سوره کَهِف از ۱۲ زیرسوره (رکوع) تشکیل شده است^۳ که از آن میان رکوعات

۱. رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی، فصل هشتم: «از هجرت تا مهاجرت» مهاجرت پیامبر از مکه به مدینه به روایت قرآن.

۲. هفت سوره: اسراء، حدید، حشر، صف، جمعه، تغابن و اعلی.

۳. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

دوم و سوم و چهارم به داستان اصحاب کهف و رقیم و رکوعات نهم و دهم به قصه موسی و خضر اختصاص یافته است. دو رکوع پنجم و ششم با ضرب المثل؛ رکوع هفتم با سرآغاز «وَ إِذْ...» که نشانگر آغاز یک قصه است، و رکوع یازدهم با تعبیر «وِیَسْئَلُونَكَ» آغاز شده اند.

اسلوب بیان و لحن و آهنگ کلام سوره کهف بیشتر مکی است تا مدنی، ولی به گونه ای آشکار، از آن سبک پُرتنین و پُر جوش و خروش آیات و سُورِ مرحله ابتدائی و میانی مکی فاصله می گیرد: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا. قَيِّمًا لِيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّنْ لَّدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا؛ مَا كُنْتُمْ فِيهِ أَعْدَاءُ»؛ دو آیه نسبتاً طولانی و در عین حال با نظام‌های زنگ‌دار و توأم با تنین، و ناگهان یک آیه سه کلمه ای کوتاه؛ و دوباره آیات طولانی تر و طولانی تر، اما نه بسیار طولانی.

محور موضوعی سوره کهف

محور موضوعی مشترک سُورِ حامدات «ولایت الهی» و به عبارت دیگر، رابطه بنده با خدا به عنوان رابطه «عبد» با «مولا» و «مولا» با «عبد»، که با عمق معنایی و مفهوم اساسی «حمد» مستقیماً در ارتباط است.

این موضوع بسیار مهم و پُر دامنه که می توان گفت خود محور و جامع تمامی مسائل و مفاهیم معرفتی و عرفانی و دینی است، در سوره حمد که نخستین عضو این مجموعه در مصحف شریف است، با فشردگی و جامعیتی درخور «فاتحة الكتاب» و «أُمُّ الْكِتَابِ» تعبیه شده و در هریک از چهار سوره دیگر با رویکردی خاص طرح و شرح می گردد.

محور موضوعی سوره کهف، به طور اختصاصی، «ولایت الهی» است؛ چنان که

ساختار اصلی سوره کهف را پنج داستان متنوع و مختلف با محوریت موضوع «ولایت الهی» تشکیل می‌دهد و دیگر آیات سوره کهف گویی در حکم مقدمه و خاتمه و پیوند میان خطوط اصلی مضامین و مطالب و محتوای این داستان‌ها هستند. این پنج داستان عبارت‌اند از: (۱) داستان اصحاب کهف و رقیم؛ (۲) داستان آن دو دوست، یکی ثروتمند و دیگری مستمند؛ (۳) داستان آدم و ابلیس؛ (۴) داستان موسی و خضر؛ (۵) داستان ذوالقرنین. گفتنی است، داستان سوّم را محققان و پژوهشگران معمولاً از قلم می‌اندازند و سوره کهف را دربرگیرنده چهار داستان قلمداد می‌کنند،^۱ به دلیل اینکه طرح این قصه در سوره کهف بسیار گذراست و کمتر از یک آیه (آیه ۵۰) را به خود اختصاص داده است؛ در حالی که نحوه شروع آن با تعبیر «و اذ قلنا» که در اسلوب بیان قرآن کریم معمولاً در آغاز طرح داستان‌ها به کار می‌رود، نشانگر «مُراد» بودن و «مطرح» بودن قصه آدم و ابلیس در مجموعه داستان‌های سوره کهف است و با در نظر گرفتن اصل و قاعده «ان القرآن یفسر بعضه بعضاً»^۲ که بر اسلوب بیان قرآن کریم حاکم است.

موسس فکری مزی کاغون نشر ترویج زبان قرآن

گفتنی است، با وجود آنکه شرح و بسط داستان‌های مربوط به خلقت آدم؛ آدم و فرشتگان؛ آدم و ابلیس، و آدم و حوا در سوره‌های دیگر قرآن کریم توزیع شده است، طرح سریع و گذرای قصه آدم و ابلیس در سوره کهف برای همین منظور بوده است که جایگاه این داستان و دیگر داستان‌های متعلق به آن را در حوزه مباحث و سرفصل‌های «ولایت الهی» و نیز سرنوشت انسان مشخص گرداند؛ مبادا که در کنار آن همه انواع نگاه‌ها و نگرش‌ها و بررسی‌ها و پژوهش‌ها که در ارتباط با خلقت آدم و جایگاه و سرنوشت انسان در عالم خلقت، همواره در کار بوده و هست، از مسئله

۱. برای نمونه رک: طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۳، ص ۲۳۶؛ مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۳۳۸.

۲. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۲؛ مکارم شیرازی، ناصر، پیام قرآن، ج ۱، ص ۲۱.

اساسی پیوند محکم این مسائل و قضایا با ولایت الهی غفلت شود، و فقدان همین نگاه و نگرش، فهم‌های ناقص یا نادرست را در این حوزه از مطالعات و مباحث، باعث شود، و چه بسا چنین شده باشد، و «دروغ چرا؟!» دقیقاً چنین اتّفاقی افتاده است.

محور موضوعی «ولایت الهی» به گونه‌ای صریح در آیه ۴۴ سوره كهف عنوان شده است: «**هناك الولایة لله الحق**». افزون بر آن، بسیار شایان توجّه و دقّت است که کلمه «ولایت» تنها یک بار در قرآن کریم و در همین آیه از سوره كهف (سوره الولایة) به کار رفته است.

نام‌گذاری سوره كهف

نام مشهور سوره كهف که جز آن هم با نام دیگری تا کنون نامیده نشده است، اختصار یافته «اصحاب الكهف و الرقيم» است که همانند سوره فيل (اصحاب الفيل) و سوره حجر (اصحاب الحجر)، سوره كهف نام خود را از این عنوان که در آیه نهم سوره آمده، گرفته است.^۱ اما، این همه مطلب نیست، «مطالب» و «مباحث» و نکات بسیار قابل پژوهش و دامنه‌دار، از همانجا آغاز می‌شود که این مطلب پایان می‌پذیرد.

كهف (غار) که بیش و پیش از هر چیز دیگر تداعی‌کننده «پناهگاه»، «امن و امان»، «آسایش و آرامش»، «اطمینان خاطر» و «خاطر جمعی» است، بهترین نام و عنوان در عرصه این جهانی برای سوره میانی و مرکزی قرآن کریم است که محور موضوعی آن «ولایت» باشد.

ناگفته پیداست که ولایت الهی برای انسان «كهف امان» و «حصن حصین» است. همچنین، بلافاصله ذهن پژوهشگر متدبّر به سمت و سوی این سؤال حرکت آغاز می‌کند که اصحاب كهف یا به قول قرآن «اصحاب كهف و رقيم» که قرآن کریم

آنان را چنین معرفی و توصیف می‌کند: «**أَنَّهُمْ فَتِيَةٌ آمَنُوا بَرَّبَهُمْ وَ زَدْنَاهُمْ هُدًى. وَ رَبَّنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبَّنَا رَبَّ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ...**» چگونه با وجود برخورداری از این حصن حصین و کَهِف امان ولایت الهی، برای یافتن پناهگاه راهی بیابان شدند؟ و از خدا خواستند که جای مناسبی برای آنان تدارک کند که به آنجا پناه ببرند و در آن بیاسایند و آرام بگیرند (آیه ۱۰ و تفسیر و توضیح آن در آیه ۱۶)؟! آیا نمی‌توانستند مانند پیامبر اکرم و مسلمانان نخستین که نخستین مخاطبان این سوره و این داستان‌اند، با تکیه بر ایمان خود و پناه بردن به کَهِف امان و حصن حصین ولایت الهی در میان بت‌پرستان و خداستیزان زندگی کنند؟ و آیا انتظار خداوند متعال از آنان همین نبود؟^۱

به‌راستی، «عجب» چه که اصحاب کَهِف، در واقع، از جایگاه و پایگاهی که خدا و مولایشان می‌خواست که آنان را در آنجا ببیند، استعفا کردند و سنگ‌هایشان را رها کردند و در آن غار خوش آب و هوا و «همه چیز تمام» کوه سنگر گرفتند و به خواب ناز فرورفتند و «سگ اصحاب کَهِف» یاسانشان شد تا خوب بخوابند، و زمانی دیده از خواب بسیار طولانی بیش از یکصد و پنج‌هزار شبانه روزی (سیصد ساله) بگشایند، و با گرفتن نخستین ارتباط با شهر پیشین خود دریابند که همه چیز عوض شده و شرک و بت‌پرستی در شهرشان ورافتاده و مساجد جای بتکده‌ها را گرفته‌اند؛ اما، شگفتا که اینک نیز انگار در شهرشان کاری ندارند جز اینکه غذایی بگیرند و بخورند و بیاسایند و دوباره بخوابند، و این بار البتّه به خواب ابدی، به خواب مرگ، فروروند؟^۲

با توجه به این اصل مسلم در علوم قرآنی که نام سوره‌های قرآن کریم بخشی

۱. برای شرح بیشتر رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی.

۲. برای تفصیل بیشتر رک: لسانی فشارکی، محمدعلی، پنجمین کارگاه آموزشی پژوهشی تفسیر سوره‌شناختی آیات با موضوع آیه «ام حسب ان اصحاب الکَهِف و الرقیم کانوا من آیاتنا عجايب»، <https://quranlsln.ir>.

از متن قرآن کریم و وحی منزل قرآن نیست و به عبارت دیگر نام سوره‌های قرآن «توقیفی» نیست،^۱ و نیز با توجه به آنچه اشاره شد، می‌توان سوره کهف را «سوره ولایت» نیز نامید. تا این نام‌گذاری کارشناسانه و تخصصی، راه را برای کسانی که در قرآن کریم به دنبال گمشده‌ای با عنوان سوره الولاية می‌گردند و در جست‌وجوی سوره‌ای با این نام در قرآن‌اند، روشن گرداند و دریابند که قرآن، چنان‌که انتظار می‌رود، «سوره ولایت» دارد و سوره ولایت همین سوره مشهور با نام و عنوان «سوره الکهف» است؛ که درست در وسط مصحف شریف جای گرفته است و گویی همه آیات و سوره قرآن کریم از ابتدای مصحف تا این سوره در حکم مقدمه و از پس این سوره تا انتهای مصحف در حکم مؤخره، و توضیح و تکمیل و تبیین‌های پیشین و پسین برای محتوای این سوره و موضوع محوری آن «ولایت» هستند، و به هیچ روی شگفت نیست که قرآن «کتاب ولایت» باشد و سوره میانی و محوری آن و عمود خیمه قرآن و راز سر به مهر قرآن، که خواسته یا ناخواسته «به عالم سمر شده»،^۲ «سوره کهف، سوره ولایت» باشد.

گفتنی است، مبتنی بر آنچه آمد، سوره کهف می‌تواند با نام‌ها و عناوین «سوره ذوالقرنین»، «سوره موسی و خضر» و «سوره دنیا و عقبی» همچنین نام‌ها و عنوان‌های دیگر نیز نام‌گذاری شود.

آیات ویژه سوره کهف

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی، مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، فصل چهارم: نام‌گذاری سوره‌ها، ص ۵۶.

۲. ترسم که اشک در غم ما پرده‌در شود
وین راز سر به مهر به عالم سمر شود
گویند سنگ لعل شود در مقام صبر
آری شود، ولیک به خون جگر شود

(حافظ)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره کهف (۱۸۷)

- ام حسبت انّ اصحاب الکهف والرقیم كانوا من آیاتنا عجا (۹)
- ولا تقولن لشیء انّی فاعل ذلك غدا (۲۳)
- وقل الحقّ من ربکم، فمن شاء فلیؤمن ومن شاء فلیکفر (۲۹)
- انّ الذین آمنوا و عملوا الصالحات انا لانضیع اجر من احسن عملا (۳۰)
- هنالك الولاية لله الحقّ (۴۴)
- ولقد صرّفنا في هذا القرآن للناس من کل مثل (۵۴)
- وربک الغفور ذو الرحمة (۵۸)
- انّ الذین آمنوا و عملوا الصالحات كانت لهم جنّات الفردوس نُزّلا (۱۰۷)
- قل لوکان البحر مدداً لکلمات ربّي لنفد البحر قبل ان تنفد کلمات ربّي ولو جئنا بمثله مددا (۱۰۹)
- قل انما انا بشر مثکم یوحی الیّ انما الهکم اله واحد، فمن کان یرجوا لقاء ربّه فلیعمل عملاً صالحاً، ولا یشرك بعبادة ربّه احدا (۱۱۰).

ترتیب نزول و زمان نزول سوره کهف

سوره کهف در ترتیب نزول مشهور سوره های مبارکه قرآن کریم در ردیف ۶۹ قرار گرفته که به موجب آن ترتیب، پس از سوره های احقاف، ذاریات، غاشیه، و پیش از سوره های نحل و نوح و ابراهیم نازل شده است. دیگر روایات موجود در منابع علوم قرآنی، ترتیب نزول سوره کهف را ردیف های ۶۸ و ۶۷ و ۶۶ و ۶۵ همچنین ۸۰ و ۸۱ قلمداد کرده اند^۱ که با توجه به نزول ۸۰ سوره از قرآن کریم در مکه معظمه، ردیف های ۸۰ و ۸۱ حکایت از نزول سوره کهف در آستانه مهاجرت پیامبر اکرم دارد؛ چنان که گویی راه را برای مقایسه اقامت سه روزه اضطراری بی آرام و قرار پیامبر اکرم و یار غار ایشان در غار ثور با اقامت سیصد ساله اصحاب کهف در آن غار کذابی با آن

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

آسایش مثال‌زدنی و خواب ناز طولانی هموار می‌گرداند. در این میان، پیشنهاد ردیف ۵۱^۱ در یکی از ترتیب‌های نزول نیز چشمگیر است که طبعاً نزول سوره کَهِف را چندین سال بازپس می‌راند و زمان نزول این سوره را در مرحله میانی مکی قلمداد می‌کند (دقت کنید).

گفتنی است، هرچند، با توجه به شواهد و قرائن موجود در متن سوره کَهِف، همچنین قرائن و شواهد موجود در سیره نبوی، نزول بخش‌هایی از سوره، بویژه آیات آغازین سوره کَهِف در مکه قطعی است؛ و تا کنون کسی جز این نگفته است، با تدبیر در متن قرآن کریم و مقایسه محتوای سوره کَهِف با مقاطع مختلف سیره نبوی می‌توان دریافت آیات در مدینه نازل شده از سوره کَهِف به آیات ۲۸ و ۸۳ تا ۱۰۱ که به موجب روایات استثنا شده‌اند،^۲ محدود نمی‌شوند، و عمده آیات سوره کَهِف در سال‌های اقامت پیامبر اکرم در مدینه پس از مهاجرت آن حضرت و مسلمانان از مکه به مدینه و حتی در سال‌های واپسین عهد مدنی نازل شده‌اند، و باید گفت سوره کَهِف یکی از سوره‌های نه‌چندان طولانی اما تألیفی است که پس از نزول آیات و فصول مختلف آن طی سالیان متمادی و در اثنای نزول سوره‌های دیگر، نهایتاً تحت نظر و اشراف دقیق پیامبر اکرم تألیف و تدوین شده است.

خلاصه سوره کَهِف

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ اَنْزَلَ عَلَیْ عَبْدِ الْکِتَابِ وَلَمْ یَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا (۱) فَلَعَلَّکَ بَاخِعٌ نَّفْسَکَ عَلَیْ اٰتَارِهِمْ اِنْ لَمْ یُؤْمِنُوْا بِهٰذَا الْحَدِیْثِ اِسْفَا (۶) اَمْ حَسِبْتَ اَنَّ اَصْحَابَ الْکَهْفِ وَالرَّقِیْمِ کَانُوْا مِنْ اٰیَاتِنَا عَجَبًا (۹) نَحْنُ نَقُصُّ عَلَیْکَ نَبَاَهُمْ بِالْحَقِّ، اَنْهُمْ فَتِیةٌ اٰمَنُوْا بِرَبِّهِمْ وَ زِدْنَاهُمْ هُدًی (۱۳) وَاَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَیْنِ، جَعَلْنَا

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۷۳.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴.

لاحدهما جنّين من اعناب وحفناهما بنخل وجعلنا بينهما زرعاً (٣٢) واضرب لهم مثل الحياة الدنيا كماء انزلناه من السماء فاختلط به نبات الارض فاصبح هشيماً تذرّوه الرياح، وكان الله على كل شيء مقتدراً (٤٥) واذ قلنا للملائكة اسجدوا لآدم فسجدوا الا ابليس، كان من الجنّ ففسق عن امر ربه، افتتخونه وذريّته اولياء من دوني وهم لكم عدو، بس للظالمين بدلاً (٥٠) ما اشهدتهم خلق السماوات والارض ولا خلق انفسهم وما كنت متخذ المضلين عضداً (٥١) واذا قال موسى لفتاه لا ابرح حتى ابلغ مجمع البحرين او امضي حُقباً (٦٠) ويسئلونك عن ذي القرنين، قل ساتلوا عليكم منه ذكراً (٨٣) انا مكّنا له في الارض وآتيناه من كلّ شيء سبباً (٨٤) فاتبع سبباً (٨٥) افحسب الذين كفروا ان يتخذوا عبادي من دوني اولياء، انا اعتدنا جهنم للكافرين نزلاً (١٠٢) انّ الذين آمنوا وعملوا الصالحات كانت لهم جنّات الفردوس نُزلاً (١٠٧) قل انما انا بشر مثلكم يوحى اليّ انما الهكم اله واحد، فمن كان يرجو لقاء ربه فليعمل عملاً صالحاً، ولا يشرك بعبادة ربه احداً (١١٠)»

سورهٔ مریم

جایگاه و ساختار سورهٔ مریم

سورهٔ مریم یکی از ۲۹ سورهٔ قرآن کریم است که با حروف مقطعهٔ رمزی آغاز شده است. دستگاہ رموز و حروف مقطعهٔ آغاز این سوره گسترده‌ترین دستگاہ با شکلی خاص و بی‌نظیر است که از پنج حرف کاف، ها، یا، عین، صاد تشکیل شده است. این دستگاہ رمزی پنج حرفی با حرف صاد با دستگاہ رمزی چهار حرفی سرآغاز سورهٔ اعراف و دستگاہ تک حرفی «صاد» با سورهٔ صاد؛ با حرف «ها» با سورهٔ مجاورش «طاها»؛ با حرف «یا» با سورهٔ «یاسین»؛ با حرف «عین» با سورهٔ «شورا»؛ و با حرف «سین» با سه سورهٔ «طواسین» و با حرف «قاف» با سورهٔ «قاف» مشترک است. به این ترتیب سورهٔ مریم به چندین وجه در چندین گروه سوره‌ها می‌تواند عضویت داشته باشد، و از جهت تنوع و تعدد هم‌گروه‌هایش، سورهٔ مریم یک سورهٔ ویژه و متمایز خواهد بود.

گفتنی است، در سامانهٔ اعجاز‌آمیز و تدبیر‌برانگیز حروف مقطعهٔ آغازین ۲۹ سوره

در قرآن مجید، دو دستگاه «کاف‌های‌اعین‌صاد» (کهیعص) و «حامیم‌عین‌سین‌قاف» (حمعسق) از هر جهت قرینۀ یکدیگرند و چه بسا توجه برخی از پژوهشگران را در حوزهٔ مطالعات سوره‌شناسی به خود جلب کرده باشد، که در این صورت دو سورهٔ مریم و شورا نسبتی از نوع «قرینتین» با یکدیگر پیدا می‌کنند و پژوهش سوره‌شناختی را رقم می‌زنند که قطعاً نتایج قابل توجهی را نیز به ارمغان خواهند آورد.

سورهٔ مریم زوج سورهٔ کهف است و در واقع ملحقی است به سورهٔ کهف که می‌خواهد داستان مریم و عیسی‌بن‌مریم و داستان‌های کوتاه و بسیار کوتاه چند تن از پیامبران را بر پنج داستان سورهٔ کهف بیافزاید، تا نشان دهد که چگونه هریک از آن داستان‌های سورهٔ کهف نیز می‌توانستند، اگر خداوند عزوجل چنان اراده کرده بود، یک سورهٔ مستقل و کامل باشند، و نیز اینکه چگونه داستان همهٔ انبیاء الهی ملحق به داستان‌های «ولایت محور» سورهٔ کهف «سورهٔ ولایت» اند.

از طول و تفصیل و فحوای داستان مشهور تاریخی حاکمی از قرآن خواندن جعفر طیار در دربار نجاشی پادشاه حبشه به هنگام مهاجرت تبعیدگونهٔ عده‌ای از مسلمانان به حبشه که در منابع سیره ثبت شده است، چنین برمی‌آید که همهٔ سورهٔ مریم یا بخش‌هایی از سورهٔ مریم در آستانهٔ مهاجرت آن عده از مسلمانان به حبشه نازل شده بوده است. بنابراین، حدود زمان نزول سورهٔ مریم سال‌های ۱۰ تا ۱۳ بعثت، و سورهٔ مریم از جمله سوره‌های نازل شده در مرحلهٔ میانی مکی خواهد بود؛ چنانکه طنین و نظام‌هنگ و واژه‌های پایانی آیات و نیز اندازهٔ آیات سورهٔ مریم گواهی بر نزول این سوره در چنین مرحله‌ای است (دقت کنید).

سورهٔ مریم در ترتیب مصحف شریف پس از سورهٔ کهف و به دنبال سوره‌هایی که جهت‌گیری اصلی بیان آن سوره‌ها نبوت و انبیاست و پیش از دو سورهٔ طاه و «انبیا» که بار دیگر به نبوت و انبیا می‌پردازند، قرار گرفته است، در حالی که به نام

«مریم» نامیده شده، و مریم بنت عمران، مادر حضرت عیسیٰ مسیح قطعاً پیامبر نبوده است. جالبتر اینکه در سوره مریم پیامبران متعددی نام برده شده اند و حتی به قصه چند تن از آنان پرداخته شده و در عین حال، این سوره به نام «مریم» نام گذاری شده و نخستین داستانی هم که در سوره مطرح می شود داستان مریم است.

با توجه به بیان و تبیینی که قرآن کریم، هرچند با ایجاز و به اختصار، از حالات و مقامات حضرت عیسیٰ بن مریم، سلام الله علیهما، ارائه کرده است، نقش پیامبرگونه حضرت مریم، قدم به قدم و دوشادوش فرزندشان در تمامی دوران دعوت و نبوت آن حضرت، باید گفت که این نیز از بسیار و بی شمار ظرائف و لطائف تعبیه شده در اسالیب معجزه گر قرآن مجید است، و امید آن می رود که گسترش مرزهای دانش و پژوهش در حوزه تحقیقات و مطالعات ساختاری در سوره به سوره قرآن کریم و ارتباط شبکه ای بسیار تدبّر برانگیز در میان سوره های مختلف قرآن با تنوع و تکثیری از نوع خود، بیش از پیش، راه را برای فتح باب انواع این گونه مطالعات نوین در جغرافیای مطالعات قرآنی که در تاریخ علوم قرآنی بی سابقه خواهد بود، هموار گرداند.

سوره مریم از شش زیرسوره (رکوع) تشکیل یافته است که سرآغازهای آن عبارتند از: ۱) «کاف.ها.یا.عین.صاد (۱)»؛ ۲) «و اذکر فی الكتاب مریم (۱۶)»؛ ۳) «و اذکر فی الكتاب ابراهیم (۴۱)»؛ ۴) «و اذکر فی الكتاب موسی (۵۱)»؛ ۵) «و یقول الانسان (۶۶)»؛ ۶) «الم تر انا ارسلنا الشیاطین علی الکافرین (۸۳)».

چنان که از بررسی سرآغازهای رکوعات سوره مریم برمی آید، سوره مریم سوره ای است داستانی با آیات غالباً کوتاه و بسیار کوتاه که بیش از هرچیز شبیه ترانه های داستانی است. آهنگین بودن عبارات و آیات در سوره مریم بسیار

چشمگیرتر از دیگر سوره‌های متوسط (نه کوتاه و نه بلند) در قرآن کریم است. رکوع اوّل که با حروف مقطعهٔ کاف.ها.یا.عین.صاد شروع شده مقدمهٔ سورهٔ مریم، و دو رکوع آخر عملاً خاتمهٔ نسبتاً طولانی سورهٔ مریم‌اند، و بدنهٔ سوره را واحدهای موضوعی ۲ و ۳ و ۴ که عمدتاً داستانی‌اند، تشکیل داده‌اند.

محور موضوعی سورهٔ مریم

سورهٔ مریم، در عین آنکه یکی از سوره‌های آغاز شده با حروف مقطعهٔ رمزی است، مانند سوره‌های مجموعه‌های «المیمات» و «الرائات» و «طواسین» هم‌گروه ندارد، هرچند با سوره‌های اعراف، طها، صاد، شورا در حروف رمزی آغازین اشتراک دارد، و قاعدتاً، از هماهنگی‌هایی متناسب با اشتراک با سرآغاز آن سوره‌ها برخوردار است.

سورهٔ مریم و محور موضوعی آن را، به عبارتی این تعبیر می‌تواند معرفی کند که همان‌گونه که دستگاه رمزی حروف مقطعهٔ آغازین این سوره بس رازآلود و پُررمزوراز است، سورهٔ مریم نیز سورهٔ «رمز» و «رازها» است؛ رازهایی سر به مهر که البته به برکت قرآن کریم که «بیان للناس» است و «بلاغ للناس» است، با نزول قرآن کریم، به عالم سَمَر شده‌اند، و همهٔ این رازها و رمزها به یک رمز و راز باز می‌گردند و آن «ربوبیت» است؛ ربوبیت خدای یکتا، در ارتباط با انسان‌ها، جانوران، گیاهان، و همهٔ آنچه در عالم وجود، وجود یافته و وجود دارد و وجود خواهد داشت؛ به تعبیر جامع قرآنی: «و هو ربُّ کلِّ شیء» و به تعبیر جامع قرآنی دیگر در آیهٔ ۹۳ همین سورهٔ مریم: «ان کلّ من فی السماوات و الارض الاّ آتی الرحمن عبداً» و دنبالهٔ حیرت‌انگیز آن در آیهٔ بعد از آن: «لقد احصاهم وعدّهم عدداً» و حیرت‌انگیزتر از آن در آیهٔ بعد از آن: «و کلّهم آتیه یوم القیامة فردا».

گفتنی است، هماهنگی ظریفی میان محور موضوعی این سوره که «ربوبیت» است و نامیده شدن آن به نام یک «مادر» نامور و پرآوازه برقرار است، و می‌توان گفت در این هماهنگی این نکته ملحوظ بوده است که مادر مظهر ربوبیت الهی است و مهر مادری مظهر و آیتی است که از طریق آن می‌توان به چند و چون مهر پروردگار بهتر و بیشتر دست یافت، و گستره و دامنه رحمت ربوبی پروردگار عالمیان را، بیشتر و بهتر درک کرد.

بیان ربوبیت الهی، از نخستین آیات سوره مریم آغاز می‌شود: «ذکر رحمت ربک عبده زکریا» و پیوسته با تجزیه و تحلیل‌های گوناگون، یکسره تا پایان سوره ادامه می‌یابد.

نام‌گذاری سوره مریم

سوره مریم زوج سوره کهف، سوره میانی قرآن کریم و از جهت ساختار و محتوا دنباله‌ای برای سوره کهف است. در سوره کهف، با محوریت موضوع ولایت الهی و ارتباط آن با سرنوشت انسان، پنج داستان آمده بود که هرچند یکی از آن داستان‌ها در ارتباط با موسی بن عمران بود، اما عملاً هیچیک از آنها «قصص انبیا» نبود، در حالی که اوج حضور ولایت الهی و تعیین‌کنندگی آن، در زندگانی پیامبران الهی، است و در اسلوب ویژه بیان داستان در قرآن کریم نیز جهت‌گیری اصلی بیان و تبیین وقایع و حوادث عالم به سمت و سوی ولایت است، و سوره مریم، گویی تکمیل همین قسمت از سوره کهف را عهده‌دار شده است.

در سوره مریم علاوه بر داستان مریم بنت عمران (که در این سوره از او با عنوان «أخت هارون» نیز یاد می‌شود) به ترتیب، یادکردهایی از زکریا، یحیی، ابراهیم و آزر، موسی و هارون، اسماعیل، ادریس به عمل آمده و به نام نوح نبی به

مناسبت اشاره رفته و از «ذریه ابراهیم» و «آل یعقوب» (آیات ۵۸ و ۶) همچنین از بنی اسرائیل (آیه ۵۸) یاد شده است.

سوره مریم، بنابراین، با آنکه عملاً^۱ نه تن از پیامبران الهی در آن نام برده شده اند، و داستانی چند از چند تن از آنان در این سوره آمده است، به نام هیچ یک از آن پیامبران نامیده نشده و به نام مریم، بنت عمران، «سیدة نساء العالمین»^۱، نام گذاری شده است، این نام گذاری، آشکارا نشانگر و بیانگر این مطلب است که هر چند بر حسب اراده و مشیت الهی «الله اعلم حیث يجعل رسالته»^۲ عملاً هیچ یک از پیامبران الهی زن نبوده اند، لزوماً به معنای آن نیست که زنان در طی مدارج عبودیت و عرفان و قرب الهی هم درجه و هم مقام انبیاء الهی که همه از مردان اند، نبوده و نخواهند بود. همچنین، به معنای آن نیست که برخی از زنان نتوانند حتی از برخی پیامبران برتر بنشینند.

به عبارت دیگر، خداوند متعال با این نام گذاری معنادار، مریم مقدس را در عداد پیامبران، و سوره مریم را در میان مجموعه سوره های نوح و هود و ابراهیم و یونس و یوسف با چنین درخشش خاصی جایگزین ساخته است.^۳

آیات ویژه سوره مریم

- کاف.ها.یا.عین.صاد (۱)
- یا یحییٰ خذ الكتاب بقوة، وأتیناه الحكم صبیاً (۱۲)
- وإنّ الله ربّي وربکم فاعبدوه، هذا صراط مستقیم (۳۶)

۱. اشاره به آیه ۴۲ سوره مبارکه آل عمران: «واذ قالت الملائكة يا مریم انّ الله اصطفاك وطهرک واصطفاک علی نساء العالمین».

۲. سوره انعام، آیه ۱۲۴.

۳. برای دریافت تفصیل مطلب رک: لسانی فشارکی، محمدعلی، بیستمین کارگاه آموزشی پژوهشی قصص قرآن با موضوع «قصه مریم مقدس در قرآن کریم»، <https://quranlsn.ir>.

- وان منكم الا واردها، كان على ربك حتما مقضياً (۷۱)
- ان كل من في السماوات والارض الا آتني الرحمان عبداً (۹۳)
- لقد احصاهم وعدّهم عدداً (۹۴)
- ان الذين آمنوا وعملوا الصالحات سيجعل لهم الرحمان وداً (۹۶)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره مریم

سوره مریم در ترتیب تلاوت و چینش سوره‌ها در مصحف شریف، نوزدهمین سوره است که پس از سوره‌های نحل و اسراء و كهف و پیش از سوره‌های طاهّا و انبیا و حج جای گرفته است. در ترتیب نزول مشهور سوره چهل و چهارم است که در مکه معظمه پس از سوره‌های یاسین، فرقان و مائکة و پیش از سوره‌های طاهّا و واقعه و شعرا نازل شده است. در دیگر روایات ترتیب نزول، سوره مریم ردیف ۴۰، ۴۱، ۴۲ و ۴۳، همچنین، ردیف‌های ۵۸، ۶۸ و ۷۹ را به خود اختصاص داده است. این ردیف‌ها به ترتیب حاکی از نزول سوره مریم در مرحله میانی و حتی پایانی عهد مکی هستند. در ترتیب نزول روایت شده توسط مقاتل از امام علی صلوات الله علیه ردیف ۳۴ و در ترتیب نزول دیگری ردیف ۲۹ به این سوره اختصاص داده شده است که طبعاً، از نزول سوره مریم، چند سالی زودتر از آنچه شهرت یافته، یعنی چه بسا در مرحله ابتدائی مکی حکایت دارند.^۱

حق مطلب آن است که نزول سوره‌های نسبتاً طولانی، همچون شعرا و نجم و مریم در سال‌های نخستین عهد مکی، در کنار سُور قصار همچون اخلاص و معوذتین و کوثر و تکاثر و قدر و بینه، می‌توانسته است محتمل باشد، و در نتیجه باید گفت، در اثنای نزول قسمت‌های مختلف سوره مریم، سوره‌های متعدّد «تک واحدی» نیز نازل می‌شده‌اند، و فصول مختلف سوره مریم چه بسا طی چند سال

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

نازل شده و نهایتاً تحت نظارت دقیق پیامبر اکرم تدوین و تألیف شده باشند. چنانکه قبلاً نیز اشارت رفت، هماهنگی داستان مهاجرت تبعیدی عده‌ای از مسلمانان به حبشه با زمان نزول سورهٔ مریم، یا حداقل قسمتی از آن که مربوط به ماجرای بارداری و زایمان مریم مقدّس و سخن گفتن عیسیٰ مسیح در گهواره می‌شود، نیز جالب توجه است، و در این راستا باید مورد توجه ویژه قرار گیرد.

خلاصهٔ سورهٔ مریم

«بسم الله الرحمن الرحيم. كاف ها يا عين صاد (۱) ذكر رحمت ربك عبده زكريا (۲) يا يحيى خذ الكتاب بقوة ، وآتيناه الحكم صبياً (۱۲) واذكر في الكتاب مریم، اذ انتبذت من اهلها مكانا شرقياً (۱۶) يا اخت هارون ما كان ابوك امراً سوء وما كانت امك بغياً (۲۸) قال انني عبد الله، آتاني الكتاب وجعلني نبياً (۳۰) واذكر في الكتاب ابراهيم، انه كان صديقاً نبياً (۴۱) واذكر في الكتاب موسى، انه كان مخلصاً وكان رسولاً نبياً (۵۱) واذكر في الكتاب اسماعيل، انه كان صادق الوعد وكان رسولاً نبياً (۵۴) واذكر في الكتاب ادريس، انه كان صديقاً نبياً (۵۶) وقالوا اتخذ الرحمان ولداً (۸۸) ان كل من في السماوات والارض الا آتني الرحمان عبداً (۹۳) لقد احصاهم وعدّهم عدداً (۹۴) وكلّهم آتية يوم القيامة فردا (۹۵) وكم اهلكنا قبلهم من قرنٍ، هل تحس منهم من احدٍ او تسمع لهم ركزا (۹۸)»

سوره طاهّا

جاگاه و ساختار سوره طاهّا

سوره طاهّا، با حجم و اندازه‌ای حدود یک و نیم برابر سوره مریم، در ترتیب مصحف شریف به دنبال آن سوره قرار گرفته و عمدتاً تفصیل هر سه داستان حضرت موسی با فرعون و داستان ایشان با هارون و داستان ایشان با بنی اسرائیل است و در آخر (آیه ۱۱۵ به بعد) سوره طاهّا به داستان آدم و حوا نیز گریزی می‌زند. بنابراین، نسبت سوره طاهّا به سوره مریم همان نسبت سوره مریم به سوره کهف است و سوره طاهّا در واقع گسترش و تفصیل و تحلیل داستان‌های موسای کلیم را با فرعون و با برادرشان هارون و با بنی اسرائیل به عهده گرفته است.

ساختار سوره طاهّا را ترکیب هشت واحد موضوعی (رکوع)^۱ تشکیل می‌دهد که جز هفتمین واحد آن که به قصه آدم و ابلیس می‌پردازد: «و اذ قلنا للملائكة اسجدوا لآدم...» دیگر واحدها سرآغاز بخصوصی ندارند، و گویی فقط به خاطر آنکه

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

آن مقصود تعلیمی ترتیبی مورد نظر از تقسیم سوره‌های نسبتاً طولانی و طولانی به زیرسوره‌ها تحقق یابد، به مقاطعی تقسیم شده‌اند، در حالی که همه با هم یک داستان پیوسته‌اند.

در رکوع هشتم (آخر) سوره طاهّا، همانند آیات آغازین سوره، از ابتدا تا انتها خطاب مستقیم با پیامبر اکرم است و طبیعت خاتمه و نتیجه دارد. رکوع اول، با آنکه ابتدا به نظر می‌رسد که می‌خواهد مقدمه‌ای برای سوره باشد، خیلی زود وارد متن داستان می‌شود، و گویی شتاب متکلم برای ورود به متن قصه مانع از ادامه مقدمه می‌شود و چه بسا بیان مطالبی که می‌بایست در مقدمه سوره می‌آمد، به مؤخره و خاتمه سوره انتقال می‌یابد، و به همین جهت خاتمه سوره یک زیرسوره کامل را به خود اختصاص می‌دهد.

محور موضوعی سوره طاهّا

محور موضوعی سوره طاهّا، مشترک با گروه سه سوره‌ای «طواسین»، با حضور گسترده فرعون در این سوره‌ها در برابر حضرت موسی، «رویارویی طاغوت با هدایت» است که در هر یک از این چهار سوره به گونه‌ای خاص تحلیل و تبیین می‌شود. محور موضوعی ویژه سوره طاهّا گفتمان پیوسته و همیشه تاریخ فیما بین جبهه طغیان به نمایندگی فرعون و جبهه هدایت به نمایندگی حضرت موسی است، و می‌توان گفت دلیل طول و تفصیل و توالی و تمادی در مطلب، آن چنان که تفکیک و جداسازی مقاطع آن دشوار است، همین طبیعت این گفتمان است که گویا هیچ‌گاه تمامی ندارد؛ «گفتمان طاغوت و هدایت» یا «گفتمان فرعون و موسی»، یا همان تعبیر فصل الخطاب گونه قرآنی که در آغاز سوره قصص آمده است: «نبأ موسی و فرعون».

نام‌گذاری سوره طاهها

نام‌گذاری سوره‌های قرآنی با سرآغازشان، یک اصل و قاعده در سیره نبوی است. پیامبر اکرم، به گواهی روایات صحابه از گفتار و تکیه کلام حضرت ختمی مرتبت، همیشه یا غالباً سوره‌های قرآنی را با قسمتی از آغازشان کوتاه یا بلند، می‌نامیده‌اند؛ مثلاً سوره بینه را «سوره لم یکن الذین کفروا» یا «سوره لم یکن»؛ سوره اخلاص را «سوره قل هو الله احد» یا «سوره قل هو الله». در عین حال، بیشتر سوره‌های قرآنی علاوه بر نامیده شدن به سرآغازهایشان نام‌های مشهور هم دارند.

سوره طاهها از جمله معدود سوره‌های قرآنی است که سرآغاز ویژه آن‌ها نام مشهورشان نیز هست؛ به گونه‌ای که جز آن نام با نام دیگری نامیده نشده‌اند. سوره‌های «قاف»، «صاد» و «یاسین» در این نوع نام‌گذاری با سوره «طاهها» مشترک‌اند و دو سوره «یاسین» و «طاهها» یک وجه مشترک دیگر نیز دارند، و آن اینکه «طاهها» و «یاسین» از دیرباز، از جمله اسماء و القاب نبی اکرم تلقی شده و تفسیر مشهور آیه نخستین در هر دو سوره یاسین و طاهها همواره چنین بوده‌است که در آغاز این دو سوره پیامبر اکرم با این دو نام یا لقب مخاطب خدای سبحان قرار گرفته‌اند؛ چنان‌که تفسیر مشهور «یا ایها المزمّل» و «یا ایها المدثر» نیز چنین است. مؤید این مطلب از سیاق آیات قرآنی، خطاب‌هایی است که بعد از یاسین و طاهها آمده‌است: «یاسین. انک لمن المرسلین»؛ «طاهها، ما انزلنا علیک القرآن لتشقی».

گفتنی است، نگارش صحیح نام این دو سوره به همین صورت ملفوظ آنهاست یعنی «یاسین» و «طاهها»، همچنین نام سوره‌های «قاف» و «صاد»، مگر در متن مصحف شریف که رسم الخط آن توقیفی است و از آغاز تا کنون نام این سوره‌ها در مصاحف به شکل‌های: ص، ق، یس، طه نگاشته می‌شده‌اند و می‌شوند. نیز گفتنی است، حتی در مصاحف در مواردی که خارج از متن این سوره‌ها، از جمله

ترتیب نزول و زمان نزول سوره طاه (۲۰۱)

در سرفصله‌هایی که مصحف‌نگاران معاصر معمول گردانیده‌اند و نیز در کتیبه این سوره‌ها درست‌تر و زیننده‌تر آن است که نام و عنوان سوره‌های مذکور به صورت «قاف»، «صاد»، «طاه»، و «یاسین» نگاشته شود.

آیات ویژه سوره طاه

- الله لا اله الا هو، له الاسماء الحسنی (۸)
- قالوا لن نؤثرک علی ما جاءنا من البینات والذی فطرننا، فاقض ما انت قاض، انما تقضي هذه الحیاة الدنیا (۷۲)
- وانی لغفار لمن تاب وامن وعمل صالحاً، ثم اهتدی (۸۲)
- انما الهکم الله الذی لا اله الا هو، وسع کل شیء علما (۹۸)
- وعنت الوجوه للحی القیوم، وقد خاب من حمل ظلما (۱۱۱)
- ومن اعرض عن ذکری فان له معیشة ضنکا، ونحشره یوم القیامة اعمی (۱۲۴)
- فاصبر علی ما یقولون، وسبح بحمد ربک قبل طلوع الشمس وقبل غروبها، ومن اناء اللیل فسبح واطراف النهار لعلک ترضی (۱۳۰)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره طاه

سوره طاه، هم در ترتیب تلاوت و هم در ترتیب نزول مشهور، پس از سوره مریم قرار گرفته است و از نظر ساختار و محتوا نیز دنباله سوره مریم به حساب می‌آید، همان‌گونه که سوره مریم دنباله و ذیل و تکمله‌ای برای سوره کهف بود. در سوره مریم نیز به اختصار، داستان چند تن از پیامبران در جهت تبیین و تحلیل بازتاب‌های ولایت الهی در زندگانی و دعوت ایشان، آمده و در سوره طاه داستان حضرت موسی مشتمل بر سرگذشت ایشان با برادرشان هارون، سرگذشت ایشان با بنی اسرائیل، و سرگذشت ایشان با فرعون، به تفصیل تبیین شده است.

سوره طاهها در ترتیب نزول مشهور در ردیف ۴۵ پس از سوره‌های فرقان و ملائکه و مریم و پیش از سوره‌های واقعه و شعرا و نمل جای دارد. در دیگر روایات مربوط به ترتیب نزول ردیف‌های ۴۳ و ۴۲ و ۴۴ و همچنین ردیف‌های ۵۵ و ۷۴ و ۷۵ و ۷۸ به این سوره اختصاص داده شده است^۱ که دسته اول مرحله نزول سوره را بسی به عقب می‌رانند، و دسته دوم مرحله نزول سوره را تا آستانه مهاجرت نبی اکرم جلوتر می‌کشانند. در هر صورت، باید گفت سوره طاهها نیز از جمله سوره‌های «تألیفی» است که به تدریج در سال‌های مختلف عهد مکی نازل شده و در آستانه مهاجرت نبی اکرم به صورت یک سوره کامل درآمده است.

دو آیه ۱۳۰ و ۱۳۱ هم که به موجب روایات استثنا شده و ظاهراً به خاطر اشاره به اوقات نمازهای یومیّه، مدنی دانسته شده‌اند، نمی‌توانند جدا از سیاق آیات قبلی و بعدی نازل شده باشند، و روایات حاکی از مدنی بودن نزول این دو آیه، به فرض ثبوت و صحت، باید بر تکرار نزول یا قرائت و تلاوت مجدد به هنگام نیاز و لزوم، حمل شود.

موسس فرهنگی مازی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

خلاصه سوره طاهها

«بسم الله الرحمن الرحيم. طاهها (۱) ما انزلنا عليك القرآن لتشقى (۲) وهل اتاك حديث موسى (۹) قال رب اشرح لي صدري (۲۵) ويسر لي امري (۲۶) قال قد اوتيت سؤالك يا موسى (۳۶) اذهب انت واخوك باياتي ولا تنيا في ذكري (۴۲) اذها الى فرعون انه طغي (۴۳) ولقد آريناه آياتنا كلها فكذب و ابى (۵۶) قلنا لا تخف انك انت الاعلى (۶۸) واضل فرعون قومه و ماهدى (۷۹) ولقد عهدنا الى آدم من قبل فنسي ولم نجد له عزما (۱۱۵) افلم يهد لهم كم اهلكتنا قبلهم من القرون، يمشون في مساكنهم، ان في ذلك لآيات لاولي النهى (۱۲۸) قل كل متربص فتربصوا، فستعلمون من اصحاب الصراط السوي ومن اهتدى (۱۳۵)»

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۴ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

سوره انبیا

جایگاه و ساختار سوره انبیا

سوره انبیا در ترتیب مصحف شریف، بیست و یکمین سوره است که پس از سوره های کهف و مریم و طاهّا و پیش از سوره های حجّ و مؤمنون و نور جای گرفته است. از هفت زیرسوره که غالباً طولانی تر از حدّ معمول اند، تشکیل شده است که هریک می توانند برای خود مستقلّ نیز باشند و ضمن آنکه بخشی از سوره را تشکیل می دهند، جداگانه نیز می توانند همانند سوره هایی مستقل در جهت تحلیل و تبیین موضوع اصلی سوره که مرتبط با سوره های پیشین و مبتنی بر مطالب و موضوعات آنهاست، کارآمد باشند.

چهارده تن از پیامبران در جای جای سوره انبیا نام برده شده اند و این سوره از ساختاری بسیار شبیه به سوره های پیشین، مریم و طاهّا، برخوردار است و همچنان تعبیر و بیان در این سوره مکیّ آب و رنگ و طنین خود را دارد و فضای سنگین و پر اضطراب سال های پایانی دعوت پیامبر اکرم را در منطقه حجاز بویژه در مکه معظّمه

نشان می‌دهد.

گفتنی است، آیات نسبتاً طولانی مکی ضمن آنکه تفصیل مطلبی درخور پیامبران را تدارک می‌کنند؛ از قاطعیت و کوبندگی بارز در تعبیرات نیز برخوردارند. آیات یکم تا چهارم سوره انبیا در حکم مقدمه سوره انبیا هستند. در این مقدمه خداوند متعال کافران را در ارتباط با سرنوشت حتمی و ناخوشایند آنان به شدت تهدید می‌کند؛ اعتراضات ناسنجیده آنان را که با نسبت دادن عنوان‌های نابخردانه به پیامبر اکرم همراه بوده است، گزارش می‌کند؛ و تأکید می‌کند بر اینکه «تا بوده چنین بوده و تا هست چنین است». خاتمه سوره (آیات ۱۰۵ تا ۱۱۲) ضمن آنکه برای کافران پیام‌هایی بسیار ناامیدکننده دارد، برای پیامبر اکرم و مسلمانان بسیار امیدوارکننده است.

محور موضوعی سوره انبیا

سوره انبیا سرآغاز بخصوصی ندارد و مانند چند سوره دیگر با یک جمله خبری بظاهر ساده آغاز شده است. عبارت آغازین سوره انبیا دقیقاً متشابه با عبارت آغازین سوره قمر است: «اقتربت الساعة و انشق القمر». بررسی و تدبیر در مضامین آیات این دو سوره چنین می‌نمایند که محور موضوعی سوره انبیا و قمر، هم‌سوی با تعبیر کوبنده و تهدیدآمیز آغاز هر دو سوره، عبارت از «تهدید مکذبان و دین ستیزان» است. در سوره قمر تکیه عمده مضامین و محتوای سوره بر دو قوم عاد و ثمود است، اما سوره انبیا به حالات و اوصاف و سرگذشت‌های دیگر اقوام پرداخته است. تمامی آیات سوره انبیا، همانند سوره قمر، بیانگر جوانب مختلف تهدیدات خداوند متعال نسبت به سرنوشت هولناک کافران است. به عبارت دیگر، اگر بیشتر سوره‌های قرآنی، بیشتر در جهت تبیین اسلام و ایمان باشند، دو سوره انبیا و قمر، بیشتر در

جهت تبیین کُفر و مباحث و مطالب مرتبط با «کفرشناسی» هستند.

نام‌گذاری سوره انبیا

سوره انبیا مشتمل بر یادکرد نام ۱۴ تن از پیامبران الهی است، و از دیدگاه برخی محققان وجه تسمیه سوره «انبیا» نیز همین فراهم آمدن نام عده‌ای از انبیا در کنار یکدیگر در این سوره بوده است؛^۱ حال آنکه در سوره انعام (آیات ۷۴ و ۸۳ تا ۸۶) نام ۱۸ تن از انبیای عظام مذکور افتاده است. با تدبّر بیشتر در مضامین و مطالب سوره انبیا و سوره انعام و دیگر سوره‌های قرآن کریم که نام و یاد و داستان‌های انبیا در آن آمده است، می‌توان دریافت که حضور نام و یاد پیامبران در سوره انبیا از ویژگی منحصر به فردی برخوردار است که سوره انبیا را با دیگر سوره‌های مشتمل بر حالات و مقامات پیامبران متفاوت گردانیده است.

ویژگی منحصر به فرد سوره انبیا آن است که در این سوره از آغاز تا انجام (آیات ۴، ۷، ۹ و ۱۰۸ تا ۱۱۲) و در جای جای فصول و آیات آن (آیات ۱۵، ۲۶ تا ۲۹، ۳۷ تا ۴۷، ۸۴، ۸۸، ۹۵) پیایی بر پشتیبانی و دفاع خداوند عزّوجلّ از پیامبران تأکید می‌رود. از این گذشته، تعبیرات مکرری که بیانگر همراهی پیوسته و عنایت و رعایت لحظه به لحظه خداوند متعال در ارتباط با پیامبران است، در جای جای سوره انبیا آمده است: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ» (۲۶)؛ «أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ» (۴۴)؛ «وَكُنَّا لِحَكْمِهِمْ شَاهِدِينَ» (۷۸)؛ «وَكُنَّا فَاعِلِينَ» (۷۹)؛ «وَكُنَّا بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ» (۸۱)؛ «وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ» (۸۲)؛ «كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ» (۸۵)؛ «أَنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ» (۸۶)؛ «وَكَاوَأْنَا خَاشِعِينَ» (۹۰)؛ «إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ» (۱۱۰)؛ «وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ» (۱۱۲).

آیات ویژه سوره انبیا

- اقترب للناس حسابهم وهم في غفلة معرضون (۱)
- قال ربّي يعلم القول في السماء والارض (۴)
- لقد انزلنا اليكم كتاباً فيه ذكركم (۱۰)
- لو اردنا ان نتخذ لهُواً لاتخذناه من لدنّا، ان كنّا فاعلين (۱۷)
- لو كان فيهِما آلهة الا الله لفسدتا (۲۲)
- وجعلنا السماء سقفا محفوظا (۳۲)
- كلّ نفس ذائقة الموت (۳۵)
- وهذا ذكر مبارك انزلناه، افانتم له منكرون (۵۰)
- ولقد كتبنا في الزبور من بعد الذكر ان الارض يرثها عبادي الصالحون (۱۰۵)
- قال رب احكم بالحق، وربنا الرحمان المستعان على ما تصفون (۱۱۲).

ترتیب نزول و زمان نزول سوره انبیا

سوره انبیا در ترتیب نزول مشهور، هفتاد و سومین سوره است که پس از سوره های نحل، نوح و ابراهیم و پیش از سوره های مؤمنون، سجد و طور نازل شده است. در دیگر روایات ترتیب نزول سُور قرآن کریم، ردیف های ۷۷، و نیز ۵۷، ۶۰، ۶۵، ۶۹، ۷۰، ۷۱ و ۷۲ را به سوره انبیا اختصاص داده اند^۱ که طبعاً ردیف های پایین تر به نوعی حکایت از نزول سوره انبیا در سال های میانی عهد مکی دارند. با توجه به شواهد و قرائن موجود در سوره انبیا و مقایسه این سوره با سوره های دیگر مکی، احتمال نزول آن در «مرحله پایانی مکی» تأیید می شود.^۲

به موجب روایات، هیچیک از آیات سوره انبیا، با عنوان «مدنی» استثنا

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵ و ۶۷۰ تا ۶۹۹.

۲. صالح، صبحی، علوم قرآن، ترجمه دکتر محمدعلی لسانی فشارکی، ص ۲۰۹.

نشده است؛ اما، با تدبّر در مضامین و مطالب و عبارات و تعبیرات سورهٔ انبیا مواردی یافت می‌شود که مدّنی بودن نزول آن‌ها بسی محتمل است، و به این ترتیب، سورهٔ انبیا به مجموعهٔ سوره‌هایی که نزولشان در مکه آغاز شده و در مدینه پروردهٔ آن‌ها بسته شده و تدوین نهایی شده‌اند، ملحق می‌گردد.

نکتهٔ این تعریض و طرح و پیشنهاد احتمال دیگر، آن است که با توجّه به مطالبی که در باب محور موضوعی و نام‌گذاری سورهٔ انبیا آمد، جریان و پیوستگی نزول آیات و فصول سورهٔ انبیا در آخرین مراحل عهد مکی و در اثنای مهاجرت نبی اکرم و سال‌های نخستین عهد مدّنی، هماهنگی بسیار جالب و معناداری را فیمابین نزول تدریجی قرآن کریم و سرفصل‌ها و عرصه‌های مختلف و متفاوت و فراز و نشیب‌های سیرهٔ نبوی مطرح می‌کند.

خلاصهٔ سورهٔ انبیا

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِی غَفْلَةٍ مَّعْرُضُونَ (۱) قَالَ رَبِّیْ یَعْلَمُ الْقَوْلَ فِی السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ (۴) وَمَا اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ الْاَرۡجَالًا نَّوْحِیۡ الَیۡهِمْ، فَسۡئَلُوۡا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنۡ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (۷) لَقَدْ اَنْزَلْنَا الَیۡكُمۡ کِتَابًا فِیۡهِ ذِکْرُكُمۡ، اَفَلَا تَعْقِلُونَ (۱۰) اِمۡ اتَّخَذُوا۟ اِلٰهَةً مِّنۡ الْاَرْضِ هُمۡ یُنۡشِرُوۡنَ (۲۱) لَوْ كَانۡ فِیۡهِمَا اِلٰهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا، فَسُبۡحٰنَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرۡشِ عَمَّا یَصِفُوۡنَ (۲۲) لَا یَسۡأَلُ عَمَّا یَفۡعَلُ وَهُمْ یَسۡأَلُونَ (۲۳) وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا، سُبۡحٰنَہٗ، بَلۡ عِبَادٌ مَّكْرُمُونَ (۲۶) وَمَنۡ یَّقُلۡ مِّنۡہُمۡ اِنِّیۡ اِلٰہٌ مِّنۡ دُونِہٖ فَذَلِکَ نَجۡزِیۡہُ جَہَنَّمُ، کَذٰلِکَ نَجۡزِیۡ الظّٰلِمِیۡنَ (۲۹) وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِّنۡ قَبْلِكَ الْخَلۡدَ، اِذَا مِتَّ فَہِمُ الْخَالِدُونَ (۳۴) وَلَقَدْ اَسۡتَهۡزَؤۡا بِرَسُلِکَ مِّنۡ قَبْلِکَ فَحٰقَ بِالَّذِیۡنَ سَخَّرُوۡا مِّنۡہُمۡ مَا کَانُوۡا بِہِ یَسۡتَهۡزِؤۡنَ (۴۱) وَلَقَدْ اَتٰنَا مُوسٰی وَہٰرُونَ الْفِرۡقَانَ وَضِیَآءَ وَذِکْرًا لِّلْمُتَّقِیۡنَ (۴۸) وَہٰذَا ذِکْرُ مَبٰرَکَ اَنْزَلۡنَاہُ، اَفَاَنْتُمْ لَہٗ مُنۡکَرُونَ (۵۰) وَلَقَدْ کَتَبۡنَا فِیۡ الزَّبُوۡرِ مِّنۡۢ بَعۡدِ الذِّکْرِ اِنَّ الْاَرْضَ یَرِثُہَا عِبَادِی الصّٰلِحُونَ (۱۰۵) قُلۡ اِنَّمَا یُوْحٰی الَیَّ اِنَّمَا الٰہُ وَاحِدٌ، فَہَلۡ اَنْتُمْ مُّسۡلِمُونَ (۱۰۸) قَالَ رَبِّ اِحۡکِمۡ بِالْحَقِّ، وَرَبَّنَا الرَّحْمٰنَ الْمُسۡتَعٰنَ عَلٰی مَا تَصِفُوۡنَ (۱۱۲)»

سوره حج

جایگاه و ساختار سوره حج

سوره حج در ترتیب مصحف شریف پس از سوره‌های مریم و طاه و انبیا و پیش از سوره‌های مؤمنون و نور و فرقان قرار گرفته است، بنابراین، گذشته از سوره نور که قطعاً مدنی است، سوره حج را مجموعه‌ای از سوره‌های مکی دربرگرفته‌اند و اسلوب بیان و قالب و محتوا و عبارات و تعبیرات سوره حج نیز با محتوا و ساختار آن سوره‌ها یک دست و دمساز و هماهنگ است؛ به گونه‌ای که سوره حج را می‌توان «جمع‌بندی و حاصل مطلب» سوره‌های مکی پیشین، مریم و طاه و انبیا که در اواخر عهد مکی نازل شده‌اند، دانست؛ به ویژه آن سوره‌هایی که در آستانه مهاجرت پیامبر اکرم از مکه به مدینه نازل شده‌اند یا آنکه نزول فصول مختلف آن‌ها استمرار داشته و قسمت‌هایی از آن‌ها بعداً در مدینه نازل شده و بعدها به قسمت‌های مکی آن سوره‌ها ملحق گردیده‌اند.

تعیین‌کنندگی و اهمیت توجه به جایگاه و ساختار سوره حج در این است که

چه بسا اگر موقعیت ویژه سوره حج و حساسیت مکان و زمان نزول آن در نظر گرفته نشود، این سؤال، در حوزه مطالعات سیره نبوی، بدون پاسخ بماند که در سال‌های واپسین دعوت و رسالت مکی رسول اکرم چه روی داد و چه اتفاقی افتاد که «الذین کفروا» یعنی سران کفر و شرک در مکه در «نادی» خود تشکیل جلسه دادند و بنا را بر آن نهادند که هرطور که هست کار را در ارتباط با رسول خدا و به قول آنان «یتیم عبدالمطلب» یکسره کنند؟ آن چنان که دیگر تاب و قرار از کف داده بودند، و تحمّل ادامه کار و دعوت پیامبر خاتم را نداشتند؟^۱

اگر بنا را بر این بگذاریم که سوره حج، یا دست کم عمده آیات آن، در سال سیزدهم عهد مکی نازل شده باشد، معنایش اینست که لحن بیان و اسلوب خطاب سوره حج خشم و کینه و حس انتقام سران شرک و کفر را در مکه به شدت برانگیخته، و آنان را خاطر جمع کرده است که به هیچ روی امکان تغییر فضا و حال و هوا و جهتگیری و آینده‌نگری وجود ندارد (دقت کنید). سوره حج سرتاسر آکنده از چنین تعبیرات و شعارهای تکان‌دهنده و جدی و قاطع است.

سوره حج طیّ نه زیرسوره (یا واحد موضوعی)^۲ از زوایای مختلف به این قضیه می‌پردازد و مشتمل بر شعارهای گوناگون است حاکی از اینکه دیگر «پایان شکیبایی» در برابر زجر و شکنجه فرا رسیده است و ستمدیدگان از جانب خدای مظلومان اجازه یافته‌اند که دست به قتال و جهاد بزنند و زادگاه و سرزمینشان را از چنگ مالک الرقاب‌های مدعی رها سازند: «أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَأْنِهِمْ ظَلَمُوا، وَاِنَّ اللّٰهَ عَلٰیٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ»؛ «الَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِی الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلَاةَ وَاَتَوْا الزَّكَاةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنْهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاُولٰٓئِكَ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ» (آیه ۳۹ و آیه ۴۱).

۱. رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی، فصل هشتم: «از هجرت تا مهاجرت» مهاجرت پیامبر از مکه به مدینه به روایت قرآن.

۲. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

گفتنی است، هرگاه، بلطف خدا، در پرتو ترویج و توسعه پژوهش‌ها و تحقیقات ساختاری و سوره‌شناختی در قرآن کریم و تثبیت جایگاه این مطالعات نوین در حوزه گسترده و جهانی مطالعات قرآنی، توجه شایسته و بایسته محققان و عزیزان اهل قرآن، به عنوان یک مثال، به «زوجیت» دو سوره فیل و قریش با یکدیگر جلب بشود و این فرضیه پژوهشی را به عرصه تحقیق و تدقیق بکشانند که پیامبر خاتم در مکه، أم‌القری، یعنی شهر مادر، شهر مرکزی مبعوث به رسالت شده بودند و در درجه اول، قطعاً، بنایشان بر آن بود که از «آزادسازی» و ساختن و پرداختن جامعه اسلامی انسانی موضوع و محور دعوت و رسالتشان در «أم‌القری» آغاز کنند، تا بعد از آن، نوبت به شهرهای دیگر نزدیک به مکه و مرتبط با آن همچون یثرب (مدینه) برسد: «... لِتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا...» (۷، شورا).

توضیح مطلب آنکه، متأسفانه، بر اثر «مهجوریت» همه‌گیر مسلمانان جهان، که نگارنده هم به عنوان یک مسلمان در زمره آنان است، از جانمایه‌های بیان و هدایت قرآن کریم، در ارتباط با قضیه مهم و تاریخی هجرت (مبدأ تاریخ و تقویم هجری شمسی و قمری در اسلام)، «شاکله» جا افتاده در افکار عمومی مسلمانان که طبعاً در همه منابع مکتوب و در جمیع محافل علمی و فرهنگی سرتاسر بلاد اسلامی، و نیز در کتاب‌های درسی سطوح مختلف، عبارت از این است که بر اثر دو رویداد نویدبخش و امیدآفرین، بیعت عقبه اولی و بیعت عقبه ثانیه، پیامبر اکرم توجّهشان به مدینه، برای تأسیس پایگاه اسلام (و احیاناً تشکیل حکومت اسلامی) جلب شد، و همینکه از سوی خدا روایت هجرت صادر شد و این نویدوامید از جانب خدا نیز تأیید شد، عزم به ترک مکه و عزیمت به مدینه (یثرب) جزم کردند و مورد استقبال اهل مدینه قرار گرفتند.

آری، اینها، فقط، ظواهر امر بوده‌اند؛ چنانکه این «مفردات» یک به یک و

در جایگاه درست خودشان از مسلمات تاریخ و سیره نبوی هستند، اما تدبّر در قرآن حتّی در حدّ تلاوت متدبّرانه آیات و سُور قرآن کریم، حکایت دیگری است و سخن دیگری دارد: «انّ هذا القرآن یهدی للّتی هی اَقوَم» (اسراء، ۹). کافیسست در پرتو آشنایی با ساختار قرآن، از فتح مکه و سوره فتح، قریش و اصحاب فیل در ذهن ما تداعی شود، و زوجیت دو سوره فیل و قریش فکر و ذهن ما را راهنمون شود به اینکه، دست کم، یکی از «عوامل» کارساز و تعیین کننده در فتح مکه، بی تردید، سابقه تاریخی ماجرای اصحاب فیل، و هیمنه و تأثیر شگرف عبارات و تعبیرات اثرگذار و ماندگار دو سوره پیوسته فیل و قریش در افکار و اذهان مسلمانان و غیرمسلمانان، به ویژه قریشیان که سران و سردمداران عمده و بلامنازع مکه بلکه سرتاسر حجاز و عربستان بودند، بوده است.

«لایلاف قریش...» با جانمایه «تهدید اکید» قریشیان و هم‌پیمانان و همدستان ایشان به سرنوشتی هولناک و شکستی مفتضحانه و دردناک، همانند سرنوشت «تاریخی» اصحاب فیل و «فیل سواران» که گویا تصوّر می‌کردند «از دماغ فیل افتاده‌اند» و «تافته‌های جدا بافته‌اند»! و این مطلب را، قطعاً و مسلماً، سران قریش در تمامی دوران دوازده سیزده ساله دعوت و رسالت پیامبر اکرم در مکه، در ژرفای وجود خودشان دریافته بودند، و هیچگاه از فکر و ذهنشان دست‌بردار نبود.

اگر ما مسلمانان برای درک چنین جانمایه‌ای از معارف و «علوم» قرآن، درنگ و تأخیر داشته باشیم، ابوجهل‌ها و ابوسفیان‌ها و ابولهب‌ها، در نهایت دقت و «صراحت» و «جان‌شکافی»، وقتی که می‌شنیدند که خدای محمّد در آیات تازه نازل شده بر پیامبر گفته است و دوبار تأکید کرده است: «ولله جنود السماوات و الارض»، مرتباً در خواب و بیداری به چشم خود می‌دیدند که لشگریان خدا از آسمان و زمین برای حمله «استیصال» و ریشه‌کن‌کننده به آنان، عیناً مثل لشگر زمینی

آسمانی طیر ابابیل، بخط و آماده و گوش به فرمان محمد رسول الله اند.

می ماند اینکه، به دنبال این نگاه دقیق و کارشناسانه به متن متین سیره نبوی و کلام مبین خدای سبحان در قرآن کریم، از این سوی نیز، نگاهی داشته باشیم به سال‌های آخر و بخصوص سال آخر دعوت و رسالت حضرت ختمی مرتبت، از این نقطه نظر و در جهت پاسخ به این سؤال که آیا ممکن و محتمل نبود که فتح مکه، نه با لشگرکشی از مدینه به مکه بلکه با فرماندهی مقتدرانه و حضور همه جانبه نبی اکرم و با پیمان عده قلیل کمتر از یکصد نفر، عیناً و با همان نتایج و دستاوردهای شگرف، در سال سیزدهم دعوت و رسالت خاتم پیامبران در مکه، زادگاه آن حضرت و پایگاه حکومت مقتدرانه و البته ستمگرانه قریش، اتفاق بیفتد؟ پاسخ قرآن کاملاً واضح و صریح است: «کم من فئۃ قلیلة غلبت فئۃ کثیرة باذن الله» (بقره، ۲۴۹). مگر در ماجرای طالوت و جالوت همین اتفاق نیفتاد؟ (دقت کنید). آری، باری، «دُها» عرب با اثکا به نیرنگبازی‌ها و خط و ربط‌های «فراماسونی!» و سیاست‌بازی‌های مجرمانه از نوع «آمریکایی!» توانستند این رویداد محتمل بلکه قطعی و مسجل را به مدت هشت سال به تأخیر بیندازند^۱ (بیشتر دقت کنید)^۲.

محور موضوعی سوره حج

سوره حج با سوره چهارم قرآن کریم، سوره «نساء»، در سرآغاز اشتراک دارد.

۱. در تاریخ معاصر مملکت عزیزمان، هم عیناً، همین اتفاق افتاد، و رقیبان «امام» در داخل و خارج کشور، با یکدیگر همدست و همدستان شدند و توانستند پیروزی انقلاب اسلامی و شکل‌گیری جمهوری اسلامی ایران را به مدت ده سال بلکه پانزده سال به تأخیر بیندازند (مؤلف).

۲. برای تفصیل مطلب رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی؛ لسانی فشارکی، محمدعلی، تفسیر ترتیبی قرآن کریم (از ناس تا قدر)؛ فایل صوتی پنجاه و دومین کارگاه آموزشی پژوهشی تفسیر ترتیبی قرآن کریم با موضوع سوره‌های قتال و فتح، ۱۳۹۹/۷/۲۵، کانون زبان قرآن، <https://quranln.ir>؛ فایل صوتی نهمین کارگاه آموزشی پژوهشی سوره شناسی با موضوع سوره مبارکه فتح، <https://quranln.ir>، کانون زبان قرآن، ۱۴۰۰/۱۰/۱۰.

یک گروه دو سوره‌ای که هردو به مدنی بودن شهرت دارند، در حالی که اولی، «سوره نساء طولی»، قطعاً از آغاز تا انجام مدنی است. اما، مدنی بودن دومی، سوره حج، آن هم به گونه‌ای که حتی یک آیه از آن در مکه نازل نشده باشد،^۱ قابل تأمل و زیر سؤال است. به موجب روایات، آیات ۵۲ تا ۵۵ (چهار آیه) را قید کرده‌اند که بین مکه و مدینه یعنی در مسیر مهاجرت پیامبر اکرم نازل شده است،^۲ و این استثنا را در جهت تأکید بر مدنی بودن بقیه آیات سوره حج عنوان کرده‌اند. در راستای بیان این مطلب ضمن بحث درباره جایگاه و ساختار سوره اشاراتی رفت، و در ترتیب نزول سوره نیز به این مسئله خواهیم پرداخت.

با توجه به سرآغاز مشترک دو سوره نساء و حج، چنان که در محور موضوعی سوره نساء گذشت، این دو سوره یک محور موضوعی مشترک دارند که عبارت است از «الگوی قرآنی طراحی و سازندگی جامعه». در سوره نساء محور موضوعی «طراحی الگوی قرآنی جامعه اسلامی» بود و در سوره حج، محور موضوعی «طراحی الگوی عملیاتی و جهادی برای سازندگی جامعه بشری» است، به طور مطلق.

حال، اگر این محور موضوعی را برای سوره حج در نظر بگیریم، هرگونه شاهد و قرینه و مؤیدی در جهت تثبیت سوره حج به عنوان یک سوره مکی معنادارتر خواهد گردید؛ زیرا، این گونه تصویر از سوره حج و زمان و مکان نزول آیات آن، این نقش زیبای ذهنی را پدید می‌آورد که پیامبر اکرم پیش از آنکه به مدینه مهاجرت کنند، بنای آن داشتند که از ساکنان مکه و حومه آن یک جامعه نمونه انسانی بسازند و «لَتَنْذَرُ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا» را تحقق ببخشند.

همین نکته بسیار مهم بود که «نادی قریش» همین که دقیقاً آن را دریافت،

۱. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۳۳۸.

۲. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، ص ۲۸۷؛ فیروزآبادی، بصائر ذوی تمییز، ج ۱، ص ۲۲۳؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵.

پس از آنکه بیش از ۱۲ سال دعوت اسلام و رسالت حضرت ختمی مرتبت و مسائل کلی و جزئی آن را تحمّل کرده بود (دقت کنید)، دیگر آن را برنتافت و بنا را بر قطع و حذف آن گذاشت: «واذ یمکر بك الذین کفروا لیثبتوک او یقتلوک او یخرجوک ویمکرون و یمکر الله و الله خیر الماکرین» (سوره انفال، آیه ۳۰) و خیلی زود به عزم قطعی و تصمیم جدی قریش مبنی بر «اخراج» پیامبر اکرم و مسلمانان از مکه منجر گردید: «إلا تنصروه فقد نصره الله اذ اخرجه الذین کفروا ثانی اثین اذ هما فی الغار...» (سوره توبه، آیه ۴۰).

نام گذاری سوره حج

سوره حج، با آن ساختار و جایگاهی که برای آن توصیف شد، و با آن محور موضوعی که برای آن توضیح داده شد، بسیار بجا و مناسب بوده است که با عنوان «حج» نام گذاری شود؛ با وجود آنکه از یک سوی، مناسک حج عمدتاً در سوره بقره آمده است، نه در سوره حج، و از سوی دیگر، هیچ یک از سوره های قرآن کریم با نام و عنوان یکی از اصول یا فروع دین مبین اسلام نام گذاری و معنوی نگردیده است؛ شاید به لحاظ اینکه مبدا «کتاب حکیم» و «قرآن مبین» صرفاً در حدّ یک کتاب «شرعیات» یا «تعلیمات دینی» تنزّل پیدا کند.

«حج» که مضافاً الیه آن در ترکیب و تعبیر قرآنی «حجّ البیت»^۱ یعنی «حجّ بیت الله الحرام» حذف شده است، هم به معنای لغوی و هم اصطلاحی آن عبارت است از اینکه دست کم سالی یک بار و بیش از آن تا هر چند بار که ممکن و میسر گردد، مسلمین و غیرمسلمین از دور و نزدیک و از اطراف و اکناف جهان و جهان

۱. سورة آل عمران، آیه ۹۷: «...ولله علی الناس حجّ البیت من استطاع الیه سبیلاً...»؛ سورة بقره، آیه ۱۵۸: «انّ الصفا والمروة من شعائر الله فمن حجّ البیت او اعتمر فلا جناح علیه ان یتطوف بهما ومن تطوع خیراً فانّ الله شاکر علیم».

اسلام رخت سفر بربندند و ساز و برگ سفر بگیرند و به سوی کعبه معظّمه مستقر در بیت‌الله‌الحرام، در مکه مکرمه، به راه بیفتند و «بیت عتیق» را طواف کنند: «وَلِيَطُوفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ» (حج، ۲۹).

سوره حج، بنابراین، بر خلاف انتظار، چنین نام‌گذاری شده است تا بر محور موضوعی خود دلالت کند و نمادی از آن جامعه انسانی نمونه باشد که می‌بایست در مکه معظّمه شکل می‌گرفت، و بالاخره نیز سرانجام مطابق با فحوای متواتر روایات رجعت و ظهور و بنابه نص صریح «آیه الاستخلاف»^۱ و سیاق افقی و عمودی آیات موضوعی و اسلوبی مفسّران، هرچند در پایان دوران و دوران پایانی روزگار در این جهان باشد، تحقق خواهد یافت. اما، به سزای ناسپاسی مگیان در آن زمان، این امتیاز از مکه گرفته شد، و با مهاجرت پیامبر اکرم به مدینه منتقل شد، و هنوز که هنوز است، مکه معظّمه، با آنکه همچنان مسجدالحرام و کعبه را در آغوش خویش دارد، به آن امتیاز دیرینه‌اش هرگز دست نیافته است؛ امتیاز بزرگ دیرینه‌ای که گواه قرآنی آن «والتين والزيتون. و طور سينين و هذا البلد الامين» (تین، ۱ تا ۳) بود و همچنین «لا اقسّم بهذا البلد. و انت حلّ بهذا البلد» (بلد، ۱ و ۲) که آشکارا امتیاز منحصر به فرد مکه را موکول و مشروط به سکونت و اقامت حضرت ختمی مرتبت کرده است، و طبعاً با مهاجرت «ناخواستہ» و «دردمندانہ» حبیب خدا محمد مصطفی به یثرب، مدینه النبی، شهر پیامبر، این امتیاز از مکه بازستانده شد، و به دلالت همان نصوص صریحه قرآنی به مدینه منتقل گردید.^۲

۱. سوره نور، آیه ۵۵: «وعد الله الذين آمنوا منكم وعملوا الصالحات ليستخلفنهم في الارض كما استخلف الذين من قبلهم وليمكنن لهم دينهم الذي ارتضى لهم وليبدلنهم من بعد خوفهم انما يعبدونني لايشركون بي شيئا ومن كفر بعد ذلك فاولئك هم الفاسقون».

۲. برای تفصیل رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مطالعات قرآنی در سیره نبوی، فصل هشتم: «از هجرت تا مهاجرت» مهاجرت پیامبر از مکه به مدینه به روایت قرآن.

باری، پیامبر بزرگ اسلام، ناگزیر، طرح تشکیل جامعه نمونه انسانی و اسلامی طراز قرآن کریم را، با خود از مکه به مدینه بردند، و عملیات طراحی سازندگی و مدل‌پردازی الگوی جامعه مورد نظر خود را در مدینه آغاز کردند و آن **جامعه الگویی و نمونه** را در مدینه منوره بنیان نهادند، جامعه‌ای که هنوز پس از چهارده صد سال همچنان به‌رغم آن همه فراز و نشیب‌های تاریخی و تغییرات ژرف ساختاری و سیاسی و اجتماعی، کم و بیش آثار آن در مدینه مشهود است، و جای همین مقدار روحانیت و معنویت و مرکزیت «ویژه» که مدینه از آن برخوردار است، در مکه خالی مانده است؛ مرکزیتی که همواره زائران در سفرهای حج و عمره، در موسم حج و دیگر مواقع سال، در صورت مقایسه حال و هوای مکه با حال و هوای مدینه، به میزان عمق معرفت و بصیرت خویش، درمی‌یابند.

گفتنی است، با این ترتیب، کلمه «حج» که عنوان و نام این سوره از قرآن کریم قرار گرفته است، صرفاً به معنای «مناسک حج» نیست. به عبارت دیگر، مبحث کلان «حج و عمره» نیز، با آن همه جوانب و حواشی و فضائل و برکات و احکام و آیات بینات آن، هرگز در «مناسک» و «موسم» حج خلاصه نمی‌شود، دیگر چه رسد به اینکه «تعریف» بشود، مگر آنکه حج با حد و رسم و تعریف جامع و شامل، آن‌گونه که در قرآن کریم تبیین شده و با آن جایگاه والایی که در آرمان‌های اسلامی به آن داده شده است، مطرح گردد، که در آن صورت، با آن محور موضوعی که برای سوره حج بیان شد، کاملاً همراه و همگام و دمساز خواهد گردید.

آیات ویژه سوره حج

- یا ایها الناس اتقوا ربکم، ان زلزلة الساعة شیء عظیم (۱)
- یا ایها الناس، ان کنتم فی ریب من البعث، فانا خلقناکم من تراب ثم

من نطفة ثم من علقه ثم من مضغة مخلقة وغير مخلقة لنبين لكم، ونقر في الارحام ما نشاء الى اجل مسمى، ثم نخرجكم طفلاً، ثم لتبلغوا اشدكم، ومنكم من يتوفى، ومنكم من يرد الى ارضه الاصله لعلكم تتقون، ومنكم من يرد الى ارضه الاصله لعلكم تتقون، ومنكم من يرد الى ارضه الاصله لعلكم تتقون، فاذا انزلنا عليها الماء اهتزت وربت وانبتت من كل زوج بهيج (٥)

● ومن الناس من يجادل في الله بغير علم ولا هدى ولا كتاب منير (٨)
● ومن الناس من يعبد الله على حرف، فان اصابه خير اطمان به وان اصابته فتنة انقلب على وجهه، خسر الدنيا والآخرة، ذلك هو الخسران المبين (١١)
● من كان يظن ان لن ينصره الله في الدنيا والآخرة فليمدد بسبب الى السماء ثم ليقطع فلينظر هل يذهبن كيده ما يغيظ (١٥)
● ان الذين كفروا ويصدون عن سبيل الله والمسجد الحرام الذي جعلناه للناس، سواء العاكف فيه والباد، ومن يرد فيه بالحاد بظلم نذقه من عذاب اليم (٢٥)

● ثم ليقتضوا نفثهم وليوفوا نذورهم وليطوفوا بالبيت العتيق (٢٩)
● ذلك ومن يعظم شعائر الله فانها من تقوى القلوب (٣٢)
● اذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا، وان الله على نصرهم لقدير (٣٩)
● قل يا ايها الناس، انما انا لكم نذير مبين (٤٩)
● يا ايها الناس، ضرب مثل فاستمعوا له، ان الذين تدعون من دون الله لن يخلقوا ذباباً، ولو اجتمعوا له، وان يسلبهم الذباب شيئاً لا يستنقذوه منه، ضعف الطالب والمطلوب (٧٣)

● يا ايها الذين آمنوا اركعوا واسجدوا واعبدوا ربكم وافعلوا الخير لعلكم تفلحون. وجاهدوا في الله حق جهاده هو اجتباكم وما جعل عليكم في الدين

من حج ملّة ابيكم ابراهيم هو سماكم المسلمين من قبل و في هذا ليكون
الرسول شهيداً عليكم و تكونوا شهداء على الناس فاقيموا الصلاة و آتوا الزكاة و
اعتصموا بالله هو مولاكم فنعم المولى و نعم النصير (۷۷ و ۷۸)

ترتيب نزول و زمان نزول سورة حج

سورة حج در ترتيب نزول مشهور در ردیف ۱۰۳ قرار گرفته است^۱ که بنا به
حکایت آن ترتيب، بايد پس از سوره های بيّنه و حشر و نور که هر سه مدنی اند، و
پيش از سوره های منافقون و مجادله و حجرات که اين سه سوره نیز مدنی اند، نازل
شده باشد. در ديگر روايات ترتيب نزول نیز، ردیف های ۱۰۷ و ۱۱۱ و نیز ردیف
۱۰۲، همچنين، ردیف های ۹۲ و ۹۴ و از آن شگفت تر، ردیف های ۴۲ در روايت
مقاتل از امام علی بن ابيطالب صلوات الله عليه و ردیف ۲۲ در روايت سوّم ابن
عباس، به سورة حج اختصاص یافته است.^۲

ردیف های اخير، ۲۲ و ۴۲، بسيار غيرواقعی می نمایند؛ زیرا، مطابق اين دو
ترتيب نزول، قاعدتاً می بایست سورة حج در همان سال های نخستين عهد مکی
یا حداکثر در مرحله میانی مکی نازل شده باشد، که به هیچ روی، اين زمان نزول
با اسلوب بیان و محتوا و مضامين آیات و ساختار سورة حج قابل تطبیق نمی تواند
باشد. در عين حال، با توجه به اعتبار خاصی که هریک از اين دو روايت دارند،
صرف وجود اين دو قول در اقوال مختلف ناظر به ترتيب نزول و زمان نزول سورة حج
می توانند صحت «شهرت» مدنی بودن سورة حج را که تا اين اندازه قطعی شناخته
شده و تلقی به قبول شده است، زیر سؤال ببرند، و جای اين سؤال علمی را در حوزه
علوم قرآنی و عرصه مباحث علم مکی و مدنی باز کنند که «آیا اصولاً سورة حج

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵.

۲. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۶۷۲ و ۶۷۳.

می‌تواند مدّنی باشد؟» و با طرح این سؤال، راه برای بررسی‌های دقیق‌تر و عمیق‌تر هموار می‌گردد.

مختصر اینکه، هرچند تا کنون جایی برای این‌گونه بحث و نظرها لحاظ نشده است، با این نگاه‌ها و بررسی‌های سوره‌شناختی است که یکایک سوره‌های قرآن کریم در جایگاه خودشان قرار می‌گیرند و زنده و پویا بودن و حرکت پیوسته و شگفت آن‌ها در مدارهای تعیین شده برای آن‌ها ملحوظ می‌گردد، و معلوم می‌شود که چرا و چگونه خداوند عزّوجلّ فرموده است: «فلا اقسم بمواقع النجوم. وانه لقسم لو تعلمون عظیم. انه لقرآن کریم. فی کتاب مکنون. لایمسه الا المطهرون. تنزیل من ربّ العالمین» (واقعه، ۷۵ تا ۸۰).

به‌گواهی قرائن و شواهد بسیار، سورهٔ حج، تمامی آن یا بخش عمدهٔ آیات آن، در سال سیزدهم بعثت نازل شده است، و نوعی «اعلام وجود» صریح، اگر نگوئیم «اعلان جنگ» از سوی مسلمین در برابر کفار و مشرکین به فرماندهی حضرت رسول اکرم به حساب می‌آمده است و بازتاب آن همان پیامدها و حوادثی بوده است که در سال سیزدهم بعثت روی داد و منجر به «إخراج» پیامبر اکرم و مهاجرت آن حضرت و مسلمانان به مدینه و نیز هشت سال بعد از آن، ابتدا منجر به صلح حدیبیه و نهایتاً فتح مکه گردید.

خلاصهٔ سورهٔ حج

«بسم الله الرحمن الرحيم. يا ايها الناس اتقوا ربكم ان زلزلة الساعة شيء عظيم (۱) ومن الناس من يجادل في الله بغير علم، ويتبع كل شيطان مريد (۳) ومن الناس من يجادل في الله بغير علم ولا هدى ولا كتاب منير (۸) ومن الناس من يعبد الله على حرف فان اصابه خير اطمأن به وان اصابته فتنة انقلب على وجهه، خسر الدنيا والآخرة،

ذلك هو الخسران المبين (١١) انّ الله يُدخِل الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي
من تحتها الانهار، انّ الله يفعل ما يريد (١٤) انّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ
وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا، انّ الله يفصل بينهم يوم القيامة، انّ الله على كلّ
شيء شهيد (١٧) انّ الله يُدخِل الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي من تحتها
الانهار، يحلّون فيها من اساور من ذهب ولؤلؤاً، ولباسهم فيها حرير (٢٣) وهدوا الى
الطيب من القول، وهدوا الى صراط الحميد (٢٤) واذ بوأنا لابراهيم مكان البيت ان
لا تشرك بي شيئاً، وطهر بيتي للطائفين والقائمين والركع السجود (٢٤) واذن في الناس
بالحجّ، يأتوك رجالاً وعلى كلّ ضامرٍ ياتين من كلّ فجّ عميق (٢٧) لكم فيها منافع الى اجل
مسمّى، ثمّ محلّها الى البيت العتيق (٣٣) اذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا وانّ الله على
نصرهم لقدير (٣٩) ألم تعلم انّ الله يعلم ما في السماء والارض، انّ ذلك في كتاب، انّ
ذلك على الله يسير (٧٠)»

سوره مؤمنون

جایگاه و ساختار سوره مؤمنون

سوره مؤمنون در ترتیب مصحف شریف پس از سوره‌های طاهّا، انبیا و حج و پیش از سوره‌های نور، فرقان و شعراء قرار گرفته‌است. ساختار این سوره گواه بر آن است که این سوره عبارت از تفصیلاتی در ارتباط با مضامین و موضوعات سوره‌های مکی پیشین است؛ چنان‌که سوره از شش واحد موضوعی^۱ نسبتاً طولانی تشکیل یافته است و طول و تفصیل نسبی همه واحدهای موضوعی در این سوره نشان از طبیعت و ماهیت تفصیلی توضیحی و شاید «نحوایی» و به عبارت دیگر، یک گفت‌وگوی صمیمی و دوستانه دارد (دقت کنید).

سه زیر سوره از این شش زیر سوره سرآغاز مشخص و برجسته‌ای ندارند و گویی تنها به خاطر حفظ تناسب مقاطع و رکوعات، از ماقبل و مابعد خود تفکیک شده‌اند؛ به عبارت دیگر، اگر این تقسیم و تفکیک، به جهات و دلایل دیگر، لازم و

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

تعیین کننده نبود، مطالب سوره می توانستند یکسره و بدون وقفه دنبال هم و در قالب یک واحد هم بسته و سربسته، به مثابه یک «راز سر به مهر»، ارائه شوند. به عبارت دیگر، سوره مؤمنون مجموعه گفتنی هایی است که ظاهراً به دلیل ساختار و محتوای سوره های مکی پیشین در آن سوره ها نیامده و در سینه سینیای وحی الهی انباشته «شده» و اینک با عبارتی آغاز شده با «قد...»، چنان که در زبان فارسی بگویند: «راستی، این را هم بگویم» همه، یک جا، با طول و تفصیل طبیعی خودشان، به دنبال هم در این سوره می آیند.

به هر حال، سرآغاز شش «زیر سوره» مؤمنون عبارتند از: «قد افلح المؤمنون» (مؤمنون، آیه ۱)؛ «ولقد ارسلنا نوحاً الى قومه» (مؤمنون، آیه ۲۳)؛ «و قال الملائمة قومه الذين كفروا» (مؤمنون، آیه ۳۳)؛ «يا ايها الرسل كلوا من الطيبات» (مؤمنون، آیه ۵۱)؛ «و هو الذي انشا لكم السمع والابصار والافئدة» (مؤمنون، آیه ۷۸)؛ «قل رب اما ترينني ما يوعدون» (مؤمنون، آیه ۹۳).

محور موضوعی سوره مؤمنون

سوره مؤمنون با سوره پنجاه و هشتم قرآن کریم، سوره مجادله سرآغاز مشابه دارند؛ و تنها این دو سوره در قرآن کریم با حرف تحقیق «قد» آغاز شده اند. آیات هریک از این دو سوره را، هر چند بار که تلاوت کنیم و از نظر بگذرانیم، بازتاب آن همه دقت و تکرار در ذهن ما بیش از آن نخواهد بود که شاید این دو سوره محور موضوعی نداشته باشند. این حاصل مطلبی است که با توجه به یافته ها و گفته ها و نوشته ها در حوزه مطالعات و تحقیقات سوره شناسی کاملاً مردود است.

در ادامه تأملات سوره شناختی، و با تدبیر بیشتر و همزمان در مضامین هر دو سوره با هم و پی جویی موارد تشابه یا اشتراک میان دو سوره، به مقتضای اصل

هم‌گروهی و سرآغاز مشترک،^۱ این مطلب به وضوح می‌پیوندد که محور موضوعی این دو سوره، در واقع، موضوع بسیار مهمی است که از فرط اهمیت، غالباً مورد غفلت یا تغافل قرار می‌گیرد و آن «نجوای پیوسته کفایت و حمایت الهی» است که راز آن همه توان‌مندی و شکیبایی و بردباری و استقامت پیامبران بویژه حضرت ختمی مرتبت است. این محور موضوعی مشترک، با توجه به مکی بودن سوره مؤمنون و مدنی بودن سوره مجادله، برای هریک از این دو سوره جنبه خاصی پیدا می‌کند؛ در سوره مؤمنون رویکرد نجوای پیوسته حمایت و کفایت الهی و امید و نوید پیوسته دادن به نبی اکرم در ارتباط با رویارویی کفار و مشرکین است و در سوره مجادله رویکرد نجوای الهی با منتخب و منتجب و مصطفایش، در ارتباط با منافقان، و یهودیان که استادان خیره و میان بسته آموزش نظری و عملی نفاق به شاگردانشان یعنی منافقان‌اند، از یک سوی، و یاران صادق و همدل و همراه و با ایمان پیامبر، از سوی دیگر.

نام‌گذاری سوره مؤمنون

سوره مؤمنون از جمله سوره‌هایی است که با سرآغازشان نام‌گذاری شده‌اند. سنت سنیه نبوی، به گواهی مجامیع حدیثی و منابع سیره، چنان بوده است که غالباً سوره‌ها را با فرازی از آغاز آن‌ها نام می‌برده‌اند؛ مثلاً، سوره «قل هو الله»؛ «سوره لم یکن»؛ «سوره الم ذلک الکتاب». با توجه به این سنت و آیین، سرآغازها و نام‌های سوره‌های مؤمنون و منافقون و کافرون، به ترتیب چنین خواهد بود: «قد افلح المؤمنون»؛ «اذا جاءک المنافقون»؛ و «قل یا ایها الکافرون». طبیعی است این نام‌های طولانی و چند کلمه‌ای بر اثر کثرت استعمال تبدیل به عناوین یک کلمه‌ای «مؤمنون»، «منافقون» و «کافرون» خواهند گردید.

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، فصل هشتم: «پیوند سوره‌ها».

گفتنی است، با اضافه شدن کلمه «سوره» به این عناوین در قالب عربی آن، عناوین برگرفته از متن قرآن تغییر نخواهند کرد، و به خاطر تغییر اعراب، به صورت «سوره المؤمنین»، «سوره المنافقین» و «سوره الکافرین» چنان که قدیماً و جدیداً بعضی نوشته‌اند و تلفظ کرده‌اند و می‌نویسند و بر زبان می‌آورند، در نخواهند آمد؛ بلکه کلمه مضافّ الیه با همان شکل و موقعیتی که در آیه شریفه داشته‌است (به اصطلاح با اعراب محکمی)، عیناً به همان صورت نام و عنوان سوره قرار می‌گیرد: «سوره المؤمنون»، «سوره الکافرون»، «سوره المنافقون».

بسیار شایان دقت و توجه پژوهشیان و محققان در حوزه مطالعات قرآنی به ویژه سوره‌شناسی است که در قرآن سوره‌هایی با اسامی و عناوین «سوره مُشْرکون»، «سوره مخلصون»، «سوره مُحسنون»، «سوره مُصلحون»، «سوره مُفسدون» و امثال اینها نداریم. یک سؤال بسیار جدی و عالمانه و «پژوهشی» می‌تواند چنین مطرح شود که آیا در واقع چنین سوره‌هایی در قرآن کریم نداریم یا اینکه داریم اما تصویر آماده و مشهودی از این گونه سوره‌ها به صورت تفکیک شده و تدوین شده نداریم و طبیعی است که با فقدان چنین «تصوّر»ی نتوانیم حضور فعال این سوره‌ها را در قرآن کریم، دقیقاً همانند سوره‌های مؤمنون و منافقون و کافرون «تصدیق» کنیم؟

شأن قرآن کریم مجید حکیم اقتضا می‌کند که پاسخ علمی و تحقیقی این سؤال عبارت از تأیید و تأکید بر گزینه دوم مطرح شده در متن سؤال باشد، اما چگونه؟ پاسخ تفصیلی، که طبعاً در اینجا نمی‌تواند با بسنده کردن به «ارجاع» همراه نباشد، اینست که اینک بلطف خدا دست کم حدود چهل سال است که راه رسیدن و دست یافتن به متن صددرصد قرآنی انواع این نوع سوره‌ها مثلاً «سوره توحید»، «سوره معاد»، «سوره امامت»، «سوره ولایت»، «سوره حسد»، «سوره استکبار» و امثال اینها، کاملاً هموار شده است و طبعاً کاوش و کوشش علاقه‌مندان به چنین

پژوهش‌هایی در قرآن کریم را می‌طلبد.

تنها مآخذ چنین رهیافت‌ها و چنین راهبردها و چنین راهکارهایی کتاب روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم است که علاوه بر تجدید چاپ و نشر مکرر آن در عالم مطبوعات،^۱ از طریق اینترنت نیز به چند طریق قابل دستیابی (دانلود) و نسخه‌برداری است و متجاوز از ده سال است که دانشگاه بین‌المللی جامعة المصطفی، مستقر در متن حوزه علمیّه قم مقدّسه، ترجمه بسیار وزین و مطلوب عربی آن را با عنوان **مناهج البحث في القرآن الكريم** مستمراً منتشر می‌گرداند^۲ و به عنوان منبع دو واحد درسی رسمی از دروس این دانشگاه برگزیده و تصویب شده است.

توضیح مطلب آنکه کفایت برای هریک از این عناوین و موضوعات، قدم به قدم مطابق دستورالعمل‌های روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، کلیدواژه یا کلیدواژه‌های هر موضوع در قرآن کریم مشخص گردد، با آن کلیدواژه یا کلیدواژه‌ها فهرست آیات اصلی آن تحقیق موضوعی «محسنین» در قرآن کریم - مثلاً - به دقت، مطابق نمونه‌های ارائه شده در کتاب، تهیه شود؛ آیات اصلی به ترتیب آخر به اول مصحف شریف (از ناس به بقره) مرتب شوند؛ با مراجعه به جدول تفصیلی و سرتاسری رکوعات (واحد‌های موضوعی) سیاق آیات بعدی و قبلی آنها مشخص گردد؛ و آنگاه تدوین سوره مورد نظر با موضوع مورد نظرمان را، طبعاً، با **بسم الله الرحمن الرحيم** آغاز کنیم، و بدون هیچ کاهش و افزایشی، متن آیات آن سیاق‌های مربوط به «ردیف» آیات اصلی را به صورت پاراگراف‌هایی از یک مقاله به زبان قرآن به ترتیب آخر به اول مصحف شریف، پشت سر هم قرار بدهیم، و شکل تدوین

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، چاپ نهم، بوستان کتاب، قم.

۲. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، مناهج البحث في القرآن الكريم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، قم.

شده و معتبر و مؤید به انواع تأییدات قرآنی را در مقابل چشمانمان مشاهده کنیم، و پس از آن، دیگر نوبت به تلاوت انواع سوره‌های موضوعی کوچک و بزرگ و متوسط موجود در متن قرآن کریم، می‌رسد.

برگردیم به اصل مطلب، و به دنبال این همه طول و تفصیل، پاسخ این سؤال را هم بدهیم که با وجود آن همه اهمیّت و تعیین‌کننده‌ای که موضوع «مشرك و مشركان» در مکتب قرآن دارد، چرا در قرآن سوره «مشركون» نداریم؟ این سؤال بسیار بجا و عالمانه می‌تواند راه را برای چندین جواب صحیح باز کند. یکی از آن جوابها اینست که مشركان در نگاه و بیان مکتب قرآن، به هیچ روی، یک گروه تفکیک شده و تعریف شده در کنار مؤمنان و منافقان و کافران نیستند؛ «شرك» نیز همانند «کفر» دقیقاً در برابر «ایمان» قرار نمی‌گیرد، و هرگز «عنوان گروهی» مشخص و تعریف شده‌ای همانند «نفاق» و «منافقان» به رسمیت شناخته نشده است.

کافیست، برای درک و دریافت کامل این جواب و صحت آن، شما خودتان یکی از این دو کار را انجام بدهید؛ نخست و مورد توصیه نگارنده، اینکه با چند و چونی که اندکی پیش از این شرح دادیم، مطابق الگوی پیشنهادی **روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم**، کوشش برای دستیابی به سوره نامشهود «مشركون» را فقط آغاز کنید، و هر قدم که پیش می‌روید، بهتر و بیشتر دریابید که چه بسا تدوین سوره مشركون اصلاً به سرانجامی نرسد، یا اینکه سوره به فرض تدوین شده مشركون، **آسمان تازمین**، با آنچه انتظارش را داشته‌اید «متفاوت» از کار در بیاید.

دومین کار که «کوتاه‌ترین فاصله بین دو نقطه» و «خط مستقیم» است، عبارت است از اینکه آیات بینات متعددی که با مضامین صریح و متنوع، شما را به این «حاصل مطلب» می‌رسانند، آنچنان که باید و شاید (حقّ تلاوت) تلاوت کنید، و مضامین و سیاق‌های آن آیات را اندکی مورد تدبّر قرار بدهید. یکی از آن آیات، این

آیه شریفه است: «وما یؤمنُ اکثرهم بالله الا وهم مشرکون» (یوسف، آیه ۱۰۶) یعنی بیشتر این بندگان خدا در عین ایمان داشتن به خدا و «مؤمن» بودن در عین حال «مُشِرک» نیز هستند!! (دَقَّت کنید).

آیات ویژه سوره مؤمنون

- ولقد خلقنا الانسان من سلاله من طین (۱۲) ثم جعلناه نطفه في قرار مکین (۱۳) ثم خلقنا النطفه علقه فخلقنا العلقه مضغه فخلقنا المضغه عظاماً فکسونا العظام لحماً، ثم انشأناه خلقاً آخر، فتبارک الله احسن الخالقین (۱۴)
- وقل رب انزلني منزلاً مبارکاً وانت خير المنزّلین (۲۹)
- یا ایها الرسل، کلوا من الطیبات، واعملوا صالحاً، انّی بما تعملون علیم (۵۱)
- ولا نکلّف نفساً الا وسعها، ولدینا کتاب ینطق بالحق، وهم لا یظلمون (۶۲)
- ام تسألهم خراجاً، فخراج ربک خیر، وهو خیر الرازقین (۷۲)
- ا فحسبتم انما خلقناکم عبثاً، وانکم الینا لاترجعون (۱۱۵)
- فتعالی الله الملك الحق، لا اله الا هو، رب العرش الکریم (۱۱۶)
- وقل رب اغفر وارحم وانت خیر الراحمین (۱۱۸).

ترتیب نزول و زمان نزول سوره مؤمنون

سوره مؤمنون مطابق ترتیب نزول مشهور، هفتاد و چهارمین سوره قرآن کریم است که پس از سوره های جاثیه، غاشیه و نوح و پیش از سوره های مُلک، نبأ و انشقاق در مکه مکرمه نازل شده است. در دیگر روایات ترتیب نزول، ردیف های ۷۵، ۷۶، ۷۷ و ۸۳، همچنین ردیف های ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰ و حتی ۵۵ به آن اختصاص داده شده است.^۱ ردیف های ۷۴ تا ۷۷ ظاهراً به واقعیت نزدیک ترند، زیرا، حاکی از

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ص ۶۷۲ و ۶۷۳.

نزول این سوره در آخرین سال‌های دعوت مکی پیامبر اکرم‌اند، و با مضامین سوره از جمله یادکرد رفتار قوم نوح و تکرار دو آیه «ثُمَّ انشأنا من بعدهم قرناً آخرین» (۳۱) و «ثُمَّ انشأنا من بعدهم قرناً آخرین» (۴۲) و دیگر اشارات صریح و غیر صریح موجود در این سوره در ارتباط با اوضاع و احوال پیامبر و مسلمانان در آن سال‌ها، منطبق‌اند. ردیف ۵۵ تنها در صورتی قابل توجیه است که این ترتیب نزول ناظر به نزول نخستین آیات سوره مؤمنون در مرحله میانی مکی و ادامه نزول آن در سال‌های بعدی با روندی سریع‌تر باشد، همچنین، ردیف ۸۳ می‌تواند حاکی از آن باشد که برخلاف شهرت «تمام مکی بودن سوره مؤمنون» بخشی از آیات آن عملاً در مدینه منوره نازل شده باشد و به هنگام تکمیل نزول آن، هشتاد و سومین سوره کامل شده از ۱۱۴ سوره قرآن کریم بوده باشد؛ چنان‌که آیات متعددی از سوره مؤمنون، بسی بیش از فضای مکه با فضای مدینه و موقعیت پیامبر اکرم و مسلمین در عهد مدنی مطابقت دارند.

خلاصه سوره مؤمنون

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ (۱) الَّذِیْنَ یُرِثُوْنَ الْفِرْدَوْسَ، هُمْ فِیْهَا خَالِدُونَ (۱۱) ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نَظْفَةً فِی قَرَارِ مَكِیْنِ (۱۲) ثُمَّ اَنْكَمَ یَوْمَ الْقِیَامَةِ تَبِعْتُوْنَ (۱۶) وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ، وَ مَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِیْنَ (۱۷) وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰی قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهِ غَیْرِهِ، اَفَلَا تَتَّقُوْنَ (۲۳) ثُمَّ اَنْشَاْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخِرِیْنَ (۳۱) ثُمَّ اَنْشَاْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخِرِیْنَ (۴۲) ثُمَّ اَرْسَلْنَا رَسُلَنَا تَتْرًا، کَلَّمَا جَاءَ اُمَّةٌ رَسُوْلَهَا کَذَّبُوْهُ، فَاتَّبَعْنَا بَعْضَهُمْ بَعْضًا، وَ جَعَلْنَا هُمْ اِحَادِیْثَ، فَبَعْدًا لِقَوْمٍ لَا یُؤْمِنُوْنَ (۴۴) ثُمَّ اَرْسَلْنَا مُوسٰی وَاِخَاهُ هَارُوْنَ بِآیَاتِنَا وَ سُلْطٰنٍ مُّبِیْنٍ (۴۵) وَاِنَّ هَذِهِ اُمَّتُكُمْ اِحَادَةً، وَاَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُوْنَ (۵۲) وَلَا تَكْلَفْ نَفْسًا اِلَّا وَ سَعْمَهَا، وَ لَدِیْنَا کِتَابٌ یَنْطَقُ بِالْحَقِّ، وَ هُمْ لَا یُظْلَمُوْنَ (۶۲) فَتَعَالٰی اللّٰهُ الْمَلِکُ الْحَقُّ، لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ، رَبُّ الْعَرْشِ الْکَرِیْمِ (۱۱۶) وَ مَنْ یَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ، لَا بُرْهَانَ لَهٗ بِهِ، فَانَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ، اِنَّهٗ لَا یُفْلِحُ الْکَافِرُوْنَ (۱۱۷)»

سوره نور

جایگاه و ساختار سوره نور

از آخرین سوره در مجموعه سُورِ مَدَنِيِ اوائلِ مصحف شریف، سوره بَرَاءتِ (توبه) تا این سوره دیگرِ مَدَنِيِ، سوره نور، ۱۴ سوره مکی قرار گرفته‌اند. این بدان معناست که در نیمهٔ دوّمِ مصحف شریف، به عکسِ نیمهٔ اوّل، ابتدا شش سوره مکیِ کَهِف، مَرِيْم، طَاهَا، اَنْبِيَا، حَجّ و مُؤْمِنُون قرار گرفته‌اند، و سوره نور اوّلین سوره مَدَنِيِ در نیمهٔ دوّمِ مصحف است.

با توجه به این نکته، شگفت نمی‌نماید که این سوره تا این اندازه به سوره بقره شباهت داشته باشد، تا جایی که اگر خداوند عَزَّوَجَلَّ در آغاز این سوره نفرموده بود: «سورهٔ اَنْزَلْنَاهَا و فَرَضْنَاهَا» سوره نور دنبالهٔ سوره بقره با همان سبک و سیاق و نظام‌هنگ و فواصل و مضامین و موضوعات محسوب می‌گردید.^۱

از جمله موارد چشمگیر «تَشَابُه» و مشابهت سوره نور با سوره بقره، شروع سه

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۳۳۴، ذیل اوصاف سوره نور.

رکوع از رکوعات نُه گانه سوره نور با خطاب «یا ایها الذین آمنوا» است؛ سرآغاز دو رکوع دیگر آن نیز با این سه رکوع هماهنگ است، یکی، سرآغاز رکوع هفتم: «انما کان قول المؤمنین...» و دیگری سرآغاز رکوع نهم: «انما المؤمنون...». سه رکوع باقیمانده نیز جای سخن نخواهد داشت که چرا بیشتر به سرآغاز رکوعات سوره های مکی شباهت دارند؛ زیرا:

اولاً، سوره نور در ترتیب جاودانه مصحف شریف در میان مجموعه ای از سوره های مکی، ۱۴ سوره قبل و هشت سوره بعد، جای دارد، و با توجه به انواع انسجام و هماهنگی که در نظم و نظام قرآن کریم سراغ داریم، طبیعی است که سوره نور با آنکه مدنی است تا حدودی رنگ و بوی سوره های مکی را نیز داشته باشد، و به تعبیر دیرینه دانشمندان علوم قرآنی، «ما یشبه نزول المکی فی المدنی»^۱ درباره برخی از آیات مقاطع سوره نور صادق آید. این پدیده، درست عکس پدیده ای است که در سوره های مکی پیشین مکرراً با آن آشنا شدیم و عبارت بود از حضور آیات فراوان مدنی در سوره های مکی، با این تفاوت که چنان که دیدیم، در آنجا غالباً مستندات قابل اعتنایی در اختیار داشتیم، ولی اینکه بخواهیم بگوییم شماری از آیات سوره نور مکی هستند، جز برخی قرائن و شواهد و مؤیدات دلیل دیگری نخواهد داشت. در این ارتباط، آوردن یک اشاره خالی از لطف نیست.

دو آیه ۳۴ و ۴۶ سوره نور با فرازی هم مضمون و متشابه با یکدیگر آغاز شده اند: «ولقد انزلنا الیکم آیات مبینات...» (۳۴) «لقد انزلنا آیات مبینات...» (۴۶) و این تنها تشابه موجود میان عبارات و فرازهای سوره نور است. نکته چشمگیر و جالب توجه این است که ۱۳ آیه از سوره نور که در محدوده این دو آیه با سرآغاز متشابه قرار گرفته اند، از جهت مضمون و نحوه بیان و نظامهنگ و جذابیّت و قاطعیت و دیگر

۱. سیوطی، جلال الدین، الاتقان، ج ۱، ص ۳۴.

ویژگی‌هایی که از آن سوره مکی است، کاملاً با دیگر آیات قبل و بعد در این محدوده متفاوت‌اند و گفتنی است که دو رکوع پیاپی پنجم و ششم سوره نور در این محدوده قرار گرفته‌اند، و آیه‌النور که همانند آیه‌الکرسی از شهرت بسزایی برخوردار است، در میان این مجموعه آیات جای دارد.

دو آیه آغاز شده در سوره نور با جمله آغازین «أَلَمْ تَرَ» (۴۱ و ۴۳) که سوره فیل را تداعی می‌کنند، نیز در این مجموعه جای دارند؛ همچنین، این آیه مشهور و پرآوازه: «وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِّنْ مَّاءٍ، فَمِنْهُمْ مَّنْ يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ، وَمِنْهُمْ مَّنْ يَمْشِي عَلَىٰ رِجْلَيْنِ، وَمِنْهُمْ مَّنْ يَمْشِي عَلَىٰ أَرْبَعٍ، يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ، إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (نور، ۴۵). حال، اگر سؤال چنین طرح شود که این آیات به آیات و سوره مکی شبیه‌ترند یا به آیات و سوره مدنی؛ جواب بسیار روشن است: همان دسته‌بندی متقدمان از علمای قرآن: «ما يشبه نزول المكي في المدني».

محور موضوعی سوره نور

باید توجه اکید داشت که این یک «قاعده» نیست که نام هر سوره از قرآن کریم محور موضوعی آن سوره نیز بوده‌باشد؛ در عین حال، پدیده‌ای است که در مورد بعضی از سوره‌ها آشکارا رخ داده‌است. سوره نور یکی از این سوره‌های کم‌نظیر در میان سوره قرآنی است که به هر ترتیب مورد بررسی قرار گیرد، موضوع «نور» یا با دقت بیشتر مسئله «نور و ظلمت» به عنوان محور موضوعی سوره نور خودنمایی می‌کند. در آیه آغازین سوره ششم، سوره انعام به گونه‌ای اعلانی و شعاری، مسئله نور و ظلمت مطرح شده بود، اما، دست کم آشکارا و محسوس به آن پرداخته نشده بود. اینک، با توجه به جایگاه سوره نور در ساختار کلی قرآن حکیم نیز در میان سوره قرآنی در ساختار مجموعی قرآن مجید، گویا وقت آن رسیده است که درباره «نور و

ظلمت» داد سخن داده شود.

جایگاه سوره نور، در سامانه ۱۱۴ سوره‌ای قرآن مجید، چنان که ذیل همین عنوان ملاحظه شد و با مطالعه سراسری سوره نور با وضوح و روشنی به نظر می‌رسد، شباهت فراوانی به جایگاه آیه نور در میان آیات سوره نور دارد. همچنین، جایگاه سوره مدنی نور در میان یک مجموعه ۲۳ سوره‌ای که همه دیگر سوره‌های این مجموعه مکی هستند، تمثیل شکل‌دهنده آیه نور را تداعی می‌کند: یک مشعل برافروخته از یک شجره زیتونه لاشرفیه ولا غربیه، که خود «نور علی نور» است و نیاز به کسب نور از منبع نور دیگری ندارد؛ (یکاد زیتها یضیء ولولم تمسسه نار) در میان یک چراغ (مصباح) و آن چراغ در میان یک محفظه شیشه‌ای (زجاجه) که همچون مروارید می‌درخشد و تالو دارد، و مجموعاً یک «مشکات» بس نورانی و بی‌ظنیر در تابندگی و درخشندگی.

تدبر و تأملی در ارتباط با این جایگاه و نسبت آن با محور موضوعی سوره، و از آن سوی در نظر گرفتن رخدادی که در آستانه نزول سوره نور و دیگر سور مدنی آغازین است، یعنی مهاجرت پیامبر اکرم، و به تبع ایشان بیشتر مسلمانان نخستین، به موجب اخراج از مکه از سوی سران قریش، مسئله مهمی را مطرح می‌سازد، دایر بر اینکه «کانون نور» به هنگام نزول سوره نور از مکه به مدینه منتقل شده است (دقت کنید)؛ به این معنا که مسجد الحرام و مروه و صفا و زمزم و منا و عرفات و مشعر الحرام همچنان در مکه معظمه باقی مانده‌اند، اما، «کانون نور» که در طول ۱۳ سال گذشته، آن چنان که خداوند متعال فرموده بود و کرامت و عظمت مکه را به آن مشروط گردانیده بود: «لا اُفِیْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ. وَاَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ» (بلد، ۲-۱)، از این پس دیگر در مکه مکرمه و کعبه معظمه استقرار ندارد!

از این پس، همه کانون‌های نور در مکه مکرمه از کانون اصلی نور در «مدینه

«منوره» (بیشتر دقت کنید) باید کسب نور کنند، زیرا مگه خود را برای همیشه از مرکزیت برای استقرار کانون نور الهی؛ پیامبر اکرم و قرآن کریم، محروم گردانید و مدینه جای مگه را گرفت. از این پس، مدینه مصداق «یکاد زیئها یضیء ولولم تمسسہ نار، نور علی نور» است و مگه برای روشن شدن و روشنایی گرفتن و برای آنکه «زیت» آن بتواند پرتوافشانی کند، به مشتعل شدن با پرتو نور نیر اعظم که در مدینه استقرار یافته است، نیازمند است.

سخن گفتن سوره نور، به تشریح و تفصیل، از «نور و ظلمت» بویژه در آغاز سوره، تا جایی که بخواهد به «آیه نور» برسد، طرح نور و ظلمت را در سوره آغازین مصحف شریف پس از ام‌الکتاب به یاد می‌آورد: «مثلهم کمثل الذی استوقد ناراً فلما اضاءت ما حوله... ذهب الله بنورهم... ان الله علی کل شیء قدير» در سوره نور نیز، سخن از نور و ظلمت به میان می‌آید، اما هرگز به حاشیه نمی‌رود. با بیان انواع ساز و کارهای نور و ظلمت، کانون‌های نور و نسبتشان با یکدیگر، ظلمتکده‌ها و نسبتشان با یکدیگر، کارکرد تعیین‌کننده و سرنوشت ساز نور الهی و پیامدهای بی‌اثر شدن و حتی کم‌اثر شدن کانون‌های نور الهی در حوزه‌های مختلف زندگی و زندگانی فردی و اجتماعی انسان، همه این‌ها در سوره نور به بحث گذاشته می‌شود، و همه پدیده‌های از جنس نور و از سنخ نور و تمامی حوزه‌های تجلی نور الهی، همچنین همه عوامل و مراکز ظلمت و تباهی، یک به یک معرفی می‌شوند، تا تکلیف نور و ظلمت، نورانی و ظلمانی، تاریک و روشن، سفید و سیاه، و ماندگار و تباه به نحو احسن روشن گردد.

نام‌گذاری سوره نور

وجه تسمیه سوره مبارکه نور، حضور «آیه النور» در سی و پنجمین ردیف از

آیات شریفهٔ این سوره است. بی تردید، با وجود چنین نامی بر پیشانی آیه‌ای از آیات این سوره، می‌بایست تمامی سوره نیز «سورة النور» نام‌گذاری می‌شد؛ چنان‌که از آغاز نزول این سوره تا کنون، در منابع و محافل مختلف، عنوان و نام دیگری به جز «سورة نور» به این سوره داده نشده است.^۱

قرار گرفتن آیهٔ نور در ردیف ۳۵ در سورة ۶۴ آیه‌ای نور، به معنای قرار گرفتن آیهٔ نور در میان سینه و قلب سوره و برفراز بلندترین قلّهٔ فرازمند آن است؛ و اصلاً جای شگفتی نیست که با محور موضوعی سورة نور رابطه و نسبتی تعیین‌کننده داشته باشد. قید حضور «آیات مبینات»، «آیات بینات» و در عبارت‌های «و یبین الله لکم الآیات» و «کذلک یبین الله لکم الآیات» تکرار شده است، و ناگفته پیداست، می‌خواهد براین مطلب تأکید کند که بیان و تبیین از سنخ نور است و جهل و ابهام از مقولهٔ ظلمت است.

آیات ویژه سورة نور

- ولولا فضل الله علیکم ورحمته، وانّ الله توّاب حکیم (۱۰)
- ولولا فضل الله علیکم ورحمته، فی الدنیا والآخره، لمسکم فیما افضتم فیہ عذاب عظیم (۱۴)
- ولولا فضل الله علیکم ورحمته، وانّ الله رؤف رحیم (۲۰)
- ... ولولا فضل الله علیکم ورحمته، ما زکی منکم من احد ابداء... (۲۱)
- ولقد انزلنا الیکم آیات مبینات، ومثلاً من الذین خلوا من قبلکم، وموعظة للمتّقین (۳۴)

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۳۳۴.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره نور (۲۳۵)

- « آية النور»: الله نور السماوات والارض، مثل نوره كمشكاة فيها مصباح، المصباح في زجاجة، الزجاجه كأنها كوكب دري، يوقد من شجرة مباركة زيتونة، لاشرقية ولاغربية، يكاد زيتها يضيء ولو لم تمسسه نار، نور على نور، يهدي الله لنوره من يشاء، ويضرب الله الامثال للناس، والله بكل شيء عليم (۳۵)
- ولله ملك السماوات والارض، والى الله المصير (۴۲)
- لقد انزلنا آيات مبينات، والله يهدي من يشاء الى صراط مستقيم (۴۶)
- «آية الاستخلاف»: وعد الله الذين آمنوا منكم وعملوا الصالحات، ليستخلفنهم في الارض، كما استخلف الذين من قبلهم، وليمكن لهم دينهم الذي ارتضى لهم، وليبدلنهم من بعد خوفهم امناً، يعبدونني لايشركون بي شيئاً، ومن كفر بعد ذلك فاولئك هم الفاسقون (۵۵)
- الا ان لله ما في السموات والارض، قد يعلم ما انتم عليه، ويوم يرجعون اليه، فينبئهم بما عملوا، والله بكل شيء عليم (۶۴)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره نور

سوره نور، مطابق ترتیب نزول مشهور، یکصدودومین سوره است که پس از سوره های زلزال، رعد و طلاق (نساء قُصری) و پیش از سوره های مجادله، تغابن، فتح و نصر در مدینه منوره نازل شده است. در دیگر روایات ترتیب نزول، علاوه بر ۱۰۲، ردیف های ۱۰۵، همچنین ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۸، ۹۶، ۸۹، ۸۲ برای این سوره ثبت شده است.^۱ طبعاً، ردیف بالاتر، زمان دیرتری را برای کامل شدن و شکل گرفتن نهائی سوره نور نشان می دهند، و ردیف های پایین تر، بر هرچه زودتر شروع شدن نزول قسمت های مختلف سوره دلالت دارند. روی این حساب، اولاً، همه این ردیف ها با هم می توانند درست بوده باشند؛ ثانیاً، اختلاف این ردیف ها از ۸۲ تا

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

١٠٥ نشان از آن دارد که سورة نور یکی دیگر از سوره‌های «تألیفی» قرآن کریم است که قسمت‌های مختلف آن در کنار و لابه‌لای قسمت‌های دیگر سوره‌های طولانی از جمله سورة بقره نازل شده، و سپس تحت نظر پیامبر اکرم «تألیف» شده است.

خلاصه سورة نور

«بسم الله الرحمن الرحيم. سورة انزلناها وفضلناها وانزلنا فيها آيات بينات، لعلمكم تذكرون (١) يا ايها الذين آمنوا، لا تتبعوا خطوات الشيطان، ومن يتبع خطوات الشيطان، فإنه يامر بالفحشاء والمنكر، ولولا فضل الله عليكم ورحمته، ما زكى منكم من احد ابداً، ولكن الله يزكى من يشاء، والله سميع عليم (٢١) ولا ياتل اولوا الفضل منكم والسعة ان يؤتوا اولى القربى والمساكين والمهاجرين في سبيل الله، وليعفوا وليصفحوا، الاتحبتون ان يغفر الله لكم، والله غفور رحيم (٢٢) ولقد انزلنا اليكم آيات مبينات، ومثلاً من الذين خلوا من قبلكم، وموعظة للمتقين (٣٤) الله نور السماوات والارض، مثل نوره كمشكاة فيها مصباح، المصباح في زجاجة، الزجاج كأنها كوكب دري يوقد من شجرة مباركة زيتونة لا شرقية ولا غربية، يكاد زيتها يضيء ولو لم تمسسه نار، نور على نور، يهدي الله لنوره من يشاء، ويضرب الله الامثال للناس، والله بكل شيء عليم (٣٥) ألم تر ان الله يستخ له من في السماوات والارض، والطير صافات، كل قد علم صلاته وتسبيحه، والله عليم بما يفعلون (٤١) ولله ملك السماوات والارض، والى الله المصير (٤٢) لقد انزلنا آيات مبينات، والله يهدي من يشاء الى صراط مستقيم (٤٦)»

سوره فرقان

جایگاه و ساختار سوره فرقان

سوره فرقان طلّیعه یک زنجیره دیگر از سوره‌های مکی (هشت سوره) است که پس از سوره نور، به عنوان نخستین سوره مدنی در نیمه دوم مصحف شریف، جایگزین شده است. تدبّر و تأمل در حال و هوای این سوره‌ها در مقایسه با سوره‌های مکی پیشین، در ترتیب تلاوت، حاکی از این تفاوت‌اند که این سوره‌ها به دنبال سوره‌ای سرفصل‌گونه همچون سوره نور با موضوعی «روشنگر» قرار گرفته‌اند، و محتویات و مطالب آن‌ها با توجه به این موقعیت ارائه می‌شوند که رؤوس مطالبشان از پیش بیان شده، و به انحاء مختلف تبیین شده‌اند، و اینک، در نیمه دوم مصحف شریف، همچون نیمه دوم عهد نبوی، در مقام تأکید و اجرا و تثبیت، به عنوان مطالب و متونی که اصل و جانمایه آن‌ها قبلاً ارائه شده است، بار دیگر، به رشته تحریر کشیده می‌شوند، و به شیوه‌ای متفاوت به سبک بیان درمی‌آیند.

تکرار عبارت «وقال الذین کفروا» در دو آیه ۴ و ۳۲؛ عبارت «وقال الذین

لایرجون لقاءنا» در آیه ۲۱، همچنین تکرار «وقالوا»، که ضمیر آن به کفار و مشرکین بازمی‌گردد (در آیات ۵ و ۶) می‌تواند نشانگر این نکته باشد که گویی در سوره‌های پیشین، با آنکه تنها نیمی از سوره‌های قرآن کریم بوده‌اند، هرآنچه شرط بلاغ است،^۱ با مخاطبان قرآن کریم گفته شده و ناگفته‌ای برجای نمانده است؛ جزآنکه بازار اعتراضات و ستیزه‌جویی‌ها و مخالفت‌ها همچنان گرم است، و در عُرف بشری در برابر یکایک آن‌ها پاسخ‌ها و گفت‌وگوهای مورد انتظار است، تا «فرقان» بین حق و باطل گردد، و دست مخالفان و دگراندیشان و بدخواهان را از هرگونه دستاویز برای مخالف‌خوانی و عناد و لجاجت و انکار تُهی گرداند. با این لحاظ، ساختار سوره فرقان ساختار مناظره و گفت‌وگوی دو طرفه است، و نیمی از حجم و محتوای سوره فرقان بازگویی‌کننده اظهارات، اعتراضات و گفته‌ها و ناگفته‌های کافران است.

گفتنی است، در سوره فرقان حتی یک بار کلمه شرک و هم‌خانواده‌های آن در کنار کلمه کُفر و هم‌خانواده‌های آن به کار نرفته است؛ چنان‌که گویی سوره فرقان با ساختار مذکور و جایگاهی که در ترتیب جاودانه مصحف شریف دارد، می‌خواهد، در پرتو قاطعیت در دعوت توحیدی اسلام، حذف قطعی و همیشگی شرک و مشرکان را از ساحت حضور و دعوت قرآن کریم اعلام کند «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ، إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسراء، آیه ۸۱).

باری، برخلاف شرک‌های «جلی» و چشمگیر همچون بت‌پرستی، در نگاه اسلام و از نقطه نظر مکتب قرآن، «کفر» هیچگاه میدان زندگانی بشر را خالی نخواهد کرد، و همواره وجود و حضور پاسخگوی و بررسی‌کننده‌ای از ستاد جهاد و

۱. توانگری نه به مالست پیش اهل کمال

من آنچه شرط بلاغت با تو می‌گویم

محل قابل و آنکه نصیحت قائل

که مال تا لب گورست و بعد از آن اعمال

تو خواه از سخنم پند گیر و خواه ملال

چو گوش هوش نباشد چه سود حسن مقال

(سعدی، مواظ، قصاید)

دعوت اسلامی را به طور تمام قد و تمام وقت، می طلبد، تا حجت بر همگان، اعم از کافران و دین‌باوران تمام گردد، و جای هیچگونه حرف و سخن در هیچ گوشه و کنار، از هیچ سوی برجای نماند.

سرآغاز رکوعات شش‌گانه سوره فرقان عبارتند از: «تبارک الَّذی نَزَلَ الْفِرْقَانِ عَلٰی عَبْدِهِ» (۱)؛ «تَبَارَكَ الَّذِي اِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ...» (۱۰)؛ «وَقَالَ الَّذِيْنَ لَا يَرْجُوْنَ لِقَاءَنَا» (۲۱)؛ «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسٰى الْكِتَابَ» (۳۵)؛ «الْم تَرِ الْی رَبَّنَا كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ» (۴۵)؛ «تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا» (۶۱).

محور موضوعی سوره فرقان

سوره فرقان با سوره مَلِك، شصت و هفتمین سوره قرآن کریم، دارای یک سرآغاز مشترک است، بعضی از محققان از دیرباز این دو سوره به اضافه پنج سوره حامدات را قرینه‌ای برای هفت سوره مسَبِّحات در قرآن کریم دانسته‌اند.^۱ نزدیک بودن حال و هوا و فضا و محتوای این دو سوره به سوره حامدات نیز جای سخن نیست. محور موضوعی این دو سوره را می‌توان «بررسی اسلام‌شناسانه کفر» دانست.

به عبارت دیگر، در این دو سوره، موضوع اصلی «قرار دادن کفر در برابر آیینۀ اسلام» است، تا «کفر» آن‌چنان که هست خود را در آیینۀ اسلام بنمایاند. در سوره مَلِك، این محور موضوعی با رویکرد بررسی اسلام‌شناسانه کفر از لحاظ فلسفی و جایگاه و خاستگاه ذهنی آن، و در سوره فرقان، از لحاظ اجتماعی با رویکرد بررسی رویاروی و جدلی و در صحنۀ جامعۀ بشری، و جایگاه و پایگاه عینی آن، در قالب قیل و قال و ردّ و ایراد و اظهارات و اعتراضات کفرپیشگان در برابر پایگاه عقیدتی و معرفتی اسلام از یک سوی و دین‌ورزی و پایمردی و استواری و استقامت مسلمانان

از سوی دیگر، دنبال می‌شود.

به همین جهت، چنان که در جایگاه و ساختار سوره آمد، از آغاز تا انجام سوره، نقل اقوال و آراء کافران و ردّ و ایرادهای آنان، پوشش سرتاسری سوره را تشکیل می‌دهد؛ چنان که زنجیره «قَالَ، قَالُوا، قُل»ها از چهارمین آیه سوره مشخصاً شروع می‌شود، و آیه پایانی سوره نیز آخرین پاسخ کافران با «امر قُل» خطاب به پیامبر گرامی اسلام را در بر دارد.

نیز گفتنی است، با وجود این، از آنجا که قرآن کریم کتاب توحید و اسلام است و کفر و خداستیزی را در آن جایگاه و پایگاهی نیست: «قُلْ مَا يَعْبُوا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دَعَاؤُكُمْ» (فرقان، ۷۷)، علاوه بر آنکه سوره با عبارت «تَبَارَكَ الَّذِي» که اوج حمد و تسبیح و ستایش پروردگار عالمیان است، آغاز شده، همین عبارت در آغاز آیات ۱۰ و ۶۱ سوره نیز تکرار شده است. همچنین، آیات ۴۸، ۵۳، ۵۴ و ۶۲ با تعبیر «وَهُوَ الَّذِي» آغاز شده اند و آیات ۲، ۶ و ۵۹ بر تعبیر «الَّذِي...» که پیگیر همان تعبیر «وَهُوَ الَّذِي» است، مشتمل است. همچنین، در متن گفت‌وگو درباره کافران، با آن پوشش سرتاسری، خداوند متعال، بخشی از همین سوره را به ذکر اوصاف «عباد الرحمن» و توصیف و تمجید آنان می‌پردازد، تا آن رویکرد کفرشناسانه که موجب پرداختن در عمده محتوای سوره به کفر و کافران گردیده است، با تعریف و توصیف مفصل و گسترده، به مثابه یک «سوره عباد الرحمن» تعدیل شود.

نام‌گذاری سوره فرقان

یکی از شیوه‌های عمده که در نام‌گذاری سوره‌های قرآن کریم از آغاز معمول بوده، نامیدن سوره با عبارت آغازین نخستین آیه آن است که گاه بیش از یک نام و عنوان را برای سوره پیشنهاد می‌کند. سوره فرقان با عبارت «تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ

«الفرقان» آغاز شده است. فی‌المثل، سنت پیامبر اکرم بر آن بوده است که این سوره را «سوره تبارک الّذی نزل الفرقان»^۱ و سوره مُلک را «سوره تبارک الّذی بیده الملک»^۲ می‌نامیده‌اند. کاربرد مکرر و سریع‌تر این‌گونه عنوان برای سوره‌ها به طور طبیعی شکل مختصر این عناوین را نیز پدید می‌آورد؛ چنان‌که در روایات ذکر دو عنوان «تبارک الملک» و «تبارک الفرقان» را برای این دو سوره داریم.^۳ همچنین، اکتفا به نخستین کلمه: «تبارک» و اکتفا به آخرین کلمه: «الفرقان» دو عنوان دیگر را برای سوره فرقان پدید می‌آورند که نام اخیر (الفرقان) نام مشهور سوره است.

نام‌گذاری وحیانی سوره‌ای از قرآن کریم به «فرقان» درحالی‌که هیچ‌یک از دیگر اسماء و اوصاف قرآن کریم نام سوره قرار نگرفته‌اند، می‌تواند به نوعی دلالت بر آن داشته باشد که «فرقان»، به‌رغم اصلی بودن یا انحصاری بودن نام «قرآن» برای آخرین کتاب آسمانی، از میان اسماء و اوصاف قرآن وصف فرقان مورد عنایت ویژه خدای سبحان بوده است؛ چنان‌که در آیات اواخر سوره اسراء (آیه ۱۰۶) می‌خوانیم: «و قرآنًا فرَقَانًا لتقرأه علی الناس علی مکث و نزلناه تنزیلاً» و عنایت خاص خداوند عزوجل به «فرقان» بودن «قرآن» و تدریجی بودن نزول قرآن و آثار و برکات و عملکرد و کاربرد آن را در این آیه شریفه و آیات پس از آن، به‌طور مشهود، ملاحظه می‌کنیم.^۴ همچنین، در سوره فرقان، «تنزیلی» و «تدریجی» بودن نزول قرآن چنان‌که نام و وصف «فرقان» بر آن دلالت دارد، به عنوان یک پدیده عظیم اعجاز‌آمیز و دارای آثار و برکات مختلف، از جمله قوّت قلب بخشیدن و «تثبیت فؤاد» نبی اکرم، مطرح شده

۱. حرّ عاملی، محمّد بن حسن، وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۲۵۳؛ بحرانی، سیدهاشم، تفسیر البرهان، ج ۴، ص ۱۰۹؛ مجلسی، محمّدباقر، بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۲۸۶.

۲. مجلسی، محمّدباقر، بحار الأنوار، ج ۸۹، ص ۳۱۴؛ طوسی، محمّد بن حسن، مصباح المتعجّد، ج ۱، ص ۲۹۸.

۳. طوسی، محمّد بن حسن، مصباح المتعجّد، ج ۱، ص ۱۳۸؛ حرّ عاملی، محمّد بن حسن، وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۲۴.

۴. طباطبائی، سیدمحمّدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۳، ص ۲۲۰.

است: «وقال الذين كفروا لولا نزل عليه القرآن جملة واحدة، كذلك لثبتت به فؤادك ورتلناه ترتيلاً. ولا ياتونك بمثل الآجئناك بالحق واحسن تفسيراً» (فرقان، ۳۲-۳۳).

آیات ویژه سوره فرقان

- انظر كيف ضربوا لك الامثال، فضلوا فلا يستطيعون سبيلاً (۹)
- اصحاب الجنة يومئذ خير مستقراً واحسن مقيلاً (۲۴)
- وقال الرسول، يا رب، ان قومي اتخذوا هذا القرآن مهجوراً (۳۰)
- وقال الذين كفروا لولا نزل عليه القرآن جملة واحدة، كذلك لثبتت به فؤادك، ورتلناه ترتيلاً. ولا ياتونك بمثل الآجئناك بالحق واحسن تفسيراً (۳۲ و ۳۳)
- ألم تر الى ربك كيف مد الظل، ولو شاء لجعله ساكناً، ثم جعلنا الشمس عليه دليلاً. ثم قبضناه الينا قبضاً يسيراً (۴۵ و ۴۶)
- وهو الذي مرج البحرين، هذا عذب فرات وهذا ملح اجاج، وجعل بينهما برزخاً وحجراً محجوراً (۵۳)
- تبارك الذي جعل في السماء بروجاً، وجعل فيها سراجاً وقمراً منيراً. وهو الذي جعل الليل والنهار خلفاً لمن اراد ان يدكر او اراد شكوراً (۶۱ و ۶۲)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره فرقان

سوره فرقان در ترتیب نزول مشهور سوره های قرآن کریم، ردیف ۴۲ را به خود اختصاص داده، و به موجب این ردیف پس از سوره های اعراف و جن و یاسین و پیش از سوره های ملائکه (فاطر)، مریم و طها در مکه مکرمه نازل شده است. در دیگر روایات ترتیب نزول، ردیف های ۷۳، ۷۵ و ۸۱ همچنین ردیف های ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸ برای سوره فرقان ثبت شده است^۱ که طبعاً ردیف های بالاتر از ۷۰ ناظر به نزول

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

سوره فرقان در مرحله پایانی مکی و سال‌های آخر دعوت و رسالت پیامبر اکرم در مکه است که با مضامین و ساختار و محتوای کلی سوره، چنان‌که در فصول مختلف سوره‌شناسی این سوره و دیگر سوره‌های مکی آورده‌ایم، چندان سازگاری ندارد و ردیف‌های ۳۸ تا ۴۲ که زمان نزول سوره را به طرف مرحله ابتدائی مکی باز پس می‌برد، نسبتاً، قابل قبول‌تر هستند.

گفتنی است، اوج بگومگوهای کفار مکه، مرز و بوم وحی محمدی و سرزمین ظهور اسلام، در طرفیت با اسلام و مسلمین با محوریت پیامبر خاتم، و به تعبیر آیات قرآنی، اوج درگیری «قال، قالوا، قل»، به نظر می‌آید؛ پدیده‌ای که در هیچ سوره‌ای به گستردگی سوره فرقان مشاهده نمی‌شود، و این حالت و موقعیت با اوضاع و شرایط اواخر مرحله ابتدائی مکی و اوائل مرحله میانی مکه هماهنگی بیشتری دارد.

خلاصه سوره فرقان

«بسم الله الرحمن الرحيم. تبارك الذي نزل الفرقان على عبده، ليكون للعالمين نذيراً (۱) وقال الذين كفروا، ان هذا الا آفك افتراء، واعانه عليه قوم آخرون، فقد جاؤ ظلماً وزورا (۴) انظر كيف ضربوا لك الامثال، فضلوا، فلا يستطيعون سبيلا (۹) وقال الذين لا يرجون لقاءنا، لولا انزل علينا الملائكة، او نرى ربنا، لقد استكبروا في انفسهم، وعتوا عتواً كبيراً (۲۱) ويوم تشقق السماء بالغمام، ونزل الملائكة تنزيلاً (۲۵) الملك يومئذ الحق للرحمان، وكان يوماً على الكافرين عسيراً (۲۶) وقال الرسول يارب ان قومي اتخذوا هذا القرآن مهجوراً (۳۰) وقال الذين كفروا لولا نزل عليه القرآن جملة واحدة، كذلك لثبتت به فؤادك، ورتلناه ترتيلاً (۳۲) ولا ياتونك بمثل الا جئناك بالحق، واحسن تفسيراً (۳۳) ويعبدون من دون الله، ما لا ينفعهم ولا يضرهم، وكان الكافر على ربه ظهيراً (۵۵) قل ما يعبؤا بكم ربّي، لولا دعاؤكم، فقد كذبتم فسوف يكون لزاماً (۷۷)»

سوره شعرا

جایگاه و ساختار سوره شعرا

سوره شعرا نخستین و طولانی‌ترین سوره از گروه سه سوره‌ای «طواسین» یا «طواسیم» است که هر سه سوره مکی هستند و در کنار هم در مصحف شریف جای گرفته‌اند. در نخستین نگاه، در سوره شعرا، اولاً، عدد آیات سوره که ناگهان به ۲۲۷ می‌رسد و با عدد آیات طولانی‌ترین سوره قرآن، سوره بقره، فاصله چندانی ندارد، و ثانیاً هشت بار تکرار عبارت نسبتاً طولانی «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً، وَمَا كَانَ أَكْثَرَهُمْ مُؤْمِنِينَ، وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ» جلب توجه می‌کند، و این تکرار که بی‌شبهت به «ترجیع‌بند» در شعر فارسی نیست، سوره را به ۹ قسمت تقسیم می‌کند. این «شبه‌ترجیع‌بند» در هفت موضع دو آیه مستقل از سوره را تشکیل می‌دهد و در یک موضع (آیات ۱۵۸ و ۱۵۹) در صدر آیه اول عبارت دیگری پیش از این افزوده شده است.

با این ترتیب، سوره شعراء به این صورت تقسیم می‌شود: ۱ تا ۹؛ ۱۰ تا ۶۸؛

۶۹ تا ۱۰۴؛ ۱۰۵ تا ۱۲۲؛ ۱۲۳ تا ۱۴۰؛ ۱۴۱ تا ۱۵۹؛ ۱۶۰ تا ۱۷۵؛ ۱۷۶ تا ۱۹۱؛ ۱۹۲ تا ۲۲۷. این تقسیمات همان «رکوعات» است، جز آنکه قسمت دوم (۱۰ تا ۶۸) به دو رکوع (۱۰ تا ۵۱؛ ۵۲ تا ۶۸) تقسیم می‌شود، و عدد رکوعات سوره به ۱۰ می‌رسد.^۱ گفتنی است، بنابر تحقیقی که در ارتباط با تقسیم قرآن کریم به ۵۵۵ رکوع (واحد موضوعی) صورت پذیرفته است،^۲ از دیرباز در دو موضع از قرآن کریم که یک رکوع بیش از حد معمول طولانی جلوه کرده است، تقریباً وسط آن را، بدون سنجش خاصی اختیار کرده و موضع رکوع قرار داده‌اند و مصحف‌نگاران نیز از یکدیگر گرفته‌اند و این دو مورد - که با احتساب آن‌ها مجموع رکوعات ۵۵۷ رکوع می‌شود و تأکید همه منابع علوم اسلامی و علوم قرآنی بر عدد دقیق ۵۵۵ اقوی دلیل بر نادرستی این دو افزوده است - یکی در این سوره شعرا و دیگری در سوره واقعه است. بنابراین، به‌رغم ثبت عدد ۱۱ برای رکوعات سوره شعراء، عدد رکوعات سوره علی‌التحقیق ده رکوع است؛ نیز گفتنی است که در بعضی منابع و مصاحف جدیدالانتشار نیز به‌رغم آنکه این‌گونه تقسیمات قرآن شامل فاتحة‌الکتاب نمی‌شود، فاتحة‌الکتاب را هم یک «رکوع» به حساب آورده‌اند، و عدد رکوعات را به ۵۵۸ رسانیده و رسماً این اشتباهشان را مسجّل و مکتوب کرده‌اند.

قسمت اول (آیات ۱ تا ۹) جنبه مقدمه برای سوره را دارد؛ قسمت دوم به داستان حضرت موسی (ع)؛ قسمت سوم به داستان حضرت ابراهیم (ع)؛ قسمت چهارم به داستان حضرت نوح (ع)؛ قسمت پنجم، قوم عاد؛ قسمت ششم، قوم ثمود؛ قسمت هفتم، قوم لوط (ع)؛ قسمت هشتم، اصحاب‌الایکة، قوم شعیب (ع)؛ و قسمت نهم (قسمت پایانی) به پیامبر اکرم، خاتم پیامبران اختصاص یافته است.

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

۲. برای مطالعه بیشتر درباره رکوعات، رک: لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، چاپ نهم، ص ۸۷.

ناگفته نماند، به موجب بعضی روایات، آیه ۱۹۷ و نیز آیات ۲۲۴ تا ۲۲۷ (چهار آیه) از سورة شعرا را، بعضاً مدنی دانسته‌اند که با توجه به قطعیت تمام مکی بودن سه سورة طواسین بهیچ وجه پذیرفتنی نخواهد بود^۱ و یکپارچگی و اتصال و انسجام سرتاسری آیات سورة شعرا بیش از هر شاهد و مؤید دیگری دلیل بر نادرستی این استثنائات است.

محور موضوعی سورة شعراء

محور موضوعی مشترک در سه سورة طواسین «قصص الانبیا و داستان پیامبران» است که در هر سوره با رویکردی ویژه مورد توجه قرار گرفته‌است. در سورة شعراء دو آیه‌ای که به صورت ترجیع بند در سوره تکرار می‌شوند، آشکارا بیانگر محور موضوعی سوره‌اند؛ از یک سوی «و ما کان اکثرهم مؤمنین» تصریح می‌کند بر اینکه همواره در طول تاریخ بشر، انبیاء الهی با استقبال و ایمان اکثریت مردم مواجه نگردیده‌اند؛ و از سوی دیگر «و ان ربک لهُوَ العزیز الرحیم» تأکید می‌کند بر اینکه خداوند متعال عزیز و رحیم است. وصف «عزیز» به اختصار، ناظر به آسیب‌ناپذیری ساحت قدسی الهی است، وصف «رحیم» نیز ناظر به آن است که رحمت و (مهربانی) عین ذات الهی است. حاصل مطلب اینکه روند دین‌ستیزی و کفرورزی بشر همواره و به‌رغم آن و به موازات روند ارسال رسل و انزال کتب استمرار دارد. بنابراین، محور موضوعی سورة شعراء «روند تاریخی دین‌ستیزی بشر» خواهد بود؛ چنان که در رکوع اول سوره روند تکذیب و استهزای انبیا را به طور کلی مطرح کرده، و از آن پس، در هر رکوع داستان یکی از پیامبران را با قوم ایشان آورده و در رکوع پایانی، همان روند استهزا و تکذیب و عناد و انکار را در برابر خاتم پیامبران نشان داده‌است.

۱. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۵، ص ۱۷۳.

گفتنی است، در آیه هفتم، در همان رکوع اول سوره، خداوند متعال چرایی این رَوَند پیوسته را به این صورت بیان می‌فرماید: «**اولم یزوا الی الارض کم انبتنا فیها من کل زوج کریم**»، اشاره به اینکه چرایی پیوستگی رَوَند ارسال رسل و انزال کتب از سوی خداوند عزوجل، و نیز پیوستگی رَوَند تکذیب و انکار و استهزای مردم، عیناً چرایی پیوستگی رویش گیاهان و درختان پربار و پربرکت در کنار خَس و خاشاک، و وجود همواره گُل در کنار خار است.

نام‌گذاری سوره شعرا

نام مشهور این سوره «شعرا» و وجه تسمیه آن، به کاررفتن کلمه «الشعراء» به همین شکل، یک بار در قرآن و در این سوره (آیه ۲۲۴) است.^۱ همچنین، سوره شعرا با نام و عنوان «طسم» (طا، سین، میم) نیز در روایات آمده است.^۲ گذشته از وجه تسمیه‌ای که برای نام مشهور سوره شعرا آوردیم، از نگاه بررسی‌کننده‌ای که فارغ از منابع و مستندات، عناوین سوره‌های قرآن کریم را بررسی می‌کند، وجود نام «شعراء» در میان اسماء سُور، بویژه آنکه بلافاصله در یک رده‌بندی سریع، در کنار سوره «انبیاء» قرار می‌گیرد، می‌تواند همراه با این اشاره و الهام باشد که به‌رغم تصریح قرآن کریم بر اینکه پیامبران شاعر نبوده‌اند، و نیز به‌رغم زمینه آماده‌ای که برای کج‌روی و انحراف در شعر و شاعری وجود دارد، شاعران با ایمان و راست‌گوی و درست‌کردار که سرگردانی در وادی شعر و شاعری آنان را از یاد شایسته و بایسته خداوند متعال باز ندارد، و شعر را وسیله‌ای برای احقاق حق و پیروزی حق بر باطل قرار دهند، از موقعیت و مقامی والا در کنار پیامبران برخوردارند؛ چنان‌که در صفحات درخشان سیره نبوی، حسان بن ثابت را در کنار رسول خدا می‌بینیم و

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ص ۳۴۴.

۲. کلینی، یعقوب، الکافی، ج ۲، ص ۲۸؛ محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۶۶، ص ۸۵.

از رسول خدا می شنویم که می فرمایند: حَسَنَ مؤيّد به روح القدس است.^۱

آیات ویژه سوره شعرا

- لعلك باخع نفسك الا يكونوا مؤمنين (۳)
- اولم يروا الى الارض كم انبتنا فيها من كل زوج كريم (۷)
- فالقى موسى عصاه فاذا هي تلقف ما يافكون (۴۵)
- واذا مرضت فهو يشفين (۸۰)
- الا من اتى الله بقلب سليم (۸۹)
- ولا تطيعوا امر المسرفين. الذين يفسدون في الارض ولا يصلحون (۱۵۱ و ۱۵۲)
- وانه لتنزيل رب العالمين. نزل به الروح الامين. على قلبك لتكون من المنذرين. بلسان عربي مبين (۱۹۲ تا ۱۹۵)
- وتوكل على العزيز الرحيم. الذي يراك حين تقوم. وتقلبك في الساجدين. انه هو السميع العليم (۲۱۷ تا ۲۲۰)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره شعرا

سوره شعرا مطابق ترتیب نزول مشهور، چهل وهفتمین سوره از قرآن کریم است که پس از سوره های مریم، طاه و واقعه و پیش از سوره های نمل، قصص و اسراء در مکه مکرمه نازل شده است، ردیف های بالاتر، ۴۸، ۷۴ و ۸۰، همچنین ردیف های پایین تر، ۴۶، ۴۵، ۴۴، ۴۳ و ۳۷ نیز در دیگر ترتیب نزول ها به آن اختصاص داده

۱. کلینی، یعقوب، الکافی، ج ۸، ص ۱۰۲؛ کاشانی، فیض، الوافی، ج ۲، ص ۲۰۱؛ بحرانی، سیدهاشم، تفسیر البرهان، ج ۳، ص ۴۱۲؛ مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۳۰، ص ۲۶۶؛ قمی مشهدی، میرزا محمد، تفسیر کنز الدقائق، ج ۹، ص ۵۲۲.

شده است.^۱ هریک از این ردیف‌ها، بجز ۷۴ و ۸۰، از آن جهت که نشانگر نزول سوره شعرا در مرحله میانی مکی هستند، می‌توانند بر واقعیت زمان نزول این سوره منطبق باشند. مطالعه سیره نبوی در مرحله میانی مکی در کنار تأمل و تدبیر در محتوا و ساختار سوره شعرا، این انطباق را به گونه قابل توجهی نشان می‌دهد.

در سالیان اواسط عهد مکی رسالت حضرت ختمی مرتبت، بسیار بجا و مناسب می‌نمود که سوره‌ای همچون سوره شعرا با ساختار و محتوا و اوصافی این‌چنین، نازل گردد، و مخاطبان نزول پیوسته آیات و سوره قرآن کریم را اعم از مؤمنان و کافران با طوماری بلند و پیوسته از آیات که قسمت به قسمت با تکرار عبارات «انّ فی ذلک لآیة، و ما کان اکثرهم مؤمنین. و انّ ربک لهُوَ العزیز الرحیم»، از یکدیگر جدا شوند و در هر قسمت، سیر ارسال رسل و انزال کتب در ارتباط با قومی از اقوام پیشین با اختصاری برخوردار از گونه‌ای تفصیل، مورد بررسی قرار بگیرد، و اذهان مخاطبان را چنان آگاه کند و تحت تأثیر قرار دهد، که راجع به هریک از دیگر انبیا و اقوام ایشان بتوانند در ذهن خود طرحی را از آغاز تا انجام طراحی کنند و در نتیجه یک دوره کامل تاریخ پیامبران و مردمان اعصار و قرون گذشته به رشته تحریر و بیان کشیده شود، و به آخرین حلقه این زنجیر یعنی بیان و تبیین چگونگی رسالت و پیامبری حضرت ختمی مرتبت و انواع و انحاء برخوردهای ناروا و ناشایست مردمان عصر ایشان ببیوندند.

خلاصه سوره شعرا

«بسم الله الرحمن الرحیم. طاسین میم، تلك آیات الكتاب المبین (۲) وما یاتیهم من ذکر من الرحمان محدث الا کانوا عنه معرضین (۵) و انّ ربک لهُوَ العزیز الرحیم (۹)»

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

واذ نادى ربك موسى ان اتت القوم الظالمين (١٠) واوحينا الى موسى ان اسر بعبادي انكم متبعون (٥٢) وانجيننا موسى ومن معه اجمعين (٦٥) ثم اغرقنا الآخرين (٦٦) وان ربك لهو العزيز الرحيم (٦٨) واتل عليهم نبأ ابراهيم (٦٩) اذ قال لابيهِ وقومه ما تعبدون (٧٠) انتم وَاَبَاؤُكُمْ الْاَقْدَمُونَ (٧٦) رب هب لي حكماً والحقني بالصالحين (٨٣) وان ربك لهو العزيز الرحيم (١٠٤) كذبت قوم نوح المرسلين (١٠٥) اذ قال لهم اخوهم نوح الاتتقون (١٠٦) قالوا لئن لم تنته يا نوح لتكونن من المرجومين (١١٦) قال رب ان قومي كذبون (١١٧) فانجيناه ومن معه في الفلك المشحون (١١٩) ثم اغرقنا بعد الباقيين (١٢٠) وان ربك لهو العزيز الرحيم (١٢٢) كذبت عاد المرسلين (١٢٣) اذ قال لهم اخوهم هود الاتتقون (١٢٤) قالوا سواء علينا اوعظت ام لم تكن من الواعظين (١٣٦) وان ربك لهو العزيز الرحيم (١٤٠) كذبت ثمود المرسلين (١٤١) اذ قال لهم اخوهم صالح الاتتقون (١٤٢) ما انت الا بشر مثلنا فات باية ان كنت من الصادقين (١٥٤) وان ربك لهو العزيز الرحيم (١٥٩) كذبت قوم لوط المرسلين (١٦٠) اذ قال لهم اخوهم لوط الاتتقون (١٦١) قالوا لئن لم تنته يا لوط لتكونن من المخرجين (١٦٧) رب نجني واهلي مما يعملون (١٦٩) وان ربك لهو العزيز الرحيم (١٧٥) كذب اصحاب الايكة المرسلين (١٧٦) اذ قال لهم شعيب الاتتقون (١٧٧) فكذبوه فاخذهم عذاب يوم الظلة، انه كان عذاب يوم عظيم (١٨٩) وان ربك لهو العزيز الرحيم (١٩١) وانه لتنزيل رب العالمين (١٩٢) على قلبك لتكون من المنذرين (١٩٤) وما اهلكنا من قرية الا لها منذرون (٢٠٨) وتوكل على العزيز الرحيم (٢١٧)»

سوره نمل

جایگاه و ساختار سوره نمل

سوره نمل سوره میانی گروه سُور «طواسین» است که با دستگاہ دو حرفی حروف مقطعه رمزی «طاسین» آغاز شده و به لحاظ این سرآغاز، شباهت بسیاری با سوره یاسین دارد.

سوره نمل از هفت واحد موضوعی تشکیل می‌شود^۱ که سرآغاز آن‌ها به ترتیب عبارتند از: «طاسین (۱)»؛ «ولقد آتینا داؤد و سلیمان علماً (۱۵)»؛ «قالت یا ایها الملائفتونی فی امری (۳۲)»؛ «و لقد ارسلنا الیٰ ثمود اِخاهم صالحاً (۴۵)»؛ «قل الحمد لله و سلام علیٰ عباده الذین اصطفیٰ (۵۹)»؛ «و قال الذین کفروا (۶۷)»؛ «و یوم نحشر من کلّ امة فوجاً (۸۳)».

سرآغاز رکوعات سوره نمل، همچنین دیگر شواهد و قرائن موجود در متن سوره مبارکه نمل، گواه بر آن اند که سوره نمل ذیل و تکمله‌ای برای سوره شعراست،

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

اما نه دقیقاً با همان سازوکار و محتوا و قالب سوره شعرا و تکرار ترجیع بند آن، به گونه‌ای که هر قسمت از آن را بتوان در قالب ساختار سوره شعراء قرارداد و بر حجم دقیق و حساب شده سوره شعرا افزود. مشخص‌ترین آن‌ها، سرآغاز رکوع چهارم سوره: «**ولقد ارسلنا الی ثمود اِخاهم صالحا**» است که آشکارا بنای تکمیل و تأکید یکی از رکوعات سوره شعرا را دارد. با نگاهی دقیق‌تر، بخشی از سوره نمل نیز آهنگ الحاق به سوره فرقان را دارد؛ چنان که بتوان گفت **سوره نمل تکمیل کننده دو سوره مکی پیش از خود فرقان و شعراست**. آیات آغازین رکوع ششم سوره نمل به وضوح سرهماهنگی و همراهی با دو رکوع هم‌مضمون در سوره فرقان را دارد که سرآغاز آن دو رکوع «**وقال الذین کفروا**» بود، و هریک از آن دو واحد موضوعی اندکی که در سیاق آیات پیش‌تر می‌رفتند به «**امر قُل**» می‌رسیدند.

واحد پنجم از هفت واحد موضوعی سوره نمل با هشت آیه (از آیه ۵۹ تا ۶۶)، گویی خود سوره مستقلی است که اگر به‌عنوان یک سوره جداگانه نازل می‌شد، ششمین سوره آغاز شده با «**قُل**» بود و در گروه چارقُل و سوره جنّ «**قُل اوحی**» گروه **سور قلاقل یا قلال** قرار می‌گرفت،^۱ و این هماهنگی محدود به لفظ و قالب این سوره با آن سوره‌ها نیست، بلکه از نظر محتوا و موضوع و حتی مضامین نیز این هماهنگی کاملاً وجود دارد. این «سوره در سوره» مورد نظر را می‌توان و باید «سوره **أَمْنٌ یُجیب**» نامید.^۲

سوره «أَمْنٌ یُجیب» با محوریت عبارت ذکر مآب و شعارگونه «**أَمْنٌ یُجیب المضرّ اذا دعاه ویکشف السوء**»، با چارچوب اصلی «**قُل ... الله خیر اما یشرکون**» آغاز شده و با پنج بار تکرار «**إِلهٌ مع الله**» شکل تفصیلی و نهائی به خود گرفته، و

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۹۷؛ فرهنگ نامه علوم قرآن، ج ۱، ص ۲۵۷۵.

۲. برای تفصیل بیشتر رک: لسانی فشارکی، محمدعلی، فابل صوتی یکمین کارگاه آموزشی پژوهشی تفسیر سوره‌شناختی آیات با موضوع آیه «**أَمْنٌ یُجیب**»، ۱۳۹۱، <https://quranltn.ir>.

در پایان بار دیگر با ترکیبی از «قُل» و «بَل» مطلب را به پایان رسانیده است. عبارت محوری سوره اَمَّن یجیب «الله خیر اَمَّا یشرکون» است. این جمله استفهامی است و پرسش آن این است: «خدای یکتا شایسته بندگی است یا آن اشخاص و اشباح و اشیائی که این مردمان همتای خدا قرار می دهند و می پرستند؟» پنج بار تکرار جمله پرسشی دیگر: «ء الله مع الله» (مگر می تواند در کنار خدای یکتا خدایی دیگر هم باشد!؟) به صورت ترجیع بند، هریک از پنج فقره این «سوره توحید» (نام دیگر پیشنهادی برای سوره اَمَّن یجیب) را همراهی می کند.

ترکیب «اَمَّن» در آغاز عبارت ذکرگونه «اَمَّن یجیب» در واقع تلفیق نوشتاری «اَم» با «مَن» است. «اَم» به معنای «یا» قرینه همراه استفهام در «الله» (ء الله) است که تنها یک بار در عبارت «الله خیر اَمَّا یشرکون» آمده،^۱ و شش «اَم» بعدی به عنوان قرینه آن به کار رفته است؛ دو می در همین عبارت در تلفیق نوشتاری «اَمَّا» و پنج فقره دیگر در قالب تلفیقی «اَمَّن» که یکی از آن‌ها «اَمَّن یجیب» است (دقت کنید). بنابراین، برخلاف تلقی مشهور، «مَن» در «اَمَّن یجیب» مانند چهار «مَن» دیگر و «ما» در «اَمَّا یشرکون» استفهامی نیست و نباید «کیست که» یا «چه کسی...» به فارسی ترجمه بشود (بیشتر دقت کنید). شکل «تقدیری» (قبل از حذف)^۲ این پنج ترکیب، از جمله «اَمَّن یجیب...» در واقع چنین بوده است: «اَمَّا یشرکون خیر اَمَّن...؛ اَمَّا یشرکون خیر اَمَّن یجیب المضرط»: آن همتایان دروغین خدای یکتا برتر و بهترند یا خدای یکتای که نیایش بیچارگان را پاسخ می دهد؟

۱. «اَمَّا» نیز در این آیه تلفیق خطی و نوشتاری «اَم» با «ما» می موصوله است؛ ترجمه دقیق و ارتباطی نگارنده را برای عبارت «الله خیر اَمَّا یشرکون» بار دیگر از نظر بگذرانید «مؤلف».

۲. مبحث «حذف و تقدیر» یک مبحث نحوی است که در «اصول تفسیر» نیز به گونه و منظور دیگری مطرح می شود «مؤلف».

محور موضوعی سورة نمل

با توجه به محور موضوعی مشترک گروه سه سوره ای «طواسین» - که «داستان های پیامبران» (قصص الانبیاء) است- و نیز، با توجه به محتوای کلی و معنایی خاصّ سورة نمل، محور موضوعی این سوره، داستان های پیامبران با گرایش به این نکته و رویکرد مهم است که پیامبران در عین زندگی در میان مردم و با معیارهای این جهانی، حتی اگر مانند سلیمان حشمت الله از مُلکی آن چنان بی نظیر برخوردار بوده باشند، محیط زیستی معنوی و الهی داشته اند و زندگانی اصلی و حقیقی و همه خط و ربط هایشان با خداوند متعال بوده است؛ زیست و زندگانی «مع الله» و «فی الله» و «لله» و «بالله» و «الی الله» که در آیات فراوانی از قرآن کریم این نوع «زندگانی پیامبرانه» با بیان های مختلف مطرح شده و در سورة نمل محور موضوعی قرار گرفته است.

این کامروایان و برخورداران از چنین زندگانی همواره بسامان اند که در عین درگیری با انواع نابسامانی و پیوسته در جمعیت، در عین انواع پریشانی، همان کسان اند که در همین سوره خداوند عزوجل درباره آنان فرموده است: «قل الحمد لله و سلام علی عباده الذین اصطفی». و در صدر آنان، مخاطب این کلام دلارام، محمد مصطفی خاتم پیامبران است. این، در حالی است که گاه پیامبران الهی به قدری «تنها» به نظر می آیند که خدای سبحان در همین سوره در سیاق آیات: «و لقد ارسلنا الی ثمود اخاهم صالحاً» می فرماید: «قالوا تقاسموا بالله لنبیتنه و اهله ثم لنقولن لولیه ما شهدنا مهلك اهله و انا لصادقون» (آیه ۴۹) و بلافاصله می فرماید: «و مکروا مکراً و مکرونا مکراً و هم لایشعرون. فانظر کیف کان عاقبة مکرمهم انا دمّرناهم و قومهم اجمعین. فتلك بیوتهم خاویة بما ظلموا، ان فی ذلك لآیة لقوم یعلمون. و انجینا الذین آمنوا و کانوا یتقون» (آیات ۵۰ تا ۵۳).

شاخص‌ترین آیات این سوره که نشانگر صحت «تعیین» و «تشخیص» این محور موضوعی برای سوره نمل است و تمامی سوره و حدود یکصد آیه دیگر آن مشخصاً به دور این محور در حرکت‌اند، عبارتند از:

- **وَأَنْتَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ (۶)؛**
- **... يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ. إِلَّا مَنْ ظَلَمَ، ثُمَّ بَدَّلْ حُسْنًا**
بعد سوء فَأَنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۰ و ۱۱)
- **قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي، لِيَبْلُوَنِي ءَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ (۴۰)**
- **وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ، وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ (۷۰)**
- **وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ، سِيرِيكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا، وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۹۳)**

نام‌گذاری سوره نمل

یکی از قواعد حاکم بر نام‌گذاری سوره‌های قرآنی، نام‌گذاری سوره‌های قرآن مجید با کلمه‌ای است که تنها در آن سوره به کار رفته باشد. مطابق این قاعده، از آنجا که «**وادی النمل**» (سرزمین مورچگان) و «**نمل**» (مورچگان) و «**نملة**» (یک مورچه) (دقت کنید) تنها در این سوره از قرآن کریم به کار رفته‌اند، نام‌گذاری این سوره به «**نمل**» موجه می‌گردد و وجه تسمیه آن، با وضوح کامل، روشن می‌شود.^۱ در عین حال، با تدبیری فراتر، اگر نسبت آیات دربرگیرنده داستان سلیمان نبی را که تقریباً یک سوم آیات سوره نمل است، نسبت به آیات کل سوره در نظر بگیریم، می‌توان گفت سوره نمل در واقع سوره سلیمان نبی است. چنان‌که به موجب روایات، سوره نمل در مصحف ابی بن کعب «**طاسین سلیمان**» نام داشته است.^۲ همچنین، شایان توجه و دقت مضاعف است که در این سوره، تنها قصه

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۳۴۸.

۲. طبرسی، امین الاسلام، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، ص ۳۲۷.

سلیمان نبی با ملکه سبا از میان «مجموعه» قصه‌های این «پیامبر پادشاه» که اوج قدرت‌نمایی و نمایش شکوه و عظمت مُلک سلیمان است گزارش شده است؛ ظرافت این نام‌گذاری که باید آن را از مصادیق **طنز فاخر قرآنی**، در اوج فخامت و متانت ادبی و اخلاقی، به‌شمار آورد. به خصوص که در متن سوره «نمل»، همین که به سراغ آیه مشتمل بر این کلمه برویم، و نخست با ترکیب اضافی «**وادی النمل**»، و سپس «**نملة**» و پس از آن تعبیر و خطاب «**یا ایها النمل**» مواجه شویم، پشت صحنه این طنز کارساز قرآنی را که تا قیام قیامت قرار است بر صفحات نورانی و جاودانه قرآن بدرخشد، مشاهده می‌کنیم.

آهسته و قدم به قدم بخوانیم و پیش برویم: «**وحشر لسلیمان جنوده، من الجنّ، والانس، والطیر، فهم یوزعون. حتی اذا اتوا علی واد النمل، قالت نملة: یا ایها النمل، ادخلوا مساکنکم، لایحطمنکم سلیمان و جنوده، وهم لایشعرون**» (آیات ۱۷ و ۱۸). و حضرت سلیمان، علی نبینا و علیه السلام، که زبان مورچگان را می‌داند با شنیدن این سخن از «**آن مورچه**»^۱ ابتدا تبسم می‌کند و سپس تبسم وی به خنده می‌انجامد. این، یعنی اوج اثرگذاری طنز که غالباً در واکنش «خنده» تحقق می‌یابد، و البته اثرگذاری یک طنز مؤثر به همان خنده بسنده نمی‌شود، بلکه واکنش جسمی و بیرونی جای خود را به واکنش درونی و روانی می‌دهد؛ چنان که در

۱. «قالت نملة» با ترجمه معنایی و تحت اللفظی به فارسی می‌شود: «یکی از آن مورچگان پُرشمار که در «**وادی النمل**» (سرزمین مورچگان) به زندگانی و امور روزانه‌یشان طبق معمول «جماعت» مورچگان مشغول بودند، وقتی ناگهان (اذا أتوا) با ورود «سرزده» «**أتوا علی...**» و برخلاف انتظار مورچگان «ساکن» وادی النمل (ادخلوا مساکنکم) مواجه شدند، مورچه‌ای از میان انبوه مورچگان، چنین و چنان گفت. این در حالی است که معمولاً در ذهن غالب مسلمانان و اهل قرآن «نملة» کلمه‌ای مؤنث، نه مذکر و چه بسا ملکه مورچگان تداعی و بلکه ترجمه می‌شود. این رویداد، در واقع و شاید به نوعی، تحت تأثیر همانند و مشابه همین رویداد و دریافت ذهنی شایع و رایج، گاو ماده‌ای (ماده گاوی) تداعی بلکه ترجمه می‌شود، در صورتی که آنجا هم ترجمه درست و دقیق «بقرة» «یک رأس گاو» بدون هیچگونه اشاره‌ای به نر یا ماده بودن آن است. در آن «**ماجرا**»، بنی اسرائیل از جانب خدا مأمور شده بودند، یک رأس گاو، از هر نوع و به هر رنگ و هر وصف، «یک گاو» ذبح کنند؟! که به آن طول و تفصیل (بقره، ۶۷ تا ۷۱) انجامید: «ان الله بأمرکم آن تدبحوا بقرة» (بقره، ۶۷). (مؤلف)

آیه بعدی می خوانیم: «فتبسّم ضاحكاً من قولها، وقال: ربّ اوزعني ان اشكر نعمتك التي انعمت عليّ وعلى والديّ، وان اعمل صالحاً ترضاه، وأدخلني برحمتك في عبادك الصالحين».^۱

ظرافت دیگر، بلکه یکی از دیگر ظرافت‌های متعدّد نام‌گذاری این سوره به «سوره نمل»، هنگامی خودنمایی می‌کند که نوعی نگاه دسته‌بندی‌کننده به مجموعه نام‌های مشهور سوره‌های قرآن، از «بقره» تا «ناس» و از «ناس» تا «بقره»، داشته باشیم و در میان آن مجموعه «اسماء سُور» قرآن مجید، عناوین «بقره»، «أنعام»، «نحل»، «نمل»، «عنكبوت» و «فیل» را مورد توجه قرار دهیم. در آن صورت، ملاحظه خواهیم کرد که ظاهراً نوعی «عمد» و «اراده» از سوی صاحب قرآن در کار بوده است، مبنی بر اینکه از میان حشرات، زنبور عسل و مورچه و عنكبوت، به نوعی و به دلایلی، «انتخاب» شوند و سه سوره از سوره‌های قرآن حکیم با عنوان این حشرات «معنُون» گردند. (دقت کنید). «تو خود حدیث مفصل بخوان ازین مجمل».

آیات ویژه سوره نمل

- وَأَنْتَ لَتَلَقِيَ الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ (۶)
- يَا مُوسَىٰ، إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۹)
- إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ، وَأَنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳۰)
- وَمَكْرُوهًا مَكْرَأً، وَمَكْرَمًا مَكْرَأً، وَهُمْ لَا يُشْعُرُونَ (۵۰)
- قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ، وَسَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَىٰ (۵۹)
- أَمَّنْ يَجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ (۶۲)
- بَلِ إِدْرَاكَ عِلْمِهِمْ فِي الْآخِرَةِ، بَلِ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا، بَلِ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ (۶۶)

۱. برای تفصیل بیشتر رک: لسانی فشارکی، محمدعلی، فایل صوتی نهمین کارگاه آموزشی پژوهشی قصص قرآن با موضوع قصه «سليمان نبي در قرآن کریم»، <https://quranltn.ir>.

- **وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ، وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ. وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَ مَا يُعْلِنُونَ (۷۳ و ۷۴)**
- **مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا، وَهُمْ مِنْ فِرْعَونَ يَوْمَئِذٍ أَمَنُونَ. وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ، هَلْ تَجْزُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۸۹ و ۹۰)**
- **وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ، سِيرَتِكُمْ آيَاتُهُ فَتَعْرِفُونَهَا، وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (۹۳).**

ترتیب نزول و زمان نزول سوره نمل

ردیف سوره مبارکه نمل در ترتیب نزول مشهور ۴۸ است که از نزول سوره نمل پس از سوره‌های طاهّا، واقعه و شعرا و پیش از سوره‌های قصص و اسراء و یونس در مرحله میانی مکی، حکایت دارد. در دیگر ترتیب‌های نزول سُور قرآنی، ردیف ۷۳ نیز به این سوره اختصاص داده شده است که با مضامین سوره، آن چنان که با سوره‌های مکی نازل شده در سال‌های واپسین عهد مکی سازگاری دارد، هماهنگی ندارد.

ردیف‌های ۴۷، ۴۶، ۴۵، ۴۴ نیز، حتّی ۳۸، به روایت مقاتل از امام علی صلوات الله علیه برای سوره نمل ثبت شده‌اند^۱ که با توجه به اینکه مرحله نزول این سوره را از مرحله میانی که با محتوا و مضامین و اسلوب بیان سوره نمل کاملاً هماهنگی دارد، عقب‌تر و جلوتر نمی‌برند، می‌توانند با واقعیت بسیار منطبق بوده باشند.

در اینجا، بجاست بازگشتی به «محور موضوعی طواسین»، محور موضوعی مشترک سه سوره شعرا و نمل و قصص، داشته باشیم، و برآنچه در آنجا آوردیم، مطلبی بیافزاییم. پیش از آن، گفتنی است، «تعطیل» یا «تغفیل» مطالعات و تحقیقات سوره‌شناسی، در طول تاریخ تفسیر تجربه‌هایی بس تلخ و بسیار تأسّف‌بار را رقم

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

زده‌اند که وجه مشترک آفت خیزی و آسیب‌زایی آن موارد، «تحریف» (به سوی دیگر راندن و به غلط بازشناختن و بازشناساندن و آدرس غلط دادن) «مواضع» (جایگاه‌های سوره‌های قرآن) بوده است و «گواه شاهد صادق در آستین باشد»^۱.

به شهادت اسانید صحیحه و روایات مقبوله تاریخ و سیره (نه مشهورات و موضوعات که غالباً شاکله افکار عمومی مسلمانان را تشکیل می‌داده‌اند) و به گواهی دوست و دشمن، هرگاه در مقام مقایسه سه مرحله ابتدائی و میانی و پایانی عهد مکی، سال‌های میانی اقامت و استقامت پیامبراکرم و مسلمانان معدود و محدود (ظاهراً بیش از ۴۰ نفر و کمتر از ۷۰ نفر) در مکه دشوارترین و جانکاه‌ترین مرحله بوده است، تا آنجا که می‌توان گفت در این چند سال، بسیار حساس‌تر و سرنوشت‌سازتر از سال‌های پیش از آن، و حتی سال‌های پس از آن که به «اخراج» و «مهاجرت» پیامبر و مسلمانان انجامید، اسلام، بنابه تعبیر احادیث اهل بیت، صلوات الله علیهم، بارها، به ظاهر، به مرز سستی و ناتوانی، به نازکی و باریکی یک «موی» رسید، اما در پرتو عنایت و کفایت و حفاظت و هدایت و حمایت «خدای محمد» از هم نگسیخت.

طی «این سال‌ها» اگر پیامبر اسلام و مسلمانان اندکی از آن اوج شکیبایی تمام قامت و پایداری و صبر و استقامت پایین آمده بودند، کتاب پُر برگ تاریخ اسلام، هرگز نمی‌توانست اوراق و صفحات درخشان و افتخارآمیزی همچون پیروزی اعجاز‌آمیز مسلمانان در بدر و اُحد و احزاب را در بر بگیرد، دیگر چه رسد به فتح مکه و مقدمات و مقارنات و تعقیبات آن. نیز، بجاست بگوییم که پیامبر و مسلمانان در واقع، مکه را در همان سال‌های هفتم و هشتم تا دهم بعثت فتح کرده بودند، نه آنکه «ناگهان» در سال هشتم هجرت، بدون هیچ «درگیری و خونریزی» فتح کردند

۱. دهخدا، علی اکبر، امثال و حکم، ج ۳، ص ۱۳۲۸.

دقت کنید).

به عبارت دیگر، یک پرسش پژوهشگرانه و عالمانه در اینجا می‌تواند مطرح شود که با نهایت تأسف باید گفت در طول تاریخ ۱۴۰۰ ساله تفسیر، چنین سؤالی نه مطرح شده و نه به یک پاسخ عالمانه و محققانه انجامیده، و طبعاً جای طرح و شرح این سؤال و آن جواب در کتب و مقالات روزآمد در حوزه مطالعات قرآنی در سیره نبوی است.

آن سؤال اینست: در این سالهای پرفراز و نشیب و تعیین کننده و سرنوشت ساز مرحله میانی مکی، پیامبر و مسلمانان چگونه و با کدامین پشتوانه و پشتیبان توانستند دوام بیاورند و کم نیاورند؟ و جواب اینست: نزول تدریجی و پیوسته آیات **بینات** مجموعه سوره طواسین که چنین آغاز می‌شوند: «طاسین میم» (شعرا، ۱) و چنین پایان می‌یابند: «له الحكم واليه ترجعون» (قصص، ۸۸).

این مجموعه «آیات مبینات» بودند که یکی پس از دیگری در دفعات پیاپی وحی بریکدیگر افزوده می‌شدند و از یک سوی فرمانده عملیات دفاع را توجیه و تجهیز و تقویت و تشجیع می‌کردند: «كذلك لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ» (فرقان، ۳۲) و از سوی دیگر، با توان بخشی به مسلمانان ناتوان و در محاصره دشمنان مدد می‌رسانند، از سوی سوم، «توی دل» سران کفر و شرک در سرتاسر حجاز را «خالی» می‌کردند و پیوسته بر «ترس و وحشت» آنان از این «چند نفر انگشت شمار» می‌افزودند: «ان هؤلاء لشرذمة قلیلون. و انهم لنا لغائظون. و انا لجمع حادرون» (شعرا، ۵۶-۵۴) می‌افزودند.

خلاصه سوره نمل

«بسم الله الرحمن الرحيم. طاسین، تلك آیات القرآن و کتاب مبین (۱) و انك لتلقى

خلاصة سورة نمل (٢٦١)

القرآن من لدن حكيم عليم (٦) ولقد آتينا داود وسليمان علماً وقالوا الحمد لله الذي فضلنا على كثير من عباده المؤمنين (١٥) وورث سليمان داود، وقال يا أيها الناس علمنا منطق الطير، واوتينا من كل شيء، ان هذا لهو الفضل المبين (١٦) ولقد ارسلنا الى ثمود اخاهم صالحاً، ان اعبدوا الله، فاذا هم فريقان يختصمون (٤٥) ومكروا مكراً، ومكرنا مكراً، وهم لا يشعرون (٥٠) ولوطا اذ قال لقومه: اتاتون الفاحشة، وانتم تبصرون (٥٤) وامطرنا عليهم مطراً فساء مطر المُنذرين (٥٨) قل الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى، الله خير اما يشركون (٥٩) بل اذكرك علمهم في الآخرة بل هم في شك منها، بل هم منها عمون (٦٦) وان ربك لذو فضل على الناس، ولكن اكثرهم لايشكرون (٧٣) وان ربك ليعلم ما تكمن صدورهم، وما يعلنون (٧٤) وما من غائبة في السماء والارض الا في كتاب مبين (٧٥) وقل الحمد لله، سيريكم آياته فتعرفونها، وما ربك بغافل عما تعملون (٩٣)»

سوره قصص

جایگاه و ساختار سوره قصص

سوره قصص سوّمین عضو از گروه سه سوره‌ای «طواسین» است که در ترتیب مصحف شریف پس از دو عضو دیگر این مجموعه سُور قرآنی جایگزین شده است. پدیده جالب توجه در این مجموعه سه سوره‌ای آنست که صرف نظر از آیات نخستین این سه سوره، دو آیه ۱ و ۲ در سوره شعرا و سوره قصص تکرار یکدیگرند، و آیه نخستین سوره نمل تکرار آن دو با افزایش یک کلمه توضیحی است، و این سرآغازها همراه با حروف مقطعه رمزی هستند که لاجرم آغاز سوره را تداعی می‌کنند.

اسلوب و محتوا و زمینه بیان این سه سوره نسبت به یکدیگر چنان است که اگر آغاز هر یک از این سه سوره را مبدأ قرار دهیم و آن دو سوره دیگر را به دنبال آن تلاوت کنیم، هر سه سوره به گونه‌ای «از پیش آماده شده» و حیرت‌انگیز به یکدیگر می‌پیوندند، و یک سوره طولانی را مشتمل بر بیش از ۲۰۰ آیه و با حجمی معادل دوسوم سوره بقره و تقریباً معادل سوره نساء تشکیل می‌دهند.

این پدیده، علاوه بر آنکه خود بسیار جالب توجه است، مشتمل بر یک رهنمود قرآن‌شناختی، هم از جهت راهبردی و هم از جهت کاربردی، نیز هست، و آن اینکه چه‌بسا تمامی سوره‌های هم‌گروه در قرآن کریم، چنانچه به هم پیوندند، سوره‌های طولانی پدید می‌آورند و به عبارت دیگر «قرآن در قرآن»‌هایی جامع و مانع و دل‌انگیز و شورانگیز هستند، با ویژگی‌های خودشان: «حامدات»، «مَسَبَّحات»، «الف‌لام‌میمات»، «الف‌لام‌رائات» و نیز قرآن‌های به ظاهر کوچک و کم حجم و به واقع بزرگ و جامع همچون «مُعَوَّذات».

نگارنده با الهام از تعبیر و ترکیب «قرآن مبین» در آغاز سوره‌های همین مجموعه‌ها^۱ معتقد است که دو عنوان «کتاب مبین حامدات» و «قرآن مبین مَسَبَّحات» یا به عکس «قرآن مبین حامدات» و «کتاب مبین مَسَبَّحات» مورد تأیید مستقیم متن قرآن‌اند؛ چنانکه در آغاز این سوره‌ها چنین آمده است «تِلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ وَقُرْآنِ مَبِينٍ» (حجر، ۱) و نیز «تِلْكَ آيَاتِ الْقُرْآنِ وَكِتَابِ مَبِينٍ» (نمل، ۱). که هریک از این‌ها را خداوند متعال «قرآن مبین» قلمداد کرده و به همین ترتیب کتاب مبین‌اند.

با چند گام مراجعت به سوی سوره‌های پیشین، بار دیگر مشاهده می‌کنیم که زنجیره سوره‌های مکی از سوره فرقان شروع شده و همچنان ادامه دارد؛ چنان‌که پس از پایان یافتن طواسین، بلافاصله الف‌لام‌میمات مکی (چهار سوره) آغاز می‌شوند، تا ضمن کامل گردانیدن گروه شش سوره‌ای مَدَنی مکی «الف‌لام‌میمات»، روند الهام‌بخش و معنادار جایگزینی سنجیده و حساب شده سوره‌های مکی به جای مَدَنی و مَدَنی به جای مکی را نیز سامان دهند.

با این ترتیب، روایات حاکی از مَدَنی بودن آیات ۵۲ تا ۵۵: «الَّذِينَ آتَيْنَاهُم

۱. شعرا، ۲؛ نمل، ۱؛ قصص، ۲.

الكتاب من قبله هم به يؤمنون. و اذا يتلى عليهم قالوا آمنا به انه الحق من ربنا انا كنا من قبله مسلمين. اولئك يؤتون اجرهم مرتين بما صبروا و يدرون بالحسنة السيئة و مما رزقناهم ينفقون. و اذا سمعوا اللغو اعرضوا عنه و قالوا لنا اعمالنا و لكم اعمالكم سلام عليكم لا نبتغي الجاهلين» و نيز آیه ۸۵^۱ «ان الذي فرض عليك القرآن لرادك الى معاد قل ربّي اعلم من جاء بالهدى و من هو في ضلال مبين» در سورة قصص که قطعاً مکی است،^۲ پذیرفتنی نیستند، مگر آنکه بگوئیم ناظر به تلاوت مکرر و مؤکد یا به اصطلاح نزول دوباره این آیات در مدینه‌اند.

محور موضوعی سورة قصص

محور موضوعی ویژه سورة قصص - که از قضا با نام مشهور سوره نیز هماهنگ و دمساز است- در راستای محور موضوعی مشترک سُور «طواسین» «چراپی یادکرد داستان پیامبران در قرآن» است؛ چنان که در سیر مطالعه و تحقیق موضوعی قصص قرآن، سورة مبارکه قصص با دربرداشتن بیشترین آیات بیانگر این مسئله به عنوان «سوره-موضوع» قصص قرآن، اعم از داستان پیامبران و دیگر داستان‌های قرآن، درخشش ویژه‌ای دارد که هیچیک از دیگر سوره‌های قرآن کریم، حتی سورة داستانی یوسف، به‌رغم شهرت یافتن آن به «أحسن القصص» در این ویژگی نمی‌تواند با سورة قصص رقابت کند. در قسمت «آیات ویژه سورة قصص» و بخصوص در «خلاصة سورة قصص» مستندات این «شهود قرآنی» به صورت عینی قابل مشاهده خواهد بود.

نام دیگر سورة قصص، «سورة موسى و فرعون» نیز، نقضی بر این «قاعده» نیست؛ زیرا، داستان موسی و فرعون در میان داستان‌های قرآن از وضع خاصی برخوردار است، به‌گونه‌ای که هرآنچه درباره قصه موسی و فرعون صادق آید بر همه

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵.

۲. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۳۵۳.

سوره‌ها و زیرسوره‌های قصصی و آیات قصصی قرآن کریم صادق خواهد بود (دقت کنید)، و به عکس، هریک از دیگر قصه‌های قرآن را به نحوی می‌توان در «آئینه قَدی»^۱ بیان گسترده قصه موسی و فرعون در قرآن کریم، «سراندریا» به تماشا نشست (دقت کنید).

نام‌گذاری سوره قَصص

کلمه «قَصص» جمع «قِصّه» است که این کلمه در متن قرآن کریم هرگز به کار نرفته است؛ هرچند بیشتر مترجمان و مفسران فارسی‌زبان قرآن کریم با ترجمه توأم با مسامحه «احسن القصص» به «بهترین داستان» یا «نیکوترین داستان» از دیرباز این نسبت خلاف واقع به بیان قرآن کریم را در اذهان مسلمانان فارسی‌زبان وارد کرده‌اند.^۲ نام این سوره «قَصص» است نه «قِصص».

«قَصص» - بر وزن طَلَب - مصدر است به معنای قصه‌گویی و داستان‌سرایی که در چهار موضع از قرآن کریم، از جمله در ترکیب «أحسن القصص» (یوسف، ۳) و «القصص الحق» (آل عمران، ۶۲) به کار رفته است. وجه تسمیه سوره مبارکه قَصص نیز، چنان‌که غالباً گفته‌اند، کاربرد این کلمه در آیه ۲۵ این سوره است: «فلما جاء وقص عليه القصص».

با نگاهی ژرف‌تر، وجه تسمیه این سوره به نام مشهور آن (قَصص) بیشتر جلب توجه می‌کند. هرگاه محقق‌بنای تحقیق در قرآن کریم داشته و جویای آن باشد که چرایی و چگونگی بیان داستان‌ها، اعم از داستان پیامبران و غیرپیامبران، را در قرآن دنبال بکند، مؤکداً درمی‌یابد که سوره قَصص مرکز ثقل بیان قرآن کریم در این

۱. «آئینه قَدی» یک اصطلاح رایج و قدیمی اصفهانی است که به آئینه‌های حدود ۷۰*۱۰۰ سانتیمتر می‌گفتند و غالباً در هرخانه یکی از این آئینه‌ها وجود داشت.

۲. برای نمونه نک: قرآن کریم، ذیل سوره یوسف، آیه ۳، ترجمه: فولادوند، انصاریان، مکارم‌شیرازی و ...

موضوع است و بر بیشترین سهم کمی و کیفی آیات قرآنی در این زمینه مشتمل است؛ چنان که در آیات ویژه و خلاصه سورة قصص خواهیم دید.

نام دیگر سورة قصص، به موجب روایات: «سورة موسى و فرعون» است که آشکارا برگرفته از آیه سؤم این سوره است: «تتلوا عليك من نبأ موسى وفرعون بالحق لقوم يؤمنون».^۱ با توجه به محوریت و موقعیت ویژه داستان موسی و فرعون و حجم نابرابر و گستردگی استثنائی این داستان در آیات و سؤر قرآن کریم نیز، دور نیست که حتی بتوان گفت از باب «تغلیب» این نام، نام هر یک از دیگر داستان‌های قرآن نیز می‌تواند باشد.

آیات ویژه سورة قصص

- ولما بلغ اشدّه واستوى، آتيناها حكماً وعلماً، وكذلك نجزي المحسنين (۱۴)
- قال: ربّ بما انعمتّ عليّ، فلن اكون ظهيراً للمجرمين (۱۷)
- فسقىٰ لهما، ثمّ تولّى الى الظلّ، فقال: ربّ انىٰ لما انزلت اليّ من خير فقير (۲۴)
- واتبعناهم في هذه الدنيا لعنة، ويوم القيامة هم من المقبوحين (۴۲)
- قل: فاتوا بكتاب من عند الله، هو اهدىٰ منهما اتّبعه، ان كنتم صادقين (۴۹)
- واذا سمعوا اللغو، اعرضوا عنه، وقالوا: لنا اعمالنا، ولكم اعمالكم، سلام عليكم، لانبغىٰ الجاهلين (۵۵)
- انك لاتهدي من احببت، ولكنّ الله يهدي من يشاء، وهو اعلم بالمهتدين (۵۶)

۱. طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الأنوار، ج ۱، ص ۹۵؛ مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۲۴، ص ۱۷۱.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره قصص (۲۶۷)

- **وَرَبِّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ (۶۹)**
- **وهو الله، لا اله الا هو، له الحمد في الاولى والآخره، وله الحكم، واليه ترجعون (۷۰)**
- **ولا تدع مع الله الها آخر، لا اله الا هو، كل شيء هالك الا وجهه، له الحكم، واليه ترجعون (۸۸)**

ترتیب نزول و زمان نزول سوره قصص

سه سوره هم گروه طواسین، شعرا و نمل و قصص، هم در ترتیب تلاوت در مصحف شریف، و هم در ترتیب نزول مشهور پشت سرهم و پیاپی قرار گرفته‌اند. ردیف اختصاص یافته به سوره قصص در ترتیب نزول مشهور ۴۹ است، بعد از سوره‌های واقعه و شعرا و نمل و پیش از سوره‌های اسراء و یونس و هود، جای گرفته است و طبعاً، از نزول سوره قصص همراه با دو سوره دیگر طواسین در مرحله میانی مکی نشان دارد.

در دیگر ترتیب‌های نزول سوره قرآنی، ردیف‌های ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۵ نیز برای این سوره ثبت شده‌اند که دلالت متفاوتی بر مرحله نزول آن ندارند. ردیف ۷۲ که در یکی از ترتیب‌های نزول برای سوره قصص در نظر گرفته شده است، از آنجا که دال بر نزول این سوره در مرحله پایانی مکی است، نمی‌تواند درست بوده باشد.^۱

چنان‌که پیش از این نیز ملاحظه شد، سازوکار بیان و محتوا و اسلوب و مضامین سه سوره طواسین تنها با شرایط روحی روانی مسلمانان و اوضاع اجتماعی مکه و موقعیت نبی اکرم در میان یاران و دشمنان در مرحله میانی مکی سازگاری و همخوانی دارد. در عین حال، نکته‌ای که می‌تواند این ردیف بالا را برای نزول سوره قصص توجیه کند، حضور آیه: «ان الذي فرض عليك القرآن لرادك الي معاد

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

...» (٨٥) در این سوره است.

این گونه قرائن و شواهد فقط می‌توانند نشانگر آن باشند که هر چند عمده آیات سوره قصص در مرحله میانی نازل شده بوده‌اند، ولی در آستانه «اخراج» نبی اکرم از مکه و مهاجرت آن حضرت به مدینه، با نزول این آیه و شاید چند آیه همراه آن، سوره قصص کامل شده باشد.

خلاصه سوره قصص

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. طاسین میم (١) تلك آیات الكتاب المبین (٢) نتلوا علیك من نبأ موسى وفرعون بالحق، لقوم یؤمنون (٣) ولما بلغ اشدّه واستوى آتیناه حکماً وعلماً، وكذلك نجزي المحسنین (١٤) فلما جاءهم موسى بآیاتنا بیّناتٍ، قالوا ما هذا الا سحر مفتري وما سمعنا بهذا في آباتنا الاولین (٣٦) وقال فرعون يا ايها الملاء ما علمت لكم من اله غيري فاقدر لي يا هامان على الطين فاجعل لي صرحاً لعلی اطلع الی اله موسى واني لاظنه من الكاذبین (٣٨) فاخذناه وجنوده فنبذناهم في الیم فانظر كيف كان عاقبة الظالمین (٤٠) وما كنت بجانب الغربي اذ قضینا الی موسى الامر وما كنت من الشاهدین (٤٤) ولكننا انشأنا قرونا فتطاول علیهم العمر وما كنت ثاوياً في اهل مدین تتلوا علیهم آیاتنا ولكننا كنا مرسلین (٤٥) وما كنت بجانب الطور اذ نادینا ولكن رحمة من ربك لتنذر قوماً ما اتاهم من نذیر من قبلك لعلهم يتذکرون (٤٦) قل فاتوا بكتاب من عند الله هو اهدى منهما أتبعه ان كنتم صادقین (٤٩) فان لم يستجیبوا لك فاعلم انما يتبعون اهواءهم ومن اضل ممّن اتبع هواه بغير هدی من الله ان الله لا یهدی القوم الظالمین (٥٠) ولقد وصلنا لهم القول لعلهم يتذکرون (٥١) وكم اهلکنا من قرية بطرت معیشتها فتلك مساکنهم لم تسکن من بعدهم الا قليلاً وكنّا نحن الوارثین (٥٨) وما كان ربك مهلك القرى حتى یبعث في امها رسولاً یتلوا علیهم آیاتنا وما كنّا مهلكي القرى الا واهلها

خلاصة سورة قصص (٢٦٩)

ظالمون (٥٩) وما اوتيتهم من شيء فمتاع الحياة الدنيا وزينتها وما عند الله خير وابقى
افلا تعقلون (٦٠) ويوم يناديهم فيقول اين شركائي الذين كنتم تزعمون (٧٤) ونزعنا من
كل امة شهيداً فقلنا هاتوا برهانكم فعلموا ان الحق لله وضل عنهم ما كانوا يفترون (٧٥)
تلك الدار الآخرة نجعلها للذين لا يريدون علواً في الارض ولا فساداً والعاقبة للمتقين
(٨٣) ان الذي فرض عليك القرآن لرادك الى معاد، قل ربني اعلم من جاء بالهدى ومن
هو في ضلال مبين (٨٥) وما كنت ترجوا ان يلقى اليك الكتاب الا رحمة من ربك فلا
تكونن ظهيراً للكافرين (٨٦) ولا يصدّنك عن آيات الله بعد اذ انزلت اليك وادع الى ربك
ولا تكونن من المشركين (٨٧) ولا تدع مع الله الهاً آخر، لا اله الا هو، كل شيء هالك الا
وجهه، له الحكم، واليه ترجعون (٨٨)

مؤسس فرسنگي مبنی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

سوره عنكبوت

جایگاه و ساختار سوره عنكبوت

در نیمه دوم مصحف شریف، در ادامه سوره‌های مکی، بلافاصله پس از پایان سه سوره هم‌گروه طواسین، چهار سوره مکی «اللامیمات» قرار گرفته‌اند. نخستین سوره از این مجموعه سوره عنكبوت است که با تغییر نامحسوس و نامشخصی در اسلوب و تغییر آشکارا در مضامین نسبت به سوره طواسین در این جایگاه از «کتاب عزیز»،^۱ قرآن کریم،^۲ قرار می‌گیرد.

ساختار سوره عنكبوت تشکیل یافته از هفت واحد موضوعی است^۳ که سرآغازهای آنها از این قرار است: (۱) «اللامیم (۱)»؛ (۲) «و لقد ارسلنا نوحاً الی قومه (۱۴)»؛ (۳) «والذین کفروا بآیات الله و لقائه (۲۳)»؛ (۴) «ولمّا جاءت رسلنا

۱. «... و انه لکتاب عزیز. لایاتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه...» (فضلت، ۴۱ و ۴۲).

۲. «انه لقرآن کریم. فی کتاب مکنون» (واقعه، ۷۷ و ۷۸).

۳. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

ابراهیم بالبشری (۳۱)؛ (۵) «أتل ما اوحی الیک من الکتاب (۴۵)»؛ (۶) «قل کفی باللہ بینی و بینکم شهیدا (۵۲)»؛ (۷) «وما هذه الحیاة الدنیا الا لهُو ولعب (۶۴)».

مشابهت زمینه بیان سوره عنکبوت با سوره قصص که لازمۀ «مجاورت» این دو سوره و زوجیت آن دو با یکدیگر است، در مواردی از جمله آغاز رکوع دوم «و لقد ارسلنا نوحا الی قومہ» آشکار است؛ سرآغازی که با عبارت «والی مدین اخاهم شعیبا» پی گرفته می شود. در عین حال، مضامین سوره، آشکارا نسبت به مضامین سوره قصص و سوره های پیش از آن متفاوت است، از جمله آنکه تأکیدها، و توصیه ها، و تقویت مواضع پیامبر خاتم و مسلمانان در این سوره بسیار چشمگیرتر است.

به هر حال، با توجه به آنچه گفته شد، گزارش بعضی روایات را مبنی بر مدنی بودن آیات ۱ تا ۱۱ سوره، به خصوص از آن جهت که قسمت آغازین سوره و مقدمۀ آن را شامل می شود، به هیچ وجه نمی توان پذیرفت.

محور موضوعی سوره عنکبوت

محور موضوعی مشترک المیمات مکی، چنان که پیش از این گفته شد، «آئین رفتار مسلمانان با غیرمسلمانان» است که در سوره عنکبوت؛ این آئین بر محور ویژه مقاومت و استقامت تبیین می شود.

مقاومت در ادب و فرهنگ فارسی و ایرانی جایگاه مشخصی دارد و عبارت است از اینکه در وجود انسان توان و نیرویی مستقر باشد که در برابر مصاعب و مصائب و پیشامدها و گرفتاری ها بتواند ایستادگی به خرج بدهد و از پای در نیاید.

در قرآن کریم، «مقاومت» همچون برخی دیگر واژگان و مفاهیم که در قرآن کریم نیامده اند و مفاهیم و واژگان دیگری جایگزین آن ها شده اند، در قرآن به کار نرفته و «استقامت»، که هم خانوادۀ «قیام» و «مقاومت» است، در جای آن

نشسته است.

تفاوت تعیین‌کننده این دو کلمه و این دو مفهوم در آن است که «مقاومت» صرفاً عبارت از مقابله با پدیده‌های ناگوار یا دشوار است و کارآیی آن چنین تعریف می‌شود که آن دشواری‌ها و ناگواری‌ها نتوانند انسان را از پای دریاورند. اما، «استقامت» به معنای مستقیم بودن و مستقیم ماندن است. نه فقط بر پای ایستادن و زمین نخوردن (دقت کنید).

مفهوم «استقامت»، بسیار متفاوت با مقاومت، چنین تعریف می‌شود که در شرایط سخت و بحرانی و رویارویی با دشواری‌ها و ناهنجاری‌ها، به کم‌کاری، و کج‌روی، و نابسامانی و به هم ریختگی جسمی و عصبی یا روحی و روانی دچار نگردد، و از ادامه راه تا رسیدن به موفقیت کامل تحت هیچ شرایطی بازنايستد و باز نماند: «فاستقم كما أمرت و من تاب معك ولا تطغوا» (هود، ۱۱۲).

تفاوت معنای «مقاومت» با «استقامت» همان‌گونه که در ارتباط با «فرد» صادق است، در ارتباط با «جامعه» نیز صادق است؛ فرد مقاوم و فرد مستقیم و اهل استقامت جامعه مقاوم و جامعه مستقیم و اهل استقامت؛ فرد و جامعه‌ای همسوی و هم‌طراز با «صراط مستقیم».

آزمون استقامت نیز به همین ترتیب است. فرد و جامعه انسانی همواره و پیوسته در این جهان در معرض آزمون الهی است و در برابر عوامل مختلف بازدارنده و منحرف‌کننده مورد امتحان قرار می‌گیرد، تا معلوم شود که از امتیاز و مزیت بزرگ «استقامت» برخوردار هست یا نیست: «احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا آمنا و هم لا یفتنون» (عنکبوت، ۲).

محور موضوعی سوره عنکبوت، «آیین پایداری در برابر کارشکنی‌های دشمنان» است؛ «پایداری» به معنای «استقامت» نه صرف «مقاومت» که البته به

استقامت مسلمانان در برابر کافران نیز محدود نمی‌گردد، و قابل تفکیک از پایداری و استقامت در برابر انواع دیگر ناهنجاری‌ها و ناخوشایندها، چه از جانب دیگر انسانها و چه از جانب طبیعت، نخواهد بود. موضوع اصلی سوره عنكبوت، متناسب با این محور موضوعی، آموزش چپستی و چرایی و چگونگی استقامت در برابر کافران است، که طبعاً مسلمانان وقتی از این بوته آزمایش سربلند درآیند، در هر زمینه و مرحله و شرایط دیگری نیز از «مزیت استقامت» برخوردار خواهند بود.

نام‌گذاری سوره عنكبوت

سوره عنكبوت از آغاز نزول قرآن کریم تا کنون نامی جز «عنكبوت» نداشته‌است،^۱ و این خود بهترین پاسخ برای کسانی است که احیاناً بگویند: این دیگر چگونه نام‌گذاری است که برای سوره‌های قرآن صورت گرفته‌است؟ و این نام‌ها از قبیل نمل و نحل و عنكبوت چه رقم نام‌هایی هستند؟!!

پاسخ قرآن به این سؤال آن است که خداوند متعال نام‌هایی برای سوره‌های قرآن برگزیده است که «راز جاودانگی» را با خود دارند، هرچند برای بسیار کسان در نظر نیاید و حتی زیر سؤال برود: «ان الله لا يستحي ان يضرب مثلاً ما بعوضة فما فوقها فاما الذين آمنوا فيعلمون انه الحق من ربهم واما الذين كفروا فيقولون ماذا اراد الله بهذا مثلاً يضلل به كثيراً و يهدي به كثيراً و ما يضلل به الا الفاسقين» (بقره، ۲۶). دریافت این مطلب دقت بسیار می‌طلبد.

گفتنی است، همانند دیگر «اسرار» فراوان گشوده شده و گشوده نشده وحی الهی که در قرآن کریم تعبیه شده‌است، عنكبوت و تار عنكبوت حامل یک مجموعه اسراری هستند که گویی قرار است یکی یکی گشوده شوند؛ از جمله آنکه

جدیدترین تحقیقات علمی در سال‌های اخیر مواد متشکله و نحوه شکل‌گیری تار عنكبوت را به عنوان «رکورددار استحکام و مقاومت مصالح ساختمانی» مطرح کرده‌اند و دانشمندان به فکر استفاده از فرمول ترکیب و مواد اولیه تار عنكبوت در ساختمان‌سازی در جهت دستیابی به امنیت بیشتر ساختمان و استحکام آن افتاده‌اند.^۱ جالب‌تر اینکه در ادامه این آیه، فقط با یک آیه فاصله، آمده است: «وتلك الامثال نضربها للناس وما يعقلها الا العالمون» (عنكبوت، ۴۳).

نیز گفتنی است، از دیرباز آیه ویژه عنكبوت در سوره عنكبوت (آیه ۴۱) و عبارت «وانّ اوهن البيوت لبیت العنكبوت» و عبارت پس از آن «لو كانوا يعلمون» توجه بعضی از اهل تدبیر در قرآن را جلب کرده بود که اگر در این آیه به سادگی مطرح شده است که سست‌ترین خانه‌ها خانه عنكبوت است، عبارت «لو كانوا يعلمون» به دنبال آن چرا آمده است؟ و چرا خداوند متعال می‌فرماید: ای کاش مردم در می‌یافتند!؟

این پژوهشگران به این نکته نزدیک شده بودند که در بیان این آیه و در این عبارت طنزی ظریف نهفته است، و خدای صاحب قرآن می‌خواهد بگوید که تکیه‌گاه کافران و منافقان از خانه عنكبوت نیز که به سستی و عدم استحکام مشهور شده است، سست‌تر است. این منافقان نادان‌تر و بی‌رویه‌تر از عنكبوت‌اند که حتی در حدّ یک عنكبوت به استحکام خانه‌ای که برای خودشان یعنی روابط اجتماعی که می‌خواهند زیر سقف و پوشش آن و در پناه آن زندگی کنند؛ نمی‌اندیشند و نمی‌پردازند (دقت کنید). با این ترتیب، زیبایی و جذابیت ویژه هماهنگی و دمسازی نام سوره عنكبوت با محور موضوعی آن، دوچندان می‌گردد.

۱. برای نمونه رک: نشریه ACS Macro، مقاله، Strength of Recluse Spider's Silk Originates from Nanofibrils، Qijue Wang and Hannes C. Schniepp.

آیات ویژه سوره عنكبوت

- احسب الناس ان يتركوا ان يقولوا آمنا وهم لا يفتنون (۲)
- من كان يرجوا لقاء الله فان اجل الله لآت، وهو السميع العليم (۵)
- ولقد ارسلنا نوحا الى قومه، فلبث فيهم الف سنة الا خمسين عاماً، فاخذهم الطوفان وهم ظالمون. فانجيناه واصحاب السفينة وجعلناها آية للعالمين (۱۴ و ۱۵)
- قل سيروا في الارض فانظروا كيف بدأ الخلق ثم الله يُنشئ النشأة الآخرة، ان الله على كل شيء قدير (۲۰)
- وما انتم بمعجزين في الارض ولا في السماء، وما لكم من دون الله من ولي ولا نصير (۲۲)
- مثل الذين اتخذوا من دون الله اولياء كمثل العنكبوت اتخذت بيتاً، وان اوهن البيوت لبيت العنكبوت، لو كانوا يعلمون (۴۱)
- وتلك الامثال نضربها للناس، وما يعقلها الا العالمون (۴۳)
- وكأين من دابة لاتحمل رزقها، الله يرزقها واياكم، وهو السميع العليم (۶۰)
- وما هذه الحياة الدنيا الا لهو ولعب، وان الدار الآخرة لهي الحيوان، لو كانوا يعلمون (۶۴)
- والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا وان الله لمع المحسنين (۶۹)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره عنكبوت

سوره عنكبوت در ترتیب نزول مشهور سُور قرآنی در ردیف ۸۵ قرار گرفته است، که طبعاً ردیف آن در ترتیب مشهور، از نزول سوره عنكبوت در آستانه مهاجرت نبی اکرم از مکه به مدینه حکایت دارد. مضامین آیات و محور موضوعی سوره

عنكبوت نیز با این مطلب هماهنگی دارد.

ترتیب نزول مشهور حاکی از آن است که سورة عنكبوت پس از سوره‌های انفطار و انشقاق و روم و پیش از سوره‌های مطففین و بقره و انفال نازل شده است، و تقدّم و تأخّر سوره‌های مذکور نسبت به سورة عنكبوت نیز مؤیدات دیگری بر نزول سورة عنكبوت در واپسین روزهای عهد مکی است. این در حالی است که ردیف‌های ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۸۱ و ۷۹ که در دیگر ترتیب نزول‌های سُور قرآنی ثبت شده‌اند، درست‌تر و متناسب‌تر به نظر می‌آیند. ردیف ۷۴ نیز که در روایت مقاتل از امام علی صلوات الله علیه آمده است، در عین آنکه فاصله چندانی با دیگر ردیف‌ها و ردیف مشهور ندارد، منطبق بر واقعیت است، و وجه جمع دلالت آن با دلالت ردیف‌های بالاتر این است که در ترتیب نزول ثبت شده به روایت مقاتل، شروع نزول سورة مبارکه عنكبوت و نزول آیات نخستین آن مراد بوده باشد، و عملاً نزول عمده آیات سوره و بسته شدن پرونده نزول آن را مدلول و مراد روایات و ترتیب‌های دیگر بدانیم.^۱

خلاصه سورة عنكبوت

«بسم الله الرحمن الرحيم. احسب الناس ان يتركوا ان يقولوا آمنا وهم لا يفتنون (۲) ولقد فتنا الذين من قبلهم فليعلمن الله الذين صدقوا وليعلمن الكاذبين (۳) ومن الناس من يقول آمنا بالله فاذا اودي في الله جعل فتنة الناس كعذاب الله، ولئن جاء نصر من ربك ليقولن انا كنا معكم، اوليس الله باعلم بما في صدور العالمين (۱۰) وليعلمن الله الذين آمنوا وليعلمن المنافقين (۱۱) ولقد ارسلنا نوحا الى قومه فلبث فيهم الف سنة الا خمسين عاما فاخذهم الطوفان وهم ظالمون (۱۴) وابراهيم اذ قال لقومه اعبدوا الله واتقوه، ذلكم خير لكم ان كنتم تعلمون (۱۶) فما كان جواب قومه الا ان قالوا اقتلوه او

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

حرّقه، فانجاه الله من النار، انّ في ذلك لآيات لقوم يؤمنون (٢٤) فأمن له لوط وقال
اتي مهاجر الى ربّي، انه هو العزيز الحكيم (٢٦) والى مدين اخاهم شعيبا، فقال يا قوم
اعبدوا الله وارجوا اليوم الآخر ولا تعثوا في الارض مفسدين (٣٦) وعاداً واثمودا وقد تبين
لكم من مساكنهم وزيّن لهم الشيطان اعمالهم فصدهم عن السبيل وكانوا مستبصرين
(٣٨) وقارون وفرعون وهامان ولقد جاءهم موسى بالبينات فاستكبروا في الارض وما
كانوا سابقين (٣٩) مثل الذين اتخذوا من دون الله اولياء كمثل العنكبوت اتخذت بيتاً،
وانّ اوهن البيوت لبيت العنكبوت، لو كانوا يعلمون (٤١) خلق الله السماوات والارض
بالحق، انّ في ذلك لآية للمؤمنين (٤٤) وكذلك انزلنا اليك الكتاب، فالذين آتيناهم
الكتاب يؤمنون به ومن هؤلاء من يؤمن به، وما يجحد بآياتنا الا الكافرون (٤٧) وما هذه
الحياة الدنيا الا لهو ولعب، وانّ الدار الآخرة لهي الحيوان لو كانوا يعلمون (٦٤) والذين
جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا، وانّ الله لمع المحسنين (٦٩)»

سوره روم

جایگاه و ساختار سوره روم

سوره روم دومین سوره از مجموعه «المیمات» مکی است که در نیمه دوم مصحف شریف در ردیف‌های ۲۹ تا ۳۲ جایگزین شده‌اند. قاری قرآن به هنگام پایان یافتن سوره عنکبوت و آغاز شدن سوره روم، صرف‌نظر از اینکه با حضور حروف مقطعه رمزی «الف لام میم» متوجه بسته شدن دفتر سوره قبلی و باز شدن دفتر سوره جدید می‌شود، همچنان در حال و هوای ادامه آیات سوره عنکبوت بسر می‌برد. به عبارت دیگر، اسلوب و محتوا و مضامین سوره روم به قدری با سوره عنکبوت همراه و همسان و هماهنگ و دمساز است که گویی سوره روم ادامه سوره عنکبوت است. در عین حال، در آغاز سوره روم، همین که از هفت آیه نخستین مشتمل بر پیش‌گویی اعجاز‌آمیز قرآن کریم: «غلبت الروم»، که در حکم مقدمه سوره است، می‌گذریم، و در آیات هشتم تا دهم سوره چکیده جالبی از سوره عنکبوت را مشاهده

می‌کنیم،^۱ رویکرد خاص سوره روم توجه ما را به خود جلب می‌کند که عبارت است از بیان فهرست‌گونه و پیاپی آیات قدرت الهی، و سوره روم در پرتو این رویکرد، تقویت روحیه و تثبیت ایمان هر چه بیشتر خدایاوران مسلمان را در برابر ابر قدرت‌ها و قدرت و مکنت‌های چشم و گوش‌پُرکنِ بلاد کفر که در آن روزگار روم و فارس سمبل این قدرت و مکنت بودند، پی می‌گیرد.

در سوره روم چهار آیه در مواضع مختلف سوره (آیات ۱۱ و ۴۰ و ۴۸ و ۵۴) با کلمه «الله» آغاز می‌شوند و در هریک از آن‌ها بخشی از اوصاف الهی بیان می‌شود. نیز، آیه ۲۷ سوره با تعبیر «وهو الّذی» که بازگشت ضمیر و موصول آن به همان «الله» کلمه آغازگر آیات مذکور است، شروع می‌شود. همچنین، هفت آیه در سوره روم (آیات ۲۰ تا ۲۵، ۴۶) پیاپی با ترکیب «و من آیاته» آغاز می‌شوند و در این آیات، خدای سبحان، آیات قدرت خود را با گزینش و چینش خاص، یک به یک، مطرح می‌فرماید. حجم آیات مذکور بالغ بر ۱۲ آیه یعنی یک پنجم عدد آیات سوره روم است.

موسس فکری مزی کانون نشر ترویج زبان قرآن

با توجه به آنچه گذشت، به هر حال، مدنی بودن نزول آیه ۱۷ سوره روم، به حکایت بعضی از روایات، که قاعدتاً مراد از آن روایات مدنی بودن آیات ۱۷ تا ۱۹ سوره روم است، پذیرفتنی نیست.^۲

سراغاز رکوعات شش‌گانه سوره ۶۰ آیه‌ای روم به این شرح است: (۱) «الفلامیم (۱)»؛ (۲) «الله یبدؤا الخلق ثمّ یعیده (۱۱)»؛ (۳) «ومن آیاته ان خلقکم

۱. «اولم یتفکروا فی انفسهم ما خلق الله السماوات و الارض و ما بینهما الا بالحق و اجل مسمی و ان کثیراً من الناس بلقاء ربهم لکافرون. اولم یسیروا فی الارض فینظروا کیف کان عاقبة الذین من قبلهم کانوا اشدّ منهم قوّة و اتاروا الارض و عمروها اکثر ممّا عمروها و جاءتهم رسلهم بالبینات فما کان الله لیظلمهم و لکن کانوا انفسهم یظلمون. ثمّ کان عاقبة الذین اساؤا السواى ان کذبوا بایات الله و کانوا بها یستهزؤون» (روم، ۱۰-۸).

۲. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۳۶۵؛ رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵.

من تراب (۲۰)؛ ۴) «ضرب لكم مثلاً من انفسكم (۲۸)؛ ۵) «ظهر الفساد في البر والبحر (۴۱)؛ ۶) «الله الذي خلقكم من ضعف (۵۴)؛ و چنانکه ملاحظه می شود، سرآغاز سه واحد از شش واحد مذکور نشانگر همان ساختار پیش گفته است و سه تای دیگر موضوعیت خاصی برای آغاز واحد قرار گرفتن ندارند، و این اشاره را تقویت می کنند که بتوان گفت سوره روم ادامه تفصیل و فهرست گونه دسته بندی شده ای برای سوره عنکبوت است و آن چنان یکپارچه است که راه به تقسیم نمی دهد؛^۱ در عین حال، از آنجا که بنای نظام احسن تعلیم قرآن کریم در اسوه حسنه با استناد به وحی مستقیم الهی به خاتم پیامبران، بر تقسیم سوره ها به موازات افزایش حجم آنهاست، این سوره ۶۰ آیه ای نیز بر اساس معدّل ده آیه، ده آیه به شش زیرسوره تقسیم شده است.^۲

محور موضوعی سوره روم

محور موضوعی مشترک سوره های زیر مجموعه سامانه «اللامیمات» مکی «آیین برخورد و رفتار مسلمانان با غیرمسلمانان» با تکیه هر چه بیشتر بر جنبه های نظری و درونی و فکری آن است، در برابر رویکرد «اللامیمات مدنی» که با همین محور موضوعی مشترک هر چه بیشتر به جنبه های بیرونی و عملی و اجتماعی این موضوع می پردازند.

در سوره روم، محور موضوعی ویژه در راستای همان محور موضوعی مشترک، «راهبردهای خودباوری مسلمانان» در برابر دولت ها و قدرتهای غیرمسلمان به ویژه ابرقدرت ها در هر دوران و هر زمان است که مقدّماتاً در سوره عنکبوت با محور موضوعی «مقاومت و استقامت» پی ریزی شده و مبانی آن تحکیم و تثبیت شده است.

۱. طباطبائی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج، ص.

۲. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

گفتنی است، این «پیام سوره روم» را که در اینجا با عنوان «محور موضوعی» مطرح شد، با افزودن متن آیه آغازین سوره روم به فراز آخر آیه پایانی سوره به این صورت می‌توان یافت: «الفلاممیم. لایستخفَنک الذین لایوقنون».

با دریافت این پیام اساسی اسلام، و در پرتو شاگردی و کارورزی در مکتب سوره روم، مسلمانان در هر عصر و زمان و در هر دوران و مکان، می‌توانند همواره خود را بحق و به‌راستی و به‌درستی، نه جاهلانه و خیال‌بافانه، با تکیه بر پشتیبانی و نصرت الهی (روم، ۵۴ و ۴۷) برتر از همه ابرقدرت‌های جهان ببینند و بدانند؛ هر چند که آن قطب‌های قدرت و مکتب از اقتدار و امکانات و تفوق‌های ظاهری گوناگون برخوردار باشند (روم، ۷) و هرگز خود را نیازند، و در برابر قدرت و مکتب خداستیزان خوار و خفیف نسازند: «ولایستخفَنک الذین لایوقنون» (روم، ۶۰).

نام‌گذاری سوره روم

سوره روم تنها سوره‌ای است که در ظاهر به نظر چنین می‌آید که به نام یک «مکان» نام‌گذاری شده است. بیشتر سوره‌های قرآن با نام‌هایی نامیده شده‌اند که به‌نحوی به نام‌گذاری سوره‌ها به نام انسان بازمی‌گردد، چند سوره‌ای نیز به نام دیگر جانوران نام‌گذاری شده‌اند که این نام‌گذاری‌ها نیز با ظرافتی اعجاز‌آمیز به نام‌گذاری سوره‌های قرآن به نام انسان بازمی‌گردند. سوره روم نیز، در نگاه بعدی، با توجه به مضمون آیات مشتمل بر کلمه «روم» به اکثریت سوره‌های قرآنی نام‌گذاری شده به نام انسان می‌پیوندد؛ زیرا، «روم» در سوره روم، در واقع، نام یک «مکان» نیست، بلکه نام یک دولت و قدرت بزرگ است که با قدرت مقابل آن «فارس» دو ابرقدرت آن روزگاران بوده‌اند و مردم آن زمان هر جا که می‌زیسته‌اند، همواره نگران روابط و تعاملات فی‌مابین این دو ابرقدرت بوده‌اند.

نکته جالب توجه اینکه مطابق با ظن غالب مردم و افکار عمومی آن زمان، دولت روم یک دولت دینی و دولت فارس یک دولت غیردینی شناخته می‌شده است، و به نحوی درگیری‌های روم و فارس در تعبیر افکار عمومی جهان در آن دوران **تقابل دین با بی‌دینی** بوده است، به گونه‌ای که پیروز شدن روم بر فارس را همگان یک پیروزی برای دین الهی در برابر بدخواهان دین و دینداران می‌دانستند، و ظاهراً، به همین دلیل در قرآن کریم نام و عنوان «روم» آمده ولی نام و نشانی از «فارس» یا «فُرس» در قرآن کریم نیست.

وجه تسمیه سوره روم، با توجه به قواعد حاکم بر نام‌گذاری سُور قرآنی، نام‌گذاری این سوره با عنوان سرآغاز آن است؛ چنان‌که در روایات با عنوان «سوره الفلامیم غلبت الروم» نیز شناخته شده است و همین نام و عنوان است که وقتی در کلمه پایانی خلاصه شود، به عنوان «سوره الروم» یا «سوره روم»^۱ خواهد انجامید. قاعده دیگری نیز هم‌زمان بر این نام‌گذاری حاکم است که به موجب آن، وجه تسمیه سوره روم ورود کلمه «الروم» تنها یک بار در قرآن و فقط در این سوره خواهد بود.

آیات ویژه سوره روم

- وعد الله ، لا يخلف الله وعده، ولكن أكثر الناس لا يعلمون (۶)
- يعلمون ظاهراً من الحياة الدنيا، وهم عن الآخرة هم غافلون (۷)
- فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون. وله الحمد في السماوات والارض وعشياً، وحين تظهرون (۱۷ و ۱۸)
- ومن آياته خلق السماوات والارض، واختلاف السنتكم والوانكم، ان في ذلك لآيات للعالمين (۲۲)

۱. فیروزآبادی، بصائر ذوی التمییز، ج ۱، ص ۳۶۵.

ترتیب نزول و زمان نزول سوره روم (۲۸۳)

- وهو الَّذِي يَبْدُوَ الْخَلْقَ ثُمَّ يَعِيدُهُ، وهو اهون عليه، وله المثل الاعلى في السماوات والارض، وهو العزيز الحكيم (۲۷)
- فاقم وجهك للدين حنيفاً، فطرت الله التي فطر الناس عليها، لا تبديل لخلق الله، ذلك الدين القيم، ولكن اكثر الناس لا يعلمون (۳۰)
- ظهر الفساد في البر والبحر، بما كسبت ايدي الناس، ليذيقهم بعض الَّذي عملوا، لعلهم يرجعون (۴۱)
- ولقد ارسلنا من قبلك رسلاً الى قومهم فجاءوهم بالبينات، فاتقمنا من الَّذين اجرموا، وكان حقاً علينا نصر المؤمنين (۴۷)
- فاصبر، ان وعد الله حق، ولا يستخفك الَّذين لا يوقنون (۶۰)

ترتیب نزول و زمان نزول سوره روم

در ترتیب نزول مشهور سُورِ قرآنی، ردیف ۸۴ به سوره روم اختصاص یافته است. مطابق این ترتیب، سوره روم پس از سوره های نازعات و انفطار و انشاق و پیش از سوره های عنکبوت و مطففین و بقره نازل شده است. این شواهد، همه نهایتاً بر نزول سوره روم در آخرین سال های عهد مکی دلالت دارند. دیگر ردیف های ثبت شده برای این سوره در روایات ترتیب نزول نیز که چندان با ردیف های مشهور فاصله ندارند، عبارتند از: ۸۳، ۸۲، ۸۱، ۸۰، ۷۸ و ۷۴.^۱

داستان شرط بندی ابوبکر با قریشیان بر سر پیروزی روم بر فارس طی کمتر از یک سال^۲ نیز به نحوی حکایت از تعیین زمان نزول سوره روم دارد، اما باید توجه

۱. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، ص ۵۸۵، ۶۷۲ و ۶۷۳.

۲. ادامه این روایت جالب است: زمانی که ابوبکر با مشرکان برای مدت پنج سال شرط می کند و این پیروزی تحقق پیدا نمی کند، پیامبر اکرم از ابوبکر سؤال می کنند که آیا شرط را برای کمتر از ده سال گذاشته بودند؟ و در ادامه سعید بن جبیر روایت را با این بیان که عبارت «بضع سنین» در آیه به کمتر از ده سال دلالت دارد، تکمیل می کند. (الاصبهانی، ابونعیم، دلائل النبوة، ج ۲، ص ۳۵۲).

داشت که به هر حال این داستان حداکثر تنها تاریخ دقیق نزول آیات نخستین سوره را به دست می‌دهد (دقت کنید). بنابراین، با نزول تدریجی قسمت‌هایی از سوره روم حتی در مدینه منافاتی نخواهد داشت.

خلاصه سوره روم

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ. الف لام میم (۱) غلبت الروم (۲) فی ادنی الارض وهم من بعد غلبهم سیغلبون (۳) فی بضع سنین، لله الامر من قبل ومن بعد، ویومئذ یفرح المؤمنون (۴) بنصر الله، ینصر من یشاء، وهو العزیز الرحیم (۵) وعد الله، لا یتخلف الله وعده، ولكن اکثر الناس لا یعلمون (۶) یعلمون ظاهراً من الحیاة الدنیا وهم عن الآخرة هم غافلون (۷) فسبحان الله حین تمسون و حین تصبحون (۱۷) وله الحمد فی السماوات والارض وعشیاً و حین تظهرون (۱۸) قل سیروا فی الارض فانظروا کیف كان عاقبة الذین من قبل، كان اکثرهم مشرکین (۴۲) فاقم وجهک للذین القیم من قبل ان یتی یوم لامرء له من الله یومئذ یتدعون (۴۳) من کفر فعلیه کفره ومن عمل صالحاً فلانفسهم یمهدون (۴۴) لیجزی الذین آمنوا وعملوا الصالحات من فضله، انه لا یحب الکافرین (۴۵) ولقد ارسلنا من قبلك رسالاً الی قومهم فجاؤهم بالبیتات، فانتقمنا من الذین اجرموا، وكان حقاً علینا نصر المؤمنین (۴۷) ولقد ضربنا للناس فی هذا القرآن من کلّ مثل، ولئن جئتهم بایة لیقولن الذین کفروا ان انتم الا مبطلون (۵۸) كذلك یتبع الله علی قلوب الذین لا یعلمون (۵۹) فاصبر ان وعد الله حق، ولا یتخفّنک الذین لا یوقنون (۶۰)»

سوره لقمان

جایگاه و ساختار سوره لقمان

سوره لقمان در مجموعه «المیمات» مکی، با رویکرد فکری و فرهنگ‌سازی و ارائه راهبردهای لازم برای تبیین و تثبیت «آیین برخورد مسلمانان با غیرمسلمانان» عهده‌دار جنبه فرهنگی این حوزه است؛ چنان‌که سوره روم عهده‌دار جنبه سیاسی آن بود، و سوره عنکبوت عهده‌دار حوزه اجتماعی آن، و سوره بعدی، سوره سجده، عهده‌دار جنبه‌های عقیدتی آن خواهد بود.

سوره لقمان با نمونه‌گیری شایسته از نخستین «تهاجم فرهنگی» به حوزه اسلام در همان دهه نخستین ظهور اسلام و سال‌های نخستین نزول تدریجی قرآن کریم در عهد مکی، و ارائه مبانی و اصول و قواعد و جمعاً آیین «انقلاب فرهنگی» زیر لوای «انّ هذا القرآن یهدی للّتی هی اقوم» (اسراء، ۹) به رهبری آورنده قرآن و معلّم دوم قرآن پس از خدای رحمان، خاتم پیامبران، مسلمانان را برای مبارزه مثبت نه منفی و جهاد فعال نه منفعل در برابر هرگونه تهاجم فرهنگی آماده می‌سازد؛

چنان‌که در محور موضوعی سورة لقمان بیان خواهد شد.

ساختار سورة لقمان ساختاری جالب و استثنائی است. این سورة ۳۴ آیه‌ای از چهار «سوره در سوره» یا واحد موضوعی تشکیل شده است^۱ که دو واحد اول و چهارم مقدمه و خاتمه مفصل‌تر از حد معمول سوره را تشکیل می‌دهند. اینکه مقدمه و خاتمه سوره نیمی از سورة لقمان را دربرمی‌گیرند، شاید مقتضای طبیعت این سوره و حال و هوا و محتوا و محور موضوعی آن بوده باشد؛ چنانکه انقلاب فرهنگی با هر انقلاب دیگر و با هر پدیده دیگری سنجیده شود هم «مقدمات» آن طولانی‌تر و با اهمیت‌تر است، و هم «تعقیبات» آن (دقت کنید)، و البته این لزوماً به آن معنا نیست که «مقارنات» آن از اهمیت کمتری برخوردار است. تأکید بر شناخت صحیح مقدمات و فراهم کردن سنجیده زمینه‌ها و نیز، پیگیری دقیق و نکته‌سنجانه بازخوردها و بازتاب‌ها، به خاطر ظرافت‌های خاص و تعیین‌کنندگی‌های ویژه انقلاب فرهنگی است.

بعد از واحد موضوعی اول سوره که مقدمه سوره است، واحد موضوعی دوم سوره به «لقمان حکیم»^۲ و یادکرد و بررسی و ارزیابی «حکمت لقمانی» اختصاص یافته است، و سومین واحد موضوعی سوره به بستن بحث باز شده در دومین زیرسوره می‌پردازد، تا ضمن ارائه یک نمونه گویا و کارآمد، حساب حکمت لقمانی را تسویه کند، و درهای مکتب گشوده شده لقمان را که در اصل یکی از طرح‌های خداستیزانه و دین‌ستیزانه و انسان‌ستیزانه اسرائیلیان به منظور تهاجم کارساز فرهنگی به جامعه اسلامی و محیط زیست معنوی و فرهنگی مسلمانان بوده است ببندد، و آن را تنها به عنوان یک موزه تاریخی در معرض بازدید عموم قرار دهد.

۱. لسانی فشارکی، محمدعلی و مرادی زنجانی، حسین، سوره‌شناسی (روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم)، ص ۲۲۸.

۲. این شهرتی است از آن نوع شهرت‌های بی‌پایه و اساس؛ چنانکه از دیرباز حکما گفته‌اند: «رَبُّ شَهْرَةٍ لِأَصْلِ لَهَا» و «رَبُّ مَشْهُورٍ لِأَصْلِ لَهُ» (مؤلف).

محور موضوعی سوره لقمان

فضای سوره‌شناسی سوره لقمان چنان است که هر پژوهشگری را فرامی‌خواند، و بدون چندان تأمل و تکاپویی از سوی پژوهشگر، محور موضوعی خود را در اختیار او قرار می‌دهد. «حکمت» محور موضوعی سوره نه‌چندان حجیم و طولانی «لقمان» است: سرآغاز آن پس از حروف مقطعه رمزی «تلك آیات الكتاب الحکیم» است؛ سرآغاز دوّمین رکوع آن هم، پس از آیاتی که بیای پی تلاوت می‌شوند، خود به خود به عنوان مقدمه تلقی می‌شوند؛ «ولقد آتینا لقمان الحکمة» است. پاسخ هر پژوهشگری نیز وقتی در این حال و هوا با سوره لقمان آشنا می‌شود، برای این سؤال که «کدام حکمت» محور موضوعی سوره لقمان است؟ طبعاً چنین است: «حکمت لقمانی» همان که یادگار دیرپای و ماندگار «لقمان حکیم» است. و این، یعنی همان **تهاجم فرهنگی زود هنگام** خداستیزان و دین‌ستیزان و دشمنان قسم‌خورده مکتب وحی و آیین‌های آسمانی پیامبران الهی در نخستین پایگاه وحی قرآن مکه مکرمه، در جوار کعبه معظمه، و درست همزمان با شکل‌گیری بخشی قابل توجه از قرآن، طی ۱۳ سال اول نزول تدریجی قرآن.

سوره لقمان «سوره حکمت» است، اما کدام حکمت؟ حکمت «لقمان حکیم» که تردیدی در این نیست که چنین تعبیری نه در سوره لقمان و نه در هیچ‌جای دیگر قرآن کریم و نه در هیچ سند معتبر و هم‌سنگ قرآن نیامده است؟ یا حکمت «**کتاب حکیم**» که در مطلع سوره با صراحت تمام عنوان شده است؟ به عبارت دیگر، «حکمت لقمانی» محور موضوعی سوره لقمان در قرآن کریم است یا «حکمت قرآنی»؟

چه بسا، علت آنکه غالباً اذهان پژوهشگران در حوزه معارف قرآن با این سؤال اخیر درگیر نمی‌شود، نام سوره است که به نام «لقمان» نامیده شده، و به ضمیمه

شاکله و سابقه ذهنی پژوهشگر به «سوره لقمان حکیم» تبدیل می‌شود، و راه را برای مفسران هموار می‌کند که در باب چگونگی و چرایی اختصاص یک سوره به لقمان حکیم،^۱ به‌رغم آنکه پیامبر نبوده و در عداد انبیای الهی نیست، و چه بسا مقامی والاتر از پیامبران داشته است داد سخن بدهند.^۲

محور موضوعی سوره لقمان، به‌رغم نام آن و به‌رغم یادکرد حکمت لقمان در این سوره، «تجهیز علمی فرهنگی مسلمانان با حکمت قرآنی» است تا این ورزیدگی و آمادگی را پیدا کنند که شیفته و دل‌باخته پدیده‌ها و بسته‌های مختلف فرهنگی که در مقایسه با «احسن الحدیث» (زمر، ۲۳) که قرآن است، «لهو الحدیث» اند (لقمان، ۶)، نشوند، و در برابر دستاوردهای علمی بشری که هر چند در مدارج علمی ارتقا یافته باشند، در مقایسه با علم حقیقی «غیر علم» اند (لقمان، ۶) چشم و گوش بسته زانو نزنند.

موسس فرهنگی مبنی کانون نشر و ترویج زبان قرآن

۱. این هم شهرت بی‌پایه و اساس دیگری است؛ زیرا بنابر تحقیق «حکمت لقمانی» هیچ‌گاه در هیچ نقطه‌ای از جهان وجود خارجی و عینی نداشته است؛ باری، بجز زیر بغل احبار یهود (مؤلف).

۲. برای تفصیل رک: لسانی فشارکی، محمدعلی، فایل صوتی دوازدهمین کارگاه آموزشی پژوهشی تفسیر سوره‌شناختی آیات با موضوع آیه «و لقد آتینا لقمان الحکمة»، <https://quranltn.ir>؛ سخنینی، عصام، اسرائیلیات، ترجمه: محمدعلی لسانی فشارکی.